

ACTA UNIVERSITATIS SCIENTARUM
SZEGEDIENSIS

ACTA HISTORICA
TOMUS CXI.

HUNGARIA
SZEGED
2001

ACTA HISTORICA
TOMUS CXI.

**ACTA UNIVERSITATIS SCIENTIARUM
SZEGEDIENSIS**

ACTA HISTORICA

TOMUS CXI.

**HUNGARIA
SZEGED
2001**

**ACTA UNIVERSITATIS SCIENTIARUM SZEGEDIENSIS
ACTA HISTORICA**

Szerkesztőbizottság:

DR. MAKK FERENC, DR. MARJANUCZ LÁSZLÓ, DR. J. NAGY LÁSZLÓ,
DR. TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ, DR. ZIMONYI ISTVÁN

Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszék kiadványa

Redegit:

J. NAGY LÁSZLÓ

Szerkesztette:

J. NAGY LÁSZLÓ

Műszakiszerkesztő:

Bató Attila

HU ISSN 0324-6523 Acta Universitatis Scientiarum Szegediensis
HU ISSN 0324-6965 Acta Historica

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed
in *Historical Abstract* and *America: History and Life*

A marokkói népességvándorlási rendszer

A demográfiai átmenet és a térbeli mobilitás változása között szoros kapcsolat figyelhető meg. A marokkói népességnövekedés ritmusának növekedése – az 1900 és 1912 közötti 0,6%-os évi átlagról 2,83%-osra nőtt az 1960–1971-es, optimális növekedésűnek tartott periódusra vonatkoztatva – jelentős hatással volt a népesség térbeli mobilitására, amely kifejezetten aktívnak volt mondható. Igaz ugyan, hogy a népsűrűség növekedése nem idézi elő automatikusan a demográfiai nyomás súlyosbodását, illetve a népesség/erőforrások egyensúlyának felborulását. Azonban nagyban hozzájárulhat mindehhez, ha egy alulfejlett mezőgazdasági alaphelyzetről van szó és egyben egy alacsony hozamú mezőgazdasági termelékenységéről, melyet az ökológiai környezet gyengése is sújt.

A népességvándorlási rendszer fejlődését mégis – úgy tűnik – alapvetően meghatározzák a környező terület sajátosságai. A népességvándorlás ténye sohasem tekinthető autonóm jelenségnek. Ehelyett mindig kifejezője az adott térbeli-időbeli keretnek, mely a sajátja, s amelybe beleilleszkedik: e keret magába foglalja a földrajzi teret, a gazdaságot és a társadalmat átfogó kapcsolatrendszert. Így a népességcserék állandó növekedése szorosan összefonódik a közlekedési viszonyok modernizációjával. Marokkóban tehát, ahogy a régiók elérhetősége javul, úgy a népességvándorlás lehetősége is nő, s ezt igazolják az Atlanti-óceán partján elterülő régiók magas kivándorlási adatai, szemben a perifériák elzárt területein mért alacsony kivándorlási adatokkal.

Alapjaiban tehát a földrajzi mobilitás formái és szerveződése kifejezői a tér és a társadalom működési és szervezési módjait meghatározó komplexitás bizonyos szintjeinek. A demográfiai-földrajzi dinamika – amely minden térbeli struktúra invariánsának tekinthető –, illetve a felsőszintű, társadalmi-térbeli rend eltérő mértékű változásai szükségszerűen érintik a népességvándorlási rendszert. E rendszer pedig az őt érintő hatásokra saját szerkezete újjáalakításával válaszol. A jelenségek egymástól való függése azonban nem homályosítja el azt a tényt, hogy mindenegybes szervezet rendelkezik egy bizonyos szintű autonómiával, amelyet társadalmi-kulturális öröksége, technikai tapasztalatai biztosítanak a számára. Mindezt ékesen bizonyítja a reakciók sokszínűsége, a meggyökeresedett regionális társadalmak különbözősége, amelyek jelentős népességvándorlási szálakat építettek ki, illetve az a sokarcúság, amelyet az újonnan letelepült társadalmak mutatnak, melyek még nem rendelkeznek a közösségi összetartás megcsontosodott hagyományaival. Ekképp tehát Marokkó gazdagnak mondható a különböző népességvándorlási modellek vonatkozásában, melyek egyben különböző szintű hordozói a meginduló fejlődés társadalmi és gazdasági optimális tényezőinek.

A marokkói tér szerkezete alaposan megváltozott a XX. század folyamán. Abból a nagyjából hasonló gazdasági területből, ahol majdnem az összes család falusi viszonyok

között élt és a meglévő, kisszámú városközpont csupán kevés befolyással bírt a környező vidékekre, a gyarmatosítás – amely mindent megtett, hogy a kihasználja az atlanti parti területek lehetőségeit és csak és kizárólag e területeket – egy nagyon eltérő jellegzetességekkel bíró szerkezetet alakított ki. A közösségek különböző szintű bekapcsolódása a piacgazdaságba eltérő szintű vidéki fejlődést eredményezett, amely különböző mértékű és természetesen aszimmetrikus gazdasági kapcsolatokat foglalt magába. A városok heterogén, ha ugyan nem duális jellege – itt értjük a dinamikus, „modern” városok és a „tradicionális” hanyatló központok közötti klasszikus szembenállást – egyértelműen meghatározza a gazdasági tér működésének új módját. A népességvándorlási szisztéma, melynek fejlődése új erőviszonyokat alakít ki, abban a modernizált és újjászervezett kapcsolatrendszeren belül zajlik, amelynek biztos pontjait a modernizált városok alkotják. A hatvanas évek elején, a függetlenség kikiáltásának másnapján, a tér szerkezete egy különlegesen kettős arculatot mutatott. A központi, atlanti parti Marokkó termelte meg a 2/3-át a többletértéknek, a népesség fele által lakott nemzeti területen (H. Beguin, 1974.). A hatalmas, periférikus területek marginalizációja tehát ijesztően szembetűnővé vált.

A közhatalom, amely tisztában volt a regionális fejlődés nagymértékű eltéréseiből származó kockázat mértékével, elkötelezte magát a „regionalizáció” politikája mellett, tehát egy jobb területi egyensúly és egy nagyobb társadalmi-térbeli homogenizáció mellett. A hatvanas évek végén, illetve a hetvenes évek elején köszöntött be egy új, lényeges periódus, amelynek során számos, a területszabályozás politikája által életre hívott szervezet és eszköz látott napvilágot. Ezentúl a fejlesztési tervek elképzelései a vidék szintjére is vonatkoztak. Az állami beavatkozások a specializáció és a regionális beolvadás irányába mutatnak, mint ahogy ezt tanúsítják a különböző társadalmi és gazdasági fejlesztést kitűző tervek céljai, az adminisztratív rendszerek csökkentése és az iparügyi politika.

Kevéssé polarizált tér, egyenlőtlenül fejlett tér, új egyensúly kialakításán fáradozó tér – mind-mind mutatja, hogy a tér szerkezetének átalakulásai fő magyarázatul szolgálnak a marokkói népességvándorlási rendszer fejlődéséhez.

A térbeli vándorlásra való hajlam fokozatos megerősödése, a vándorlási rendszer egyre bonyolultabbá válása, a mobilitás maga, amely földrajzi sokszínűségében egyre újabb és újabb társadalmi mobilitásokat eredményez, nem tanúsítja-e élesen a marokkói társadalom modernizációját és a regionális fejlődést? Mielőtt elemezni kezdenénk a népvándorlási rendszer új keletű változásait, előbb még említést teszünk a mobilitás átalakulásának fázisait meghatározó, legfontosabb jellemzőkről.

I. – A MOZDULATLANSÁGTÓL A MOZGÁSIG: EGY NÉPESSÉGVÁNDORLÁSI RENDSZER
KIALAKULÁSA, AMELY TANÚJA A REGIONÁLIS FEJLŐDÉS ELTÉRÉSEINEK

A. Szilárd társadalmak

A piacgazdaság és a gyarmatosítás kegyetlen megjelenéséig a népesség egy zárt világban élt. A falusi vagy törzsi társadalom minden meghatározó társadalmi ereje a stabilitás és az egyensúly elérésén fáradozott. Az idő koncepciója is ezt bizonyítja, hiszen ez az idő ismétlődő, cirkuláris. A gazdaság koncepciója nemkülönben, a népességcsoport fennmaradását egy önellátó gazdaság és egy különböző területek közötti, nagyon limitált cserekereskedelem biztosítja. A családok majdnem kivétel nélkül a falusi életmódot folytatják: a lakosságnak nagyjából 93%-a él vidéken és egész életében főleg mezőgazdasági munkát végez. A demográfiai dinamikát csupán az időszakokként ismétlődő, a kegyetlen időjárás viszonyoknak betudható rossz aratások és az ezeket követő járványok zavarják meg. Így hosszú időn keresztül a demográfiai növekedés csupán elenyésző arányú. A népesség nagyon-nagyon lassan növekszik, s így semmilyen szakadás sem következik be. A mobilitás formái pedig tradicionálisak maradnak.

Ugyanakkor igaz, hogy Marokkó történelmét mindig is befolyásolta a déli népesség lassú áramlása észak felé, tehát a száraz vidékekről a vízzel jobban ellátottak felé. A XIX. század végén azonban az úgynevezett migráció számszerűleg nagyon alacsony volt, csupán helyi dimenziókban volt észrevehető és évszakokhoz, illetve időszakokhoz kapcsolódó jelleggel bírt. Gyakorlatilag mindig ellenőrizve volt, ha valaki elhagyta a faluját vagy törzsét és a népességvándorlás csupán a közösségi élet keretein belül zajlott le, s ezt a keretet a történelem, a tapasztalat és az etnikai-kulturális kapcsolatok építették ki. Bármennyire is rendelkeztek jelentős technikai örökséggel, mind a vízszabályozás, mind kertkultúrák és az épületek terén – exportálható és más régiókkal kicserélhető tapasztalatokról van tehát szó – a Tafilaletből származó emberek megálltak Feznél (vagy Meknèsnél). Csupán nagyon ritkán lépték át a saját kapcsolatrendszerükkel átszőtt, hagyományos életterük határát, amelyet a vérségi kapcsolatok, a társadalmi-kulturális viszonyok (itt értjük függőségüket a fassie fővárostól), illetve a gazdasági kapcsolatok alakítottak ki. A „filali”-k általában kutasók, kertészek vagy kőművesek lettek Fezben vagy a térség más, kisebb központjaiban.

A „vándorlások” számát az „öregek” ellenőrizték, a fiatalokat egy természetes szolidaritással összefűzött csoport – vagy a család, vagy a klán – „elküldte”, hogy bizonyos kiegészítő jövedelmet szerezzenek, amely néha elengedhetetlen volt a csoport fennmaradásához. A csekélyszámú vándorlási hullám mindig az ökológiailag legrosszabbul álló térségekből indult ki, a legjellemzőbb példa erre a chleuhs-k kivándorlása az Anti-Atlasz vidékéről. Az a vándorlás, amely ellenőrzött volt és egy szolidaritásra épülő kapcsolatrendszert használt (ekképp biztosítván a vándorlások optimális mértékét), nem minősült hosszán tartó távollétnek, illetve egy vak ugrásnak az ismeretlenbe, szemben a később lezajló, a faluból a városba áramlók mozgalmával.

B. A regionális társadalmak destabilizációja

A XIX. század végén az atlanti parti kikötők perifériáján (főleg Casablancát említhetjük) jelentek meg azok a falusi települések, amelyek az első társadalmi nyugtalanságot tükröző jeleknek minősültek. E nyugtalanságot a marokkói kikötők kierőszakolt megnyitása eredményezte a nemzetközi kereskedelem előtt, illetve a vámvédelmi rendszer bevezetése. Azonban mégis a gyarmatosítás beköszönt, tehát egy, a bennszülött populáció számára idegen értékeket hordozó társadalmi formáció megjelenése idézte elő – éppúgy, mint egy mindenre kiterjedő, általános zűrzavar, amely felelős a marokkói társadalomban végbemennő hatalmas változásokért – a vándorlást mint kényszer szülte mozgást.

A marokkói népesség, amely alapvetően falusi jellegű volt – hiszen a városok csupán egy gyenge hálózatot jelentettek a két hagyományos főváros ellenőrzése alatt –, nagyon kedvezőtlenül oszlott meg a térben. A népesség-elhelyezkedés ezen anomáliája azon a szembeötlő kontraszton nyugodott, amely szembeállította egyrészt a sűrűn lakott, ugyanakkor kevés erőforrással rendelkező hegyvidéket az alacsony népsűrűséggel rendelkező síkvidékkel, amelynek a megművelése térségeként különbözött. Így tehát Saïs gazdag síkságának a népsűrűsége nem haladta meg a 17 fő/km²-t a XX. század elején, amely csupán alig volt több a Magas-Atlasz, illetve az Anti-Atlasz nehezen megközelíthető hegyvidékének népsűrűségénél (15 fő/km²). A Rif-vidék népsűrűsége magasabb volt az atlanti parton elterülő síkságok népsűrűségénél (D. Noin, 1970.) Jelentős ellentét figyelhető meg tehát a meggyökeresedett, földművelő népességet eltartó régiók és az újonnan letelepült lakossággal rendelkező területek között, ez utóbbiak jellemzőek az alsó országrészben, ahol is a mezőgazdaság még nagyon kezdetleges, csupán gabonatermelésre és legeltető juhtartásra szorítkozik. Ez az ellentét pedig hordozója egy demográfiai és gazdasági egyensúlytalanságnak, amelyet a gyarmatosító társadalom nem késlekedett kihasználni.

Az a tény, hogy a népesség és a lehetséges természeti erőforrások aránya egyenlőtlen volt, segítséget nyújtott a kolonializmusnak abban, hogy koncentráltan és tartósan fenn tudjon maradni. Így elősegítette, hogy a gyarmatosítók az atlanti parti, központi területeken telepedtek meg, ők hasznosították a kis népsűrűségű, de optimális szinten elérhető területeket, melyek komoly lehetőségeket rejtettek magukban: gazdag termőterületekről és ásványkincsekben gazdag régiókról van tehát szó. Természetesen a Casablanca–Rabat tengely vált az egész szerveződés csomópontjává.

Modern csatornázási rendszert szándékoztak bevezetni, hogy hathatósan lehessen öntözni a marokkói földeket. A fókuszpont egy, a nyitásra törekvő szervezet szíve, tehát Casablanca kikötője volt. Saïs, Rharb és Chaouia gazdag mezőgazdasági termőterületeinek kiaknázása a klasszikus modell szerint zajlott, amely modern technikákat is ötvözött egyben. Olyan megművelési módokatokról van szó, amely a kis intenzitású, kétkézi munkára épül és olyan mezőgazdasági spekulációkról, amelyek a külföldi piacok ellátására törekednek. Ahol e módokatok életbe léptek, a mezőgazdasági fejlődés rendkívül sokféle hatást eredményezett: a mezőgazdasági-élelmezési ellátásra szakosodott gyárak fejlődését, a regionális felszereltség megnövekedését, s mindez elvezetett a dinamikusan fejlődő mezőgazdasági régiók urbanizációjához. A „modern” mezőgazdaság (később az öntözött kerületek) új, helyi szolgáltatásokat rótt ki a városokra is és kiváltója volt, hogy e városok földrajzilag

is kiterjedtek a Központi-fennsík mindkét oldalán (Sebou és Chaouia vidékén, valamint Tadrában), két alaptengelyként tehát, amely a Casablanca–Rabat redőtetőhöz kapcsolódik.

A Casablanca kikötője körül létrejövő modern ipari fejlődés és a Rabat, a politikai főváros, valamint Casablanca (a két, egymáshoz közel elhelyezkedő város) térségében koncentráldó, makro-szervezeti hatalmak mind-mind tanúbizonyságot szolgálnak a központosítás mechanikájának. Az új urbanizációs szerkezet a központi, atlanti parti városok és a modernizált központok esetében volt főleg kedvező, amelyek új funkciókat láttak el és egyben újfajta felelősséggel is bírtak, s mindezt a tradicionális városközpontok kárára tették. Az utóbbiak gazdasági alapjai ekkorra nagyban lehanyatlóban voltak. E városok nagyrészt elhagyatva, meggyengülve (úgy, mint Fez, Marrákes vagy Salé, csak hogy a legfontosabbakat említsük) saját dinamizmusuk tekintetében is meggyöngültek, míg a „modern” városok jelentős növekedést könyvelhettek el ezen a téren.

A marokkói népességvándorlási rendszer végig ezeken a gazdasági nyitásra törekvő és az egyenlőtlen regionális fejlődés jellemezte éveken keresztül teljes összhangban volt az új, térbeli szerveződéssel.

C. A kivándorlás mértéke

Az 1960-as (D. Noin, 1970) és az 1971-es (R. Escallier, 1978) népszámlálási adatokat elemző tanulmányok kihangsúlyozták a migrációs hullámok megbecsülésének nehézségeit, alapul véve, hogy nincsenek pontos ismeretek sem a regionális demográfiai dinamika vonatkozásában, sem pedig a migrációs hullámok mértékével kapcsolatban. Mégis a konvergencia eredmények rávilágítanak az alapvetőnek bizonyuló tendenciák hitelességére. Egészen a hetvenes évek elejéig, a vidéki exodus lényegi eleme a migrációs rendszernek. A városok közötti migráció, bármennyire is fontos, még nem éri el azt a jelentőséget, amelyre csupán az elkövetkezendő esztendőkből tesz szert (R. Escallier, 1979). A vidéki lakosság végleges elvándorlása más vidékekre is csak limitált jelenségnek tekinthető – D. Noin szerint 1936 és 1960 között egy 5–6 ezer személyt érintő éves migrációról van szó –, s ezt nem mással magyarázhatjuk, mint a mezőgazdasági fejlesztés lassúságával, illetve a modernizáció útjára lépett területek gyenge befogadóképességével.

A piacgazdaság kaotikus és állandó kiszélesedése együttesen haladt a közlekedési forradalommal, a nagy, spekulatív kultúrák zónáinak megeremtetésével, és a városok szoros ellenőrzési funkciójával a vidék fellett, amit J.F. Troin tanulmányai is egyértelművé tesznek (1975) a szűkökkel kapcsolatban. Ezek az „agressziók” rengeteg, sokrétű következménnyel bírtak és felelősnek tekinthetők a regionális közösségek destabilizációjának kialakulásában is (mely többé-kevésbé előrehaladott és korai volt), s így a „vidék–város” migráció végig a XX. századon keresztül folyamatosan növekedő mértéket mutatott. (1. táblázat)

1. TÁBLÁZAT – A tiszta „vidék–város” migráció mértéke Marokkóban
(az éves átlagos volumen és a vidéki populáció százalékos aránya)

Periódus	1900–1912	1912–1926	1926–1936	1936–1952	1952–1960	1960–1971	1971–1982
éves volumen	7.800	11.400	17.300	29.000	45.000	86.300	123.000
%	1,6	2,2	3,0	4,3	5,6	9,5	11,4

A növekedés mind számszerűen, mind relatív mértékben látványosnak tűnik. A vidéki exodus kirobbanása korainak tekinthető, a ritmusa azonban egészen a második világháborúig nagy vonalakban mérsékelt marad. Ezen túl pedig a demográfiai-élelmezési és politikai krízisek járultak hozzá a régi struktúrák szétbomlásának folyamatához, s ahogy a demográfiai átmenet első fázisa kiteljesedett, ezt még hatékonyabban tették. Ahogy elmélyült a vidéki társadalmat érintő krízis, úgy erősödtek fel a belső ellentmondások és úgy hanyatlott a tradicionális társadalom gyakorolta fékező erő.

D. A különböző regionális migrációs modellek

A populációk mobilitása látványosan változik a különböző vidékek vonatkozásában. Az 1960-as (D.Noin, 1970) és az 1971-es (R. Escallier, 1978) népszámlálási adatok alapján a vidéki lakosság végleges, városokba történő áramlását szemléltető térképek, illetve a vidéki migráció intenzitását jelző indexek mind-mind jelentős eltéréseket tesznek egyértelművé.

Általánosan elmondható, hogy a kivándorlás mértéke az atlanti parti Marokkó belső síkságain és felföldjein nagyobb volt, mint a hegyvidékeken és a többi, más biológiai-geográfiai meghatározottságú területen. A migrációs intenzitást egyaránt eredményezi a régiók földrajzi közelsége a különböző koncentrált erőforrásokhoz és az urbanizációs központokhoz, illetve a régiókat jellemző társadalmi-gazdasági helyzet.

Azok a nagystabilitású régiók, amelyeket a migráció jelensége csupán kevéssé érint, megfelelnek a pásztorkodásra szakosodott zónáknak (Központi-fennsík, Közép-Atlasz, Keleti Magas-Atlasz), a Moulouya és a Keleti Magas-fennsík vidékeinek. Mivel népsűrűségük nem túl magas, a demográfiai dinamizmus mértéke is jelentéktelen. E területeknek sikerült megőrizniük egy jobb népesség–erőforrás egyensúlyt, annál is inkább, mert mindezidáig elkerülték az erőszakos bekerítés okozta felforgató hatásokat.

A nagymértékű kivándorlás által jellemzett vidékek összefüggő blokkot alkotnak, ideértve az atlanti parti Marokkó síkságait és felföldjeit: Chaouia, Doukkala, Abda, a Foszfát-fennsíkok, és kisebb mértékben Chiadma, Ahmar és Rehamna. E területek megfelelnek Casablanca fő migrációs medencéjének. A gazdasági főváros közelsége gyakorolja a fő vonzerőt, mint ahogy a közvetlen hátszág migrációs indexe is mutatja, Chaouia vidékéé, amely így a legmagasabb egész Marokkóban. Mégis, a legfőbb magyarázat alapvetően kapcsolódik a mezőgazdasági termelés módjához, illetve a meglévő társadalmi kapcsolatokhoz. A nagy, külterjes és gépesített gabonatermő gazdaságok által életre hívott szektor elősegítette a fölaprózódott földekből élő családok lecsúszását, a mikrofundizmust, és egy közepes szintű fölművelési mód megőrzését. E társadalmilag gyengének tekinthető területeket – melyek gazdasági alapjai is törékenyek – súlyosan megviselték a nagy földmágnatulajdon kialakulásának káros hatásai. A társadalmi egyenlőtlenségek, az egyre jelentősebb

proletarizálódás, a munkanélküliség, melyet elősegített a gépesített és kevés munkaerőt igénylő mezőgazdaság mind-mind hozzájárult egy ellentmondásos kivándorláshoz (amelyet csak súlyosbított a demográfiai növekedés), ami a földműves lakosságot érintette, s többek közt a Marokkó legjobb földjeit művelő populációt. Az életterükről kegyetlenül elűldözött családok az atlanti parti városkörnyékek zónáinak lakosságát gyarapították: ilyenek Casablanca, Rabat, Kenitra stb. nyomornegyedei.

Azokban a régiókban, ahol a földművelési módszerek intenzitásának növekedése a jellemző és a modern, öntözéses földművelésű övezetek kiépülése is megvalósul, ott a legkisebb a földművesek elvándorlásra mutató hajlama. A termőföldek hasznosításában megmutatózó fejlődés (Rharr, Saïs, Tadla), később pedig az ORMVA (a Mezőgazdasági Fejlesztés Regionális Szervezete) által integrált földművelő kultúrák együttese a mobilitás sajátos feltételeit hívta életre: a potenciális elvándorlók visszatartása, mások elűzése, a szomszédos vidékek lakosságának idecsábítása (fellahokról, illetve kisbirtokosokról van szó). A mezőgazdaság sokrétű modernizációja maga után vonta a mezőgazdasági dolgozók „turn-over”-jét, és a vidéki társadalom feltűnését, meghatározván az elvándorlás-bevándorlás a helyettesítő migráció által.

A hegyvidékeken és a szaharai zónákban, melyek sűrűn lakottak, a kivándorlási indexek közel állnak az átlagoshoz, mégis a helyzet az adott vidékek vonatkozásában változik. A Rif-hegység számos eltérést mutat, míg a Magas-Rif középső része ellenáll a migrációs nyomásnak, addig a keleti rész egy jelentős végleges kivándorlást táplál. A Chleuh-vidék egy egyedülálló migrációs modellt képvisel, amely nagy gazdasági hatékonysággal bír. Az Anti-Atlasz területe pedig, amely helyhez kötött, tradicionális parasztsággal bír, maximálisan hasznat húz a környező régió elzárkózásából, a XIX. században pedig jelentős demográfiai nyomásnak volt kitéve. A korai, ideiglenes és nagymértékű kivándorlás az atlanti part síkságainak fejlődő szektorai felé irányult. Az ide áramlók majdnem kizárólag fiatalok voltak, s az elért kereskedelmi eredmények (az élelmiszerkereskedelem) miatt sikeresnek tekinthető ez a migráció, s egy figyelemreméltó gazdasági és társadalmi felemelkedést eredményezett, amely pedig a későbbiekben hatással volt a Nagy-Souss etnikulturális egészének vidékére. Egy valószínű emberi emelő kút (noria) kapcsolta a modern városokat (főleg az atlanti tengely városait) a kiindulópontot képviselő régiókhoz, s ezt főleg az ideiglenes kivándorlók alkották, akiket a szolidaritás és a kölcsönös segítségnyújtás meghatározta nagy erejű családi és közösségi kapcsolatok egyesítettek.

Később pedig a gazdasági átalakulás, a társadalmi és kulturális modernizáció (iskoláztatás, urbanizáció, növekvő női szerepvállalás) jelentős változásokat hozott ebben a modellben. Az ideiglenes migráció végelegessé vált, anélkül azonban, hogy megsemmisítette volna a meglévő szolidaritási kapcsolatokat, melyek elősegítették a bevándorlók beilleszkedését a városokban.

E. A migrációs hullámok polarizációja

A vidéki lakosság migrációja a nagy városi központok felé irányul, melyek a tér makro-organizációs hatalmait egyesítik, s így a munkaerőnek képesek biztosítani a beilleszkedéshez szükséges gazdasági és társadalmi feltételeket. Az atlanti parti városi tengely (Casablanca–Rabat–Kenitra) fogadta magába 1900 és 1971 között a migrációs hullámok nagyjából

53%-át (Casablanca önmagában 37%-ot), amely eleve több, mint amit az összes többi városi központ befogadott (R. Escallier 1984).

A fővárosi tengely városainak migrációs befogadó területei nagyon kiterjedtek voltak, ha szerepük fontosságát nézzük. Casablanca befogadó területe lefedte Marokkó déli részének felét, különös tekintettel az atlanti parti síkvidékekre (Chaouia–Doukkala–Abda), a hegyvidékekre (Anti-Atlasz) és az elő-szaharai zónákra. Az északi régiókból származó vidéki vándorlók nem ismerték a gazdasági fővárost és Marokkó északi részén szóródtak szét, ellentétben a városi vándorlókkal, akik többségüket tekintve az atlanti parti városok felé vették útjukat. A Rabat–Salé migrációs medence, amely a politikai fővárost jelentette, bár nagyobb kiterjedéssel bírt, csupán alacsonyabb számú vándorlót vonzott, és Észak-Marokkó, Közép- és Dél-Marokkó régióit fedte le.

Ezzel ellentétesen, a régiók városainak befogadó zónái sokkal nagyobb tömegeket egyesítettek és közvetlenül saját régióikat fedték le. Így Marrákes polarizálta Haouz és a Magas-Atlasz északi peremének migrációs hullámain. Ezen túl azonban befolyása gyorsan hanyatlott Casablanca befolyása javára, mint ahogy ezt jól mutatja Draa és Dades völgylakói által követett migrációs prioritás iránya. Ugyanezt a hanyatlást figyelhetjük meg a Fez- és Meknès-regiókra vonatkoztatva, vagy akár Tanger és Tetouan viszonylatában.

Hosszú ideig a migrációs rendszer az új kapcsolatrendszer kereteiben zajlott, kihangsúlyozván így a területi szerveződés nagyjelentőségű erővonalait. Az atlanti parti városi központok jelentették a fő migrációs végállomást a vidéki vándorlók számára éppúgy, mint a városiaknak (ez utóbbiak a társadalmi felemelkedésre és a modernizációra vágytak), s így hatalmas növekedésnek indultak. A nagy, gazdasági jelentőséggel bíró területek kis és közepes városai gyors fejlődésről tehettek tanúbizonyságot, ami szöges ellentétben állt az ezekről a területekről kiszorult, illetve marginalizálódott városok helyzetével. Ez utóbbiak a gyarmatosítást megelőző rendszer részét alkották.

A hetvenes évektől sok új tényező tűnt fel: a regionális városok ébredése, a városközpontok számának gyarapodása és megnövekedett területi kiterjedésük, a kis és közepes városok hálózatainak dinamizmusa és a migrációs hullámok új sokszínűsége kihangsúlyozta azokat a változásokat, melyek a tér működését és szerveződését érintették. Az 1982-es népszámlálási adatok, majd később a nemzeti demográfiai felmérés adatai 1986 és 1988 között és a legújabbak, az 1994-es eredmények, mind-mind megerősítik azt a tényt, hogy kiteljesedett a térbeli mobilitás átmenetének második fázisa.

II. – A MAROKKÓI MIGRÁCIÓS RENDSZER ÁTALAKULÁSA

A gazdaság modernizációja – az iparosítástól a szolgáltatásokig, a mondializációtól az informális gazdaság általánossá válásáig – és a térbeli struktúrák bonyolultsága tagadhatatlan tény, azonban nem mentes az ellentmondásoktól.

Ezentúl Marokkó rendkívül nagy kiterjedésű, modern öntözéses földművelésű övezetekre támaszkodhat – ilyen Rharb és Tadla vidéke, amelyek mindegyike több mint 100.000 hektár öntözött földdel bír –, s bár számos nehézséggel kellett szembenéznie ahhoz, hogy a század végére megvalósítsa az „egymillió hektár öntözött föld” nagyra törő programját, a

„kaliforniai Marokkó” álma semmiképp sem minősül már utópiának. Az öntözés egész régiókat alakított át, a kisterületű magántulajdonú földek megsokszorozódása és a városokban található földek intenzív megművelésére mutató hajlam megerősödése (a meleg-házass kultúrák és a motoros szivattyú forradalma) nagyban hozzájárult a vidék egy részének technikai és agronómiai átalakulásához.

Annak ellenére, hogy az ipari szerveződéseknek sokkal kevesebb típusát hívták itt életre, mint a Közép-Maghreb más országaiban, azért el kell mondanunk, hogy a városok periferiáján számos ipari zónát alkottak meg és szereltek fel. Ezek az új központok kiegészítik az eddig létező és az élelmiszeripari és vegyipari komplexumok által uralt ipari mintát. Az eredmények egyáltalán nem elhanyagolhatóak, azonban nem is tekinthetők kezdeményező erőnek a marokkói ipari tér „megfordításában”. Az investálás földrajzi koncentrációjának mechanizmusai továbbra is az atlanti parti városok vonzáskörzetének javára működnek.

A belföldi és a külföldi turizmushoz egyaránt kötött aktivitások jelentős fejlődésnek indultak. E virágzás pedig nem csupán az időszaki turizmus néhány nagy központjait érinti, hanem kiterjed a marokkói tengerpart egészére. Az állam pedig, stratégiai, politikai és gazdasági okokból egyaránt, és a területi homogenizáció célkitűzéseit szem előtt tartva, jelentős erőfeszítéseket tett, hogy összefogja az ellenőrzés és a társadalmi beilleszkedés szálait. A közlekedés modern hálózatának létrehozása, az adminisztrációs szervezet megerősödése és a regionális központok főbb szolgáltatásainak biztosítása mind hozzájárult a mozgástér lehetőségeinek átalakításához.

Az összes társadalmi-térbeli egyenlőtlenség azonban még távolról sem tűnt el, illetve nem is enyhült. Az atlanti parti városok jelentették a továbbiakban is minden szerveződés tengelyét. A városi kristályosodás és a szolgáltató központok új központjai bázisukat tekintve gyengék és törékenyek, és a „megyésítés” programja (1994-ben 65 megye és prefektúra volt, szemben az 1971-ben létező 21-gyel) sem hozta létre az optimális területi berendezkedéshez nélkülözhetetlen feltételeket. Mégis, a vidéki felvirágzás, a szolgáltatások és közszolgálati berendezések elterjedése elérte a kívánt szintet ahhoz, hogy a vidéki életnek új dimenziókat adjon, új szálakkal kösse az embereket régióikhoz – egyfajta provincializmus teljeseedik ki –, s hogy a városiasság új elemeivel módosítsa a városok légkörét. Ez pedig hozzájárul ahhoz, hogy a családokat a városokban tartsa, illetve megőrizze.

A kapcsolatrendszer, a gazdasági, társadalmi és kulturális szokások (az új egyetemek megalapításával) rendkívüli bonyolultsága azt tanúsítja, hogy a térbeli szerveződés felső szintjét sikerült elérni. Hatásaként említhetjük a népesség strukturális elrendeződését, a lakosság nagyobb fokú mobilitását, a mozgás új formáit és a migrációs hullámok közötti kapcsolatokat, s főleg a térbeli mobilitás összekapcsolódását a társadalmi mobilitás különböző formáival.

A modernizáció a maga térbeli-időbeli tökéletlenségével egyetemben életre hívott egy új, összetettebb és kidolgozottabb migrációs rendszert. A hétköznapi mobilitás új formációi mellett, mint a városok közti migráció, lefelé irányuló vagy laterális mozgások, gazdasági migráció, a populáció életciklusához kapcsolódó migráció: előrelépés a ranglétrán, státusváltoztatás, nyugdíj, idénymunka, hobby, stb. más mozgások is véglegessé válnak. Ezek pedig nem tanú-e a gazdasági, társadalmi és regionális fejlődés hiányosságainak, illetve nem jelentik-e a visszatérést a mobilitás etnikai-kulturális formáihoz?

A. A térben mozgókonnyabb társadalmakról

1. Az 1982-es népszámlálási adatokra épülő megfigyelések

Az 1982-ben (az 1975-ös „zöld menetelés” folyamán áttelepített lakosság miatt) a megszámlolt lakosság lakhelyére vonatkozó kérdés elemzése kapcsán kimutatható egy kétmillió személynél kicsit többet magába foglaló vándorlási hullám. Annak ellenére, hogy a vidéki mozgások és különböző „más központok” közötti áramlást nem mérték fel, úgy becsüljük, hogy nagyjából minden tizedik lakos lakhelyet változtatott, s 18%-uk ezt a városi környezetben tette.

2. A nemzeti demográfiai felmérés (1986–1988)

E felmérés az 1987-es év belső vándorlására vonatkoztatva egyedülálló eredményt mutat fel: 975 000 vándorló, amely százból négy lakost jelent, aki lakhelyet változtatott. A számlálás különböző módozatai – a kiindulási zónában direkt módszerrel végzett számlálás a retrospektív kérdések helyett – magyarázhatják részben a tapasztalt különbségeket. A migrációs hullámok kiszélesedésén kívül a felmérés adatai (CERED, 1991) több ponton is felvilágosítást nyújthatnak.

A migrációs hullámok rendkívüli sokszínűsége és nagyobb kiegyensúlyozottsága lett alátámasztva, főleg a nagyobb súllyal bíró városok közötti migrációnak köszönhetően. Nagyjából minden harmadik vándorló (31,7%) költözött egyik városi településből a másikba. Lefelé vagy felfelé mutató mozgásról van szó, nagyjából 290.000 embert érintett 1987-ben, szemben az 1975–82 között kimutatott 118 000-es átlaglétszámmal. A másik felerősödött vándorlás, a vidéki környezetben történő migráció, a migrációs hullámok 16,2%-át érinti, és főleg nők alkotják.

A demográfiai felmérés által megerősített központi tény nem más, mint a vidéki társadalom krízisének elmélyülése. E megállapítás ellentmond számos becslésnek, melyek azonban főleg az 1982-es, hiányos népszámlálási adatokra épültek, és nem voltak mentesek az algériai helyzetelemzések hatásaitól, melyek a vidéki exodus látványos csökkenését hangsúlyozták. A felmérés első esztendeje folyamán 374 000 embert száműztek vidékről, s így a lakosság egy fontos részétől brutálisan megszabadultak. A vidéki lakosság elvándorlásának mértéke egyértelműen nőtt, az évi átlagos 11,4%-os arányról (1971–1982) nagyjából 17%-ra, amely nagyobb mértékű volt a Maghreb egészében mért átlagos eredménynél. A tunéziai kivándorlás optimális fázisa folyamán (1966–75) az arány 14,1%-os volt (P. Signoles, 1985). A vidéki exodus marad a legfőbb migrációs hullám, amely így az összes helyváltoztatás 41%-át teszi ki nagyjából.

Az ellentétes vándorlási hullám, amely a városból irányul a vidék felé, szintén nem elhanyagolható: a vándorlók egészének 11,2%-át érinti, így 103.000 személyt 1987-ben. E hullám kétségtelen növekedése azonban nem bír egyértelmű jelentéssel. A városi kiterjedés és a perifériák városiasodási folyamatának összekapcsolódásáról szóló elmélet – amely össze van kötve a központok-városok meglazulásával, illetve az ingatlan és földspekulációk mechanizmusaival – a legvalószínűbb, mint ahogy ezt támasztja alá a kísérő mozgások kiszélesedése is.

A vidék migrációs egyenlege így jelentős deficitet mutatna, s egyedül az 1987-es megfigyelési évre vonatkoztatva 271.000 embert jelentene, amely figyelemre méltó szám, s magában megsemmisít számos feltevést és elemzést.

3. Az 1994-es népszámlálási adatok fényében

Az 1982 és 1994 közötti, népszámlálás nélkül lezajló évek során számos, demográfiai-lag jelentős esemény következett be.

Első alkalommal fordult elő Marokkó történetében, hogy a polgárok többsége a várost választotta lakóhelyül. A városi populáció 1994-ben a marokkóiak 51,4%-át foglalta magába, míg 12 évvel azelőtt 43%-át, a függetlenség kikiáltásának küszöbén pedig csupán 25%-át.

1982 és 1994 között a városi populáció 4,678 millió lakossal gyarapodott, így egy éves, átlagosan 389.000 embert érintő növekedésről van szó. E növekedés pedig látványos az előző periódusokhoz viszonyítva: 1960 és 1971 között 183 000 személyről tudunk, 1971 és 1982 között pedig 301 000-ról. Ezek alatt az évek alatt a vidéki lakosság, amely a demográfiai átmenetben késésben volt, egy jóval magasabb természetes növekedési ritmust tartott fenn, és a teljes népességnövekedés tekintetében 977 000-es értéket mutatott fel, amely átlagosan évi 89 000 személyt kitevő nyereséget jelent.

A városiasodási átmenet kezdete óta a városi lakosság növekedési ritmusa (éves átlagban) felülmúlta a vidéki lakosságét. Mégis, a növekedési differenciál hányadosa sosem volt ennyire kihangsúlyozva. Az 1982 és 1994 közötti évek folyamán a városi lakosság tömege 5,5-szer gyorsabb ritmusban nőtt, mint a vidéki populációé: 3,61%, szemben a 0,66%-kal, míg a megelőző, népszámlálás nélküli periódusban a növekedés mértéke nagyjából 4,24%-os és 1,44%-os volt.

A vidéki populáció természetes növekedésének mértéke elérte az évi átlagos 2,6%-os értéket, végig az 1982–1994-es periódus alatt (CERED, 1993). Így a látványos migráció a vidék természetes növekedésének háromnegyedét vonta el, jórészt a városok javára. Ugyanakkor a városi populáció kétszer akkora mértékben nőtt, mint az endogén (vagy a természetes) növekedés mértéke. Ha meg tudnánk állapítani a városi lakosság „perifériákra való áramlását” a közeli vidéki településekre, akkor kétségtelenül el kellene ismernünk, hogy a vidéki exodus ezek alatt az évek alatt még jóval jelentősebb volt.

Nem könnyű megbecsülni a város–vidék migráció egyenlegét: legfeljebb a mértékek globális összemérését javasolhatjuk, amely a különböző demográfiai változók ésszerű összevetése alapján történik.

a, A nemzeti demográfiai felmérés 1986–88 között a belföldi és a nemzetközi migráció feltérképezésére irányult. A felmérés technikája, amelynek lényege az ismételt megfigyelésben állt, lehetővé tette, hogy megfigyeljék a migrációs mozgást a kiindulópontokon, illetve minden összetevőjére kihatóan: így a vidéki, városi és a városi perifériákra irányuló mozgásokat, melyeket a népszámlálások nem tudtak megvilágítani. A vidék migrációs egyenlege nagyfokú deficitet mutat. A megállapított veszteségek elérik a 292 000 személyt 1987-ben, melyből 21 000-et a nemzetközi migráció, 271 000-et pedig a városi migráció vont el. Látványos veszteségekről van tehát szó, melyek jóval meghaladják az előzetes becsléseket, s bizonyos kétségeknek adnak hangot a felmérés hitelességével kapcsolatosan.

Ezen hitetlenkedés pedig a statisztikával megbízott intézmények és a felmérés felelős szervei körében is felütötte a fejét. Nem másról van-e szó, mint egy statisztikai „átverésről”, melyet többen is szuggerálnak?

A „Vidéki exodus. Fejlődési tényezők, profilok és kapcsolatok a kiindulási környezet-tel”¹ című tanulmányban a szerzők a felmérés eredményei kapcsán a következőket állapítják meg: „lehetetlen megakadályozni, hogy ne legyünk szkeptikusak e vonatkozásban” (58. old.), és hogy „amennyiben ezek az eredmények valósak, illetve a igazsághoz közel állónak bizonyulnának, akkor szigorúan újra kellene ellenőriznünk az előző periódusokra vonatkozó migrációs becsléseket is.”² A megmutatkozó szkepticizmus annál is inkább motiválnak tűnik, mert a szomszédos országokban végzett felmérések és tanulmányok a belső migrációról a vidéki exodus lecsökkenését (Algéria) vagy időszakos leállását (Egyiptom) mutatták ki. Marokkó volt tehát az egyetlen közép-maghrebi ország, ahol a vidéki társadalom fejlődése súlyos nehézségekkel szembesült, súlyosbodva ráadásul az ismétlődő és nagymértékű szárazsággal, s így végül egy krízishelyzetbe került? Marokkó volt-e az egyetlen olyan térség, amelyben káros demográfiai-földrajzi meghatározottságú urbanizáció zajlott le?

b, A demográfiai felmérések adatai, összevetve az 1982-es és az 1994-es népszámlálási eredményekkel, segítséget nyújtanak az 1982–1994 közötti periódus tiszta migrációjának felbecsülésére. Ezt a következő alapon számíthatjuk ki: 1994-es városi populáció – (1982-es városi populáció + természetes növekedés 1982–94 között). Az 1982–94-es periódussal kapcsolatosan a megállapított természetes növekedés mértéke (éves átlag) megegyezik a CERED demográfiai projekcióinak átlag variánsával (1993), egy 1,86%-os értékkel, amely közel áll a nemzeti demográfiai felmérés által 1987-re megállapított természetes növekedési mértékhez³. Mivel a városi populáció átlag 3,61%-os mértékben nőtt, a tiszta migráció egy nagyjából 48–49%-os városi növekedésért felelős. Annak ellenére, hogy a vidéki migráció szerepe a városi lakosság megnövekedésében egyre nagyobb arányban játszik szerepet – 1960 és 1982 között átlagban 40%-ról volt szó – a városi növekedés módja a periódusra vonatkoztatva migrációs (endogén) túlsúlyt mutat. A látszólagos migráció több mint 187 000 személyre van becsülve évente, szemben az 1971–1982 közötti periódusra vonatkoztatott, éves 123 000-es értékkel. A migráció egyáltalán nem volt visszafogva és a vidéki lakosság városokba, illetve a városok perifériájára történő áramlása egyre nőtt, rámutatva egyrészt a parasztság gazdasági nehézségeire, másrészt pedig a vidéki fejlesztés érdekében történő technikai választásokra.

A párhuzamosan végbemenő vidéki migráció és a városi termékenység lecsökkenése kapcsán felmerül a kérdés a városi növekedés módjának fejlődéséről. Húsz év óta a marokkói termékenység súlyos hanyatlással szembesül: a városban egyszerűen a „szabadesése” figyelhető meg. 1972-től 1988-ig a városi termékenység átfogó indexe szerint egy nőre 6,6

¹ CERED, Direction de la Statistique, Rabat, 1995. 255. o.

² A „Migráció és urbanizáció Marokkóban” (CERED, 1993) című tanulmányban a vidék-város migráció éves átlagértékére vonatkozó becslések 67.000 személyt jelentettek az 1960–1971-es periódusra, míg a 113.000-et a 1971–82-es időszakra. „A Maghreb: emberek és terek” (A. Colin, 1996) címet viselő kimutatásban R. Escallier az éves migrációs hullámokat nagyjából 86.000 és 123.000 közötti személyre teszi.

³ A születés és a halálozás mértéke nagyjából megfelel egy 22,8%-os és egy 4,7%-os aránynak.

gyermek jutott 1972-ben (CERED-felmérés, 1972) míg 1988-ban csupán 2,6 (nemzeti demográfiai felmérés, 1988), s így 4 gyermekes csökkenést állapíthatunk meg, kifejezetten rövid periódus alatt. E folyamat azóta is halad. A legtöbb városban, s nem csupán a legjelentősebbekben, a legtöbb gazdasági-társadalmi csoportosulásban, s nemcsak a legkiemelkedőbb helyzetben levőkben, a kétgyermekes családmódel örövend a legnagyobb népszerűségnek (2. táblázat)

2. TÁBLÁZAT – A városi termékenység átmenetének vége
1960–1995 (egy nőre jutó gyermekek száma)

1960	1970	1975	1980	1985	1990	1995
7,8	6,7	4,6	4,3	3,2	2,6	2,2

(Az 1960 óta Marokkóban végzett demográfiai felmérések adatainak hozzáfűzése: EOM (1961–1963), CERED-felmérés (1972–73), ENFPF (1975–79), RGPH (1981–82), ENDPR (1987–88) és RGPH (1993–94).)

Bár a halálozási arány csökkenése folyamatos és jelentős – városi környezetben 5%-nál alacsonyabb értékről van szó – a születések csökkenését nem tudja kompenzálni. A demográfiai átmenet második fázisának folyamán a városi lakosság természetes dinamizmusa látványosan lecsökkent, s mindez annak a vidéki populáció beáramlásának ellenére történt, amely a hagyományos termékenységi modell őrzőjének bizonyult. Azonban e vidéki lakosság nem maradt mentes a városi családmódel hatásától.

Az 1982–94-es periódus kapcsán a demográfiai változók fejlődésének megállapításához a népesség lakóhely szerinti elhelyezkedését vették alapul, és a CERED demográfusai által végzett méréseket fogadták el. (3. táblázat)

3. TÁBLÁZAT – A demográfiai változók fejlődése a városi környezetben 1982–94 (ezrelékben kifejezett értékben)

Periódus	1982–87	1987–88	1988–89	1989–90	1990–91	1991–92	1992–93	1993–94
Születés	27,4	22,8	22,5	22,2	21,8	21,5	21,0	20,6
Halálozás	6,1	5,4	5,3	5,2	5,0	5,0	4,9	4,8
Természetes növekedés	21,3	17,3	17,2	17,0	16,8	16,6	16,2	15,8

(Forrás: CERED, 1993, 12. táblázat, 172. old.)

Ettől kezdve lehetségessé vált a migrációs egyenleg approximatív értékének megállapítása, amely egyben a tendenciózus mozgás tekintetében is meghatározó. Természetesen ez nem jelenti a migrációs jelenség alkalmoszerű ingadozásainak megállapítását (és az ezt követő városi növekedését), sem pedig a községi területhatárok kiterjedésének, illetve ezek következményeinek felmérését, ami viszont az adatok hitelességének értékét redukálja.

4. TÁBLÁZAT – A városi növekedés exogén faktorának növekedése; természetes egyenleg és migrációs egyenleg 1982–1994 (ezres lakossági arányban)

Év	városi népesség	városi populáció		éves arány	
		természetes növekedés	általános növekedés	természetes	migrációs
1982	8.730	8.916	9.045	186,0	128,3
1983	9.045	9.237	9.370	192,7	132,9
1984	9.370	9.570	9.708	199,7	136,7
1985	9.708	9.914	10.057	206,8	142,8
1986	10.057	10.271	10.419	214,2	147,8
1987	10.419	10.641	10.794	221,9	153,2
1988	10.794	10.981	11.183	186,8	201,9
1989	11.183	11.375	11.585	192,3	210,2
1990	11.585	11.782	12.003	196,9	220,1
1991	12.003	12.204	12.435	201,6	230,4
1992	12.435	12.641	12.882	206,4	241,2
1993	12.882	13.091	13.346	208,7	255,1

A nyolcvanas évek végétől kezdve a migrációs egyenleg aránya magasabb a természetes egyenleg arányánál. A demográfiai átmenet elmélyülése megváltoztatja a városi növekedés módját, amely ezentúl nagyjából migrációssá válik. A társadalmak és a városi tér tekintetében végbemenő fejlődés közvetett hatásai – bár nem hasonlíthatók az ötvenes és hatvanas években megfigyelt hatásokhoz, mikor is a vidékiesedés és újjá városiasodás voltak a társult, általános terminológiák – nem minősülnek sem kevésbé jelentékenynek, sem pedig kevésbé valóságosnak.

A marokkói példa távol esik az Algériában megfigyelt helyzettől (és bár kevésbé, de a tunéziaitól is különbözik) és például szolgál arra, hogy léteznek a városi fejlődésnek autonóm módjai, melyek összhangban állnak a társadalmi és gazdasági fejlődés sokszínűségével. A marokkói urbanizáció, miután előbb túllépett első fázisán, melyet meghatározott a nagyszámú vidéki lakosság beáramlása az „elvidékiesedett” és „elvárosiatlanodott” városba, majd később pedig a második, már érett fázisán, melyet az endogén növekedés jellemez, jelentősen előmozdítván a városok újfajta társadalmi és térbeli berendezkedését, illetve az urbanizáció megnövekedését, belépett a harmadik fázisba, amelynek során a lezárult városi, demográfiai átmenet és a vidék krízise együttesen teszik a vidéki migrációt a városi növekedés első számú faktorává.

B. A migrációs egyenlegek új földrajzi elosztása

A nagy marokkói városok relatív dinamizmusának csökkenése elsősorban a jelentős vonzással bíró kis- és középvárosok malmára hajtotta a vizet. Az első tíz marokkói város (kivételként csak Agadir vonzáskörzetét említhetjük) éves, átlag 2,97%-os ütemben növekedett 1982 és 1994 közt, szemben az 1971 és 1982 közötti 3,25%-os és az 1960 és 1971

közötti 3,86%-os ütemmel. A legdinamikusabb városok: Salé, Fez, Tanger és Kenitra az átlagosnál magasabb ütemben növekednek. A migrációs egyenleg fejlődése az 1960–1982 közötti központi kategóriához viszonyítva is egyértelművé teszi a megfigyelt tendenciaváltozást. (5. táblázat)

5. TÁBLÁZAT – A tiszta migráció földrajzi eloszlása a városi rétegekben 1960–1971

Központi kategóriák 1982-ben	1960–1971-es periódus		1971–1982-es periódus	
	migrációs egyenleg	az egész %-os aránya	migrációs egyenleg	az egész %-os aránya
Casablanca	225.931	30,4	186.534	14,8
100.000 hektár felett	328.137	44,1	382.937	30,4
50.000-től 100.000-ig	79.602	10,7	179.674	14,2
20.000-től 50.000-ig	85.032	11,4	299.483	23,7
10.000-től 20.000-ig	29.270	4,0	119.349	9,5
2-től 10.000-ig	-4.336	-0,6	92.725	7,4

(Forrás: CERED, 1987, 25. old.)

A hatvanas évek során a nagyvárosok fogadták be a migrációs egyenleg háromnegyedét, az atlanti vidék városai több mint felét, míg a gazdasági főváros a 3/10-ét. E központok testesítették meg a bevándorlók többsége számára az egyedüli helyeket arra, hogy városlakókká váljanak, jó állásokhoz jussanak, és társadalmilag beilleszkedjenek. Az 1971 és 1982 közötti, a népszámlálások között lejátszódó periódusban az ellenkező folyamat volt megfigyelhető. A kis- és középvárosok vonzották magukhoz (vagy tartották meg) a legtöbb vándort, összesen nagyjából 55%-ról van szó. A városok 20 000-ről 50 000-re való növekedése látványos volt, és megfelelt egy 12 pontos nyereségnek és a casablancaianál jóval magasabb migrációs egyenlegnek.

1. Az atlanti városok relatív szerepsökkenése a városi és migrációs rendszerben

Számos fontos tényező figyelhető meg: a kis- és középvárosok felemelkedése, a regionális városok egyenlőtlen fejlődése. Mind-mind kihangsúlyozza a tényt, hogy az utóbbi két évtized folyamán a migrációs és városi rendszer jelentősen átalakult. Kétségtől a legfontosabb jellemző az atlanti városok földrajzi-demográfiai fejlődését érinti, melyek súlya a rendszerben folyamatosan csökkent (6. táblázat), bár a stratégiai tisztségek és funkciók koncentrációja a továbbiakban is folytatódott.⁴

Gyakorlatilag tehát, míg a gazdasági potenciál jelentős maradt, egyesítvén a termelés ipari egységeinek 3/4-ét és az ipari munkahelyek közel 70%-át, a nagykereskedelmi egységek 3/4-ét, a bankközpontok majdnem egészét és a harmadik szektor felső szintű aktivitásait, legyen szó akár a stratégiai funkciók koncentrációjáról, a „conurbation”-ról, bármilyen összetevők alkossák is, – tehát magába foglal vagy sem bizonyos kis, szatellit központokat

⁴ R. Escallier: La métropolisation et le monde arabe (A nagyvárosiasodás és az arab világ). Revue L'Astrolabe. N. 2. 2000.

(J. F. Troin, 1987) – , addig 1994-ben a marokkói lakosság csupán 35%-át foglalta magába szemben azzal a 42%-os aránnyal, amit a 20 évvel ezelőtti adatok mutattak. Ha összevetjük ezt a Mediterráneum más partjain lévő nagyvárosok fejlődésével, akkor ezen ellenkező irányú tendencia brutálisnak tűnik, és jelentősen rámutat a tér elrendeződésében bekövetkező változásokra.

6. TÁBLÁZAT – Az atlanti városkörzetek által vonzott népesség fejlődése 1971–1994

Város	Szám (ezrekben)			A növekedés éves átlaga			A városi lakossághoz viszonyított %-os aránya		
	1971	1982	1994	1971–82	1982–94	1971–94	1971	1982	1994
Casablanca	1506	2139	2770	3,24	2,18	2,68	27,9	24,5	20,6
Mohammed	70	105	170	3,75	4,1	3,9	1,3	1,2	1,3
Temara	–	49	126	–	4,2	–	–	0,55	0,95
Rabat	368	519	623	3,2	1,5	2,3	6,8	5,95	4,65
Salé	156	289	579	5,8	6,0	5,9	2,9	3,3	4,3
Kenitra	139	188	293	2,9	3,75	3,3	2,6	2,15	2,2
A városperifériák népessége ⁵	42	101	204	8,3	6,0	7,1	0,8	1,15	1,5
Atlanti conurbation	2281	3390	4765	3,65	2,9	3,24	42,2	38,8	35,5

(Források: az 1971-es, 1982-es és 1994-es marokkói, legális lakosokra vonatkozó népszámlálási adatok és személyes hozzácsatolások.)

A növekedés eltérései – 1,5-ről 6%-ra nőtt 1982 és 1994 közt – és a conurbation összetevőinek növekedési ütemére jellemző fejlődés lényegét tekintve ezentúl a migráció elrendeződésének és a nemzeti, illetve fővárosi szinten megfigyelhető területi, társadalmi és gazdasági törvényeknek engedelmessé válik.

Salé földrajzi és demográfiai dinamizmusa, Temara városi forradalma, a városok perifériáin kialakuló zónák megnövekedése mind-mind meghatározói az épp végbemenő nagyvárosiasodás jellemző tüneteinek. Az „elmosódó horizontokon” kialakuló és működő széles városi kiterjedés, amely utóda lett az egy központ körül létrejövő tereknek, együtt járt egy funkcionális specializációval, valamint új, térbeli és társadalmi polarizációkkal. Ez utóbbiak részben magyarázatul szolgálnak a városi központok egyenlőtlen urbanizációjára, illetve a migrációs hullámok szelektív orientációjára. Bizonyos területek a szigorú társadalmi és politikai ellenőrzés miatt „védegettek”, illetve foglaltak minősültek, pl. Rabatban a magas

⁵ A városi perifériák agglomerációi délről észak felé haladva a következők: Berrechid, Derroua, Nouaceur, Mediouna, Bouskoura, Tit Mellil, Ain Arrouda (Casablanca perifériáján), Bouznika, Skhirate, Ain el-Aouda, Temara tengerpartja, Bouknadel (Rabat-Salé perifériáján) és Mehdiya.

építkezési díjak és lakbérek, máshol pedig épp ellenkezőleg, tárt karokkal várták a vidéki vagy nagyvárosi vándorokat, ahogy azt a „népszerű” Salé példája is mutatja.

A gazdasági fővárosra jellemző egyedül a városközpontok közt⁶, hogy alacsonyabb ütemben fejlődik, mint általában a városi növekedés. A városi régió újra megfigyelhető földrajzi kiegyensúlyozása nem tekinthető egyedül az északi szárny dinamizmusa által elért hatásnak. Azon a tömegjelenségen kívül, amely csökkenti a migrációs hullámok betörését a multimilliomos környezetbe, fel kell idéznünk azokat a kényszerítő erőket, melyek megszabják a migráció irányát, az állás- és lakás gondokkal küzdő széles agglomerációk környezeti feltételeit (a munkanélküliség aránya, rész munkák magas száma), a közlekedés és szállítás rossz feltételeit, a mindennapi élet magas költségeit. Ugyanakkor viszont a mondializáció mechanizmusai és a marokkói gazdaság beilleszkedése a világ piacgazdaságába kedvezően hatott a stratégiai funkciók és a minőségi állások koncentrálására a fővárosban, amely így új társadalmi polarizációkat eredményezett. A migrációs hullámok „tartalma” társadalmilag és gazdaságilag is finomodott: a városiakok egyre nagyobb aránya, műveltebb és jobban képzett hányada áll összhangban a gazdasági és társadalmi változásokkal, illetve a harmadik szektor tevékenységének megnövekedésével a nagyvárosokban. Ezzel ellentétben, azok a migrációs hullámok, melyek nem rendelkeztek a gazdasági és társadalmi beilleszkedéshez szükséges jellemzőkkel, más városi, illetve vidéki helyek felé fordultak.

A megfigyelhető nagyvárosi vonzás lecsökkenése nem magyarázat-e a regionális kiegyenlítődésre, amely a vidéki beruházási politika eredménye volt? A vidék fő központjainak dinamikája, s főleg azoké, melyek az utóbbi időben indultak fejlődésnek (s melyek az alacsony szintű városiasodást felmutató területeken találhatóak), az öntözött vidékek középpontjában lévő városok, a nemzetközi bevándorlók lakta régióközpontok dinamikája nem éppen elhanyagolható területi átalakulásokat tükröznek.

2. A migrációs vonzás új központjairól

A bizonyos centrumok regionális városközponttá való felemelkedését elősegítette az agadári városi érában végbemenő különleges kereskedelmi és gazdasági dinamizmus, míg Beni Mellal esetében ugyanilyen hatással bírt a megnövekedett öntözött területek felvirágzása (évi átlag 4,3%-os növekedés az 1971–94-es hosszú periódus alatt). A nagyon kontrasztos környezeti viszonyokkal bíró Tanger (4,3%-os évi átlagnövekedés) és Fez (3,8%-os évi átlagnövekedés) rengeteg vándort vonzott magához, akik között nagyszámban voltak a gyökerüket vesztett vidékiek, akiket más, ellenséges beállítottságú vagy kevésbé szívélyes városokból már elűztek. Eközben számos más régióközpont, melyet az állam sokáig támogatott, csupán rendkívüli nehézségek árán tudta megtartani a migrációs hullámokat illetve, mint Safi esetében, bizonyos hanyatlásnak indult (3,1%) vagy mint ahogy Meknès mutatja, szembeötlő csökkenés következett be (2,3%-os évi átlagnövekedés).

Nagy általánosságban elmondhatjuk, hogy a vidéki és helyi vonzáspólusok megsokszorozódtak, miután képessé váltak arra, hogy megtartsák a migrációs hullámokat, és a városi

⁶ Rabat és Salé az egyik oldalon, illetve Bou Regreg a másikon egyetlen városi agglomerációt képez.

lakosság egy részét is magukhoz vonzzák. E jelenség tanúja a marokkói térség szívében létrejövő új gazdasági és társadalmi dinamizmusoknak, illetve az élet és lakhatási szokások változásaiból adódó új mobilitási szokásoknak.

Az új adminisztratív funkciók kialakulása és a közszolgálati szféra kiteljesedése, illetve az itt dolgozók arányának megnövekedése elősegítette a vidéki városokban a harmadik szektor és a szolgáltatások (bank, kereskedelmi ügynökségek, különböző szolgáltatások, tanácsadói központok) fejlődését. Ebből pedig egyenesen következett a hivatalnokok, kereskedők lefelé irányuló migrációja, illetve a vidéki migrációs hullámok itt tartása (a közeli területek migrációjáról és társadalmi-kulturális migrációról van szó). Azokban a zónákban, ahol a mezőgazdasági munkák intenzívebbé és magasabb szintűvé váltak, a tevékenységek pedig sokrétűvé, a más területről bevándorló munkások felhasználása egyre gyakoribbá vált.

Az a tény, hogy a régiók egyre könnyebben voltak megközelíthetőek és az autós közlekedés elterjedése, mely felelős volt a kereskedelmi és redistribúciós központok megszorozódásáért, az új városlakókat a sokszínű kereskedelmi tevékenységekhez, illetve az informális gazdaság szolgáltatásaihoz vonzotta, itt foglalkoztatták őket. A tranzakciónak és az ipari és mezőgazdasági termékek eladásának a megnövekedése a regionális centrumok „erős kereskedelmi magját (nagybani, fél-nagybani és kiskereskedelmi) számos szűkkal egyetemben” hozta létre (J.F. Troin, 1986). A mezőgazdasági és ipari termelés újfajta egyégeinek beindulása ösztönözte a vidéki gazdaságot és új munkahelybázisokat hozott létre. Másrészt a belföldi turizmushoz és a szezonális és hétvégi hobbikhoz kapcsolódó tevékenységek épp ilyen hatással voltak az állásokra és tevékenységekre.

A migrációs tömegekre a legnagyobb hatással bíró városközpontok kiterjedése beleillesszük Marokkó újfajta gazdasági földrajzába, s ennél nehezebb lenne, ha visszahelyeznénk saját szociológiai és kulturális keretébe, mivel nincsenek elemzések a kulturális és társadalmi tartalmukról.

C. A migrációs hullámok újfajta sokszínűségéről

A nehézségekkel küszködő vidékekről kiinduló néprétegek klasszikus migrációja a modernizáció útjára lépő és rengeteg munkáskézre igényt tartó városok felé indult meg, tehát a vidéki exodus társult a mobilitás más formáival, létrehozván így egy komplex és fejlett migrációs rendszert. Ezek a földrajzilag különböző és ellentétes irányú mozgások egyre jobban integrálódtak a nagyszámban városlakók jelentette populáció életmódjába és megfelelték a társadalmi és professzionális mobilitás új formáinak. Bármennyire is nehéz megbecsülni e mozgásokat, tény, hogy számos, a társadalmi és territoriális szervezetet ért változsról tanúskodnak.

Egészen a hetvenes évek elejéig a városok közti migráció a rendes utat követte, tehát a kis városokból a nagyok felé mutatott, alulról felfelé mutató mozgásról beszélhetünk tehát. Főleg az atlanti parti városok vonzották őket, amely a városi vándorokat 60%-át (R. Escallier, 1979) csábította magához. A gazdasági siker (a soussi migráció, majd a régi fassi városok lakóinak migrációja) és a társadalmi előmenetel mind-mind megvalósult a gazdasági központban és fővárosban. Azóta pedig a városok közti migráció mindennapivá és sokirányúvá vált.

A vállalatok, az adminisztrációs központok elküldték képviselőiket. A hivatalnokok, alkalmazottak, funkcionáriusok a vidéki városokban új gazdasági és szolgáltatási funkciókra tettek szert. Az új, az átlagosnál magasabb jövedelemmel rendelkező és az új fogyasztási módból, illetve a teret meghatározó újfajta kapcsolatokból profitáló ide érkezettek átalakították a társadalmi struktúrát (új hierarchia, a középosztályok felemelkedése) és megváltoztatták a városok atmoszféráját is. Így ez utóbbiak a városiasság jelentős előnyeit használhatták ki. Az 1975–82-es⁷ megfigyelési periódus alatt fel lehetett mérni e jelenség fontosságát és a helyzetek kiváltotta eltéréseket is.

Az egyes nagyvárosok migrációs hullámaait jellemző városiasodási index (a városi és a vidéki vándorok aránya) több szituációtípust határozott meg. A főleg városi vándorokat befogadó városok: Kenitra, (2,3 városi vándor 1 vidéki vándorlóval szemben), Khouribga (2,4), Rabat-Salé (1,75), Meknès (1,37), Agadir (1,2). Az azonos arányú városi és vidéki bevándorlókat befogadó városok: Oujda (1,1), Marrákes, Casablanca-Mohammedia, Safi (1-nek felel meg) és a fejlődésben elmaradt városok, melyek főleg vidéki vándorokat fogadnak be: Fez (0,58) és Tetuán (0,73).

A városi vándorok főleg más nagyvárosi központokból érkeznek (melyeket 100.000 lakosnál többen lakják). Tangerben 234 nagyvárosból származó bevándorló jut 100, kisebb városból jövő lakosra, Rabat-Salé és Tetuán esetében ez a szám 130, Agadir, Kenitra és Marrákes esetében pedig 120. Fez (90), Safi és Khouribga (60), illetve Oujda kapcsán a viszony megfordul.

Így ha összevetjük (a nagyvárosok esetében) a várost elhagyók arányát az érkezések arányával, több különböző helyzetet vázolhatunk fel. Itt vannak először is azok a városok, amelyekben a bevándorlók száma jóval meghaladja az elhagyók számát: Tanger (2,6 bevándorló jut 1 elvándorlóra), Rabat-Salé (1,7), Casablanca-Mohammedia (1,5) és alacsonyabb mértékben igaz ez Agadirra is (1,1). Másodszor azok a városok, ahol a bevándorlók száma nem képes kompenzálni az elvándorlókéit: Kenitra (0,7 bevándorló jut 1 elvándorlóra) és harmadszor pedig azok a városok, ahol az elvándorlók aránya szinte teljesen jelentéktelenné teszi a bevándorlók számát: Marrákes, Khouribga, Oujda és Fez (55 nagyvárosból származó bevándorló jut 100 nagyvárosi kivándorlóra).

A migrációs rendszeren belül Fez helyzete rendkívül érdekesnek tűnik, mivel egyesíti magában a negatív jellemzőket: vidéki bevándorlók döntő aránya, városi, főleg felfelé irányuló migráció, deficités migrációs egyenleg a nemzeti vagy regionális nagyvárosi központokkal. Oujda és Safi helyzete, éppúgy, mint Khouribga és Tetuáné, alig nevezhető kedvezőbbnek. A specializálódott központok (Khouribga-Safi) vagy a fejlődés határára csúszó központok (Oujda-Tetuán) a marokkói területi rendszer érzékeny pontjait jelentik.

A legfavorizáltabb központok jellemzői: városi bevándorló többség, nagy arányban a nagyvárosi központokból, „nyereséges” migrációs egyenleg a tengerpart részre vonatkoztatva. Ezek a centrumok vagy az atlanti parti városok vonzáskörzetéhez tartoznak, vagy dinamikus régiókat egyesítenek (Agadir), vagy nagy vonzáskörzettel bírnak előnyös föld-

⁷ Az 1994-es népszámlálási eredmények megerősíthetnék ezt a tendenciát. Azok az adatok azonban, melyek a városi migráció mértékéről pontos felvilágosítást adhatnának, még nem állnak rendelkezésünkre.

rajzi helyzetükből következően (Tanger). Rabat-Salé és Agadir egyesíti magában az összes előnyös jellemzőt.

A városok közti mozgások, felfelé, lefelé mutató, illetve laterális mozgások (melyek az azonos szinten álló városok közt léteznek, melyek a múlttól eltérően kevésbé irányulnak az atlanti parti konurbáció felé) tanúsítják a marokkói földrajzi rendszer mély átalakulásait. A régiók integrálása tovább folyik, és számos regionális központ csupán alacsony szintű közreműködése kihangsúlyozza a területi felépítmény gyengeségeit.

ÖSSZEFOGLALÁS

A vidéki lakosság városokba való áramlása még messze nem fejeződött be, mint ezt a városiasodás meglévő szintje is jól mutatja. A vidéki világ, mely jelentős elmaradásban van a demográfiai átmenetben, nagyon dinamikus marad. Ráadásul a vidék kénytelen szembe-sülni az egyenlőtlen mezőgazdasági struktúrák társadalmi téren pusztítónak minősülő hatásaival és a csupán alacsony számú munkaerőt igénylő termelési mód okozta fejleményekkel. Számos vidék vagy mesterséges, vagy kezdeti szintű gazdasági helyzetben van, amely potenciálisan azt a szomorú tényt okozhatja, hogy a regionális, földműves népesség elhagyja e területeket.

Amennyiben a vidéki népesség gyökértelenné válása össze van kötve a modernizációs és vidékfejlesztési nehézségekkel, akkor a migrációs hullámok irányát meghatározza azon városok vonzásereje, melyek integráló képessége az új bevándorlókra vonatkoztatva még messze nem merült ki. Az atlanti parti városok lecsökkent vonzása, a rurális exodus regionalizációja, a legnagyobb mértékben jellemző rövid távú migráció, mind-mind kifejezői a területiális változásoknak.

A térbeli-társadalmi struktúrák szükségletei számos változtatást igényelnek a földrajzi mobilitással kapcsolatosan. Ez utóbbiak pedig új formákat hoznak létre. A társadalmi és gazdasági élet szabályozásához kötődő, városok közti migráció mind intenzitásában, mind sokszínűségében nagyarányban gazdagodott, s ez elővetíti a népesség földrajzi mozgásának integrálódását és hétköznapivá válását.

BIBLIOGRÁFIA

- Beguín, H. (1974): L'organisation de l'espace au Maroc. Bruxelles. Acad. Roy. des Sciences d'Outre-Mer (787 o.)
- CERED (1986): Analyses et tendances démographiques au Maroc. Direction de la Statistique. Rabat. (229 o.)
- CERED (1987): La dynamique des centres urbains au Maroc (1960–1982). Direction de la Statistique. Rabat. (59 o.)
- CERED (1993): Migration et urbanisation au Maroc. Direction de la Statistique. Rabat. (264 o.)
- END (1990): Enquête Démographique Nationale: 1986–88: Rapport préliminaire: Direction de la Statistique. Rabat. (1990), (44 o.)
- Direction de la Statistique (1991): Déplacement et mouvement migratoires de la population du Maroc. END (1986–88). Division de la population, Rabat. (133 o.)
- Escallier, R. (1978): La population urbaine du Maroc, étude géographique. Université de Nice Sophia-Antipolis. (4 kötet), (1213 o.)
- Escallier, R. (1979): Les migrations interurbaines comme expression des inégalités socio-spatiales: le cas marocain. Tours. Urbama. Fasc. De recherches n. 5 (15–37. o.)
- Escallier, R. (1980): Espace urbaine et flux migratoires: le cas de la métropole économique marocaine: Casablanca. Folyóirat: Méditerranée n. 1. (3–14. o.)
- Escallier, R. (1984): Citadins et espace urbain au Maroc. Tours. Urbama. Fasc. de Recherches. 8. és 9. kiadás (403 o.)
- Noin, D. (1970): La population rurale du Maroc. Paris. PUF. 2. kötet (279. és 342. oldal)
- Signoles, P. (1985): L'espace tunisien, capital et Etat-Région. Tours. Urbama, Fasc. de Recherches. 14. és 15. kiadás (1041 o.)
- Troin, J.F. (1975): Les souks marocains. Aix-en Provence. ED ISUD. (503 o.)
- Troin, J.F. (1986): Petites villes et villes moyennes au Maroc: hypothèses et réalités. Tours. Urbama. Fasc. de Recherches. 16. kiadás (69–84 o.)
- Troin, J.F. (1987): La conurbation littorale marocaine. Composantes actuelles et réalités futures. Paris. Maghreb-Machrek. N. 118 (71–85. o.)
- Urbama (1986): Petites villes et villes moyennes dans le Monde Arabe. Tours. Fasc. de Recherches. 16. és 17. kiadás (838 o.)

Törések és átalakulások: kérdések a frankofon irodalmak jövőjéről Az Észak-Dél tengely

Franciaországon kívül, francia nyelven íródo alkotásokat, melyek a nyelvi mintát adó országot szoros vagy kevésbé szoros gyűrűként fogják körül, Olaszországban „feltörekvő irodalmaknak”, máshol belga francia irodalomnak, új irodalmaknak vagy perifériás irodalmaknak nevezik – szükségképpen párizsi centrumhoz viszonyítva. Ez az Észak-Amerika, Kanada, a Maghreb-országok és a szubszaharai térség és a Közel-Kelet fonta kört kelet felől Ázsia zárja be. Egymással összetartó egységekről, olyan irodalmakról van szó, melyeket makacsul a francia hatszöghöz képest határoznak meg. E „holdudvar-irodalom” léte a központi magot értékeli fel, amely egy mozgásban lévő francia irodalom meghosszabbítása, az élő, fejlődő kultúra szimbóluma.

Vajon ezek az alegységek másodlagos áttételek vagy a G. Deleuze által vizsgált minoriter jelenségek lennének? Vagy inkább teljes jogú irodalmakról kellene beszélünk, melyek elismerésre méltóak és folyamatos fejlődésben vannak?

Nem kétséges, hogy kezdetben ezek az irodalmak az egykori anyaország hatása alatt álltak, ahhoz viszonyítva léteztek. A kritika ekkor gallocentrikus vagy európacentrikus irodalmakról beszélt. Képviselői a francia nyelvvel egy időben elsajátított modelleket követték. Mindenek előtt azonban elvesztették eredeti kulturális gyökereiket. „Problèmes noirs, littérature rose”, írta A. Biyiti, a később Mongo Béti álnéven működő költő az ötvenes évek elején. „Peau noire et masque blanc” ironizált Frantz Fanon, az algériai állampolgárságot szerzett martinique-i, miközben Albert Memmi „Le Portrait du colonisé précédé du Portrait du colonisateur” című tanulmányában a kulturális és irodalmi elidegenedés elméletét erősíti meg.

Hirtelen azonban nyilvánvalóvá válik egyfajta fejlődés: a kérdéses irodalmi szövegekről beszélve egyre nyilvánvalóbb, hogy autonóm egységekről van szó. A főként párizsi központi könyvkiadástól és könyvterjesztéstől távol élő írók láthatóan visszafordulnak saját kultúrájukhoz, ősi kultúrájuk örökségét vállalják fel eredetiségükkkel és újszerűségükkel. Végül egy újszerű átértelmezés hangsúlyozza hitelességüket és sajátosságaikat. Az irodalmi művek a nemzetek sorsát és a társadalmak problémáit veszik kézbe. A XV. Lajos által elvesztett québec-i francia királyság, az időlegesen francia protektorátus alatt létező államok, mint Marokkó vagy az egykori gyarmat, Algéria, a francia gyarmatbirodalom valamikori területei: szubszaharai Afrika vagy az Indokínai-félsziget saját történelmükhöz kötődő irodalmat hoznak létre. Ezen országok felszabadulása nem jelenti a regény felszabadulását: a gyarmatosok távozásakor a helyiek irodalma nem követi őket azonnal; írásait egyfajta

helybéliség jellemzi. Ezek a még nem nemzeti irodalmak emberi sajátosságok, szellemi habitusok kifejezői lesznek és jellegzetes kollektív képzeletet hoznak felszínre.

MAGHREB Minden területnek megvannak a maga sajátosságai. A Maghreb az adoptált nyelv országának közelében található, csupán a Földközi-tenger választja el őket egymástól. Arabofon és frankofon, azaz egymással ellentétes alkotói terek tarkítják. A szavak írásos művészete a felváltva üldözött két nyelv között öröklődik és drasztikus törések szövik át: tegnap még kizárták az arabot az iskolákból – például a Francia Algéria idején –, míg napjainkban az arab integráció hívei teszik ugyanezt a francia nyelvvel.

ALGÉRIA Algériában az irodalom magán viseli a szakítások árnyékában megélt fájdalmas múltat. Az első szakítás akkor következett be, amikor az iszlám hódítók először próbálták megsemmisíteni az „animista”, paraszti és „pogány” civilizációt – ahogyan erről Maryse Condé „Segou”-jában (1984, 1985), a történelmi szempontból gazdagon dokumentált regényszerű elbeszélésben olvashatunk. Az ősi, iszlám előtti gyökök néhány modern írásban – Rachid Boudjedra: „La Répudiation” (1969) vagy Nina Bouraoui: „La voyeuse interdite” (1998) – ismét felszínre kerülnek. A következő szakítást a XIX. század közepén a francia hódítás hozza meg, melynek célja tengerentúli megye létrehozása (ürügyl pedig az algéri bej legyezőcsapása szolgál). Újabb törést okoz az 1954-es Vörös Mindenszentektől és az FLN 1962-től az eviáni szerződésekkig tartó felszabadító harcai. Az országban ezt követően számos Moszkva-barát vagy más kormány váltotta egymást. A társadalom belső szétszakítottságáról ma francia nyelvű írói is vallanak. Feszültség-szülte, viharvert irodalom az algériai. Közös jellemzője lenne ez a frankofon irodalmaknak?

Kateb Yacine, a „Nedjma” című álomszerű regény szerzője, a „Polygone étoilée” színházról szóló írásaiban kitöréssről és szenvedésről ír. Mohamed Dib más hangon idézi meg a történelem tragédiáinak beférkőzését az egyén sorsába. „La grande maison” (1952), „L’incendie” (1954), „Qui se souvient de la mer” (1962) című művei nem állnak távol a realitásoktól. „Le métier à tisser” regénycím szövevszéklet jelent s így szimbolikusan a kultúrák kereszteződésére utal; olyan keveredésre, amely hadat üzen az e tanulmány címében említett töréseknek.

Rachid Boudjedra pályafutása a közös sors egyes állomásait követi nyomon: az 1969-ben megjelent „La répudiation”-tól és az 1972-ben kiadott „L’insolation”-tól a szabadságharcosokkal való azonosulásig jut el. „Les mille et une années de nostalgie”, „Le vainqueur de coupe”, „Le démantèlement” című művei előzik meg a „FIS de la haine”-t, melyet már a jelenkor feszültségei ihlettek.

Elemzői azon igyekeznek, hogy egymásba kapcsolják az író életének egyes eseményeit. A „Timimoun” áttételesen önéletrajzi írás és szimbólumokban gazdag. Felboncolt, meggyalázott francia nyelvvel találkozunk az előbbi regényekben, amely letisztult, világos és megrajzolt nyelvezetű alakul a Timimounban, ebben a szintetizáló műben. Az arab nyelv felé tett kitérőjét, „La pluie” címmel később franciául is kiadta. Ez a mű nem kevés problémával kecsegteti a konkra éhes szövegkritikusokat.

Yasmina Khadra testesíti meg a férfi-női kettős identitás, a nem kérdését: az író a közelmúltban megjelent „L’écrivain” című regényéből (Párizs, Julliard, 2001) tudhattuk meg, hogy a szerző valójában férfi és katona. E művet számos regény előzte meg, a „De l’autre

côté de la ville”-tól (1988) az „A quoi rêvent les loups”-ig (Pockett, 2001). Bisexualitás és a nemiségen belüli kettősség újabb szakítások felé nyit utat.

Assia Djebbar különböző korszakokat köt össze. Többek között, a Delacroix-festmény ihlette „Femmes d’Alger dans leur appartement”, a „Les femmes du mont Chenoua” – fejezetcím és egyben egyik filmjének címe, ahol a „Voix et murmures” megjelenését jelenti be – vagy a „L’amour, la fantasia” című novelláskötet szerző(nő)jeként vált ismertté. A „Vaste est la prison”-ban a felszabadulás történetét foglalja össze; nemrégiben pedig a „Blanc de l’Algérie” figurája készleti reagálásra, mielőtt a „Nuits de Strasbourg”-ban újszerű erotikával átitatott sorait publikálja. Manapság a női írók, a diaszpórában élő emigránsok francia nyelven láznak anyáik ellen, akik felvállalták az elnyomott szerepét és az apák ellen, akik zsarnokként uralkodtak rajtuk. Lidércnyomás, rögeszmék és remények, melyek áthatják Nadia Ghalem, Malika Mokeddem, Nina Bouraoui és sok más író műveinek sorait. A nyelvet adó hazával való szakítást belső szakítások teszik még súlyosabbá.

MAROKKÓ A Népszövetség által egykor francia mandátumterületnek kijelölt Marokkó, e korszakból számos klisé őriz, melyeket a többi között, Driss Chraïbi dolgozott fel. „Le passé simple” (1954), „La civilisation ma mère” (1972), „La mère du printemps” (egy tengerbe ömlő folyó neve...¹) című regényeiben az elsődleges, azaz marokkói kultúrában a képmutatást, az adoptált nyelv hazájával, Franciaországgal való kapcsolatban pedig a szakadékokat leplezi le vakmerően. Detektívregényeivel derűtséget kelt. Végül a „Vu lu entendu” címet viselő emlékirataiban a múlt egyes fázisait fűzi össze, mintha csak a személyes és a közös élmények törései összeforrasztathatók lennének. Abdelkébir Khatibinál a központi problematika a kettős nyelvi és kulturális hovatartozás okozta rossz közérzet („La mémoire tatouée”: 1971, „Amours bilingues”: 1983), melyről két egymással ellentétes megközelítésből is ír.

Tahar Ben Jelloun pályafutásán mennyire tükröződnek vissza a korszak sajátos feszültségei? Ben Jelloun két közönséghez is szól. Párizsban alkotott, s feladatául a marokkói olvasók megnyerését tűzte ki – a honfitársak gúnyos mosolygását pedig nem látta meg. A „Harrouda” (1973), „La réclusion solitaire” (1976), „Moha le fou, Moha le sage” (1978), „Les yeux baissés” (1991), „L’homme rompu” (1994) vagy „La nuit de l’erreur” (1997) a közösség történetébe ágyazódó egyéni sors elemeit jelenítik meg. Befelé forduló írások, melyek a „nagyközönség” megnyeréséért engedményekre hajlanak.

A hozzám leginkább közelálló értelmezés szerint, a Masrek és a Maghreb irodalmait is összekötő emblematisz mítosz a kétneműség mítosza: kettős kulturális, kettős nemzeti tudatot valamint a frusztrált apa által fiúként nevelt leánygyermek kettős szexuális hovatartozását fejezi ki. Az 1985-ben megjelent „L’enfant de sable” című regényben vagy a később, csupán 1987-ben díjat nyert „La nuit sacrée”-ban a mítosz új életre kel: a megkettőzöttség generálja a művek cselekményének sűrítettségét. Mohamed Khair-Eddine a töredékek összeolvadásának intimitását a marokkói tájban találja meg, ahonnan ihletet merít. Így próbálna felülkerekedni a történelmi töréseken és szakításokon?

¹ La mère du printemps szó szerint azt jelenti: a tavasz anyja. A francia nyelvben a tenger (mer) és az anya (mère) homonímák. (a ford.)

TUNÉZIA Tunéziában a zsidó közösségből származó Albert Memmi rajzolja meg a gyarmatosító és a gyarmatosított portréit „Portrait du colonisé, précédé du Portrait du colonisateur” (1957, 2. kiadás: 1973), melyhez Jean-Paul Sartre írt előszót. Tahar Bekri költeményei és lírai prózája dallamosan csengenek: nyugati elemek és saját kultúrájának örökségből kel életre a nagyszerű frigy, Bekri művészete. Az egyszerre két irányban való felfelé haladás, a két kultúra összehangolására törekvés a különféle olvasókban a megtévesztés érzését keltene?

Libanon a mediterrán Közel-Keleten már nem csupán Gibran Khalil Gibran jelent: a szinte-egyiptomi Andrée Chédid, Nadia Tuani, a drúz burzsoázia katolikus sarja is szolgálnak olvasnivalóval. A költő Salah Stétié „Les porteurs de feu” (1974) vagy „L’archer aveugle” (Fata Morgana, 1984) című kötetei a frankofon olvasót ámulatba ejtik. A francia színházlátogatók máig hűek a dramaturg Shéhadéhoz, aki az ötvenes évek párizsi avantgarde színházában alkotott. A sokszínű, ezerarcú irodalmon keresztül magával ragadja az olvasót a mediterrán Kelet.

Egyiptom félreérti és elveti Nawal el Saadawit. Nőorvosi praxisa a valós élmények súlyát jelenti regényeiben. Párizsban a Des Femmes kiadó gondozásában megjelent kötetek, G. Brahimi „Appareillages”-a, az óvatos és racionális feminista figurájának megismertetéséhez járultak hozzá.

Hollósi Szonja alapos vizsgálódásai, a helyszíni adatgyűjtés méltó rangra emelik az újraértékelt szövegeket. A szakadás súlyosbodását vagy az önmagunkkal való megbékélést hozzák-e felszínre kutatásai?

Lassanként felépül a „híd” a szubszaharai régió felé. A rabszolgaság emléke (a Centre de la Méditerranée Moderne et Contemporaine nizzai konferenciája, 2001. május) miatt hosszú ideig az elutasítás légköre jellemezte feketék és arabok viszonyát. Némelyeknek azonban sikerült átlépni a szubszahari térség határait. Az e régióval foglalkozó kutatók közül kimagaslik Samira Douider, Farouk Balghagi vagy Fadela Matbout munkássága.

A SZUBSZAHARAI TÉRSÉG Fekete-Afrikában végnapjait élné a frankofon irodalom? Itt az írás egy hagyományosan szóbeliségre, a le nem jegyzett szövegekre alapuló kontextusban elevenedik meg és ez nem könnyíti meg a kutatók dolgát. Az exofon irodalom magán viseli a helyi ősoktól fennmaradt hagyományok és a gyarmatosítótól tanult nyelv mint a kifejezés eszköze között fennálló feszültséget. „Franciaország a művészetek, fegyverek és törvények bölcsőjének” (Du Bellay) hatása alóli felszabadulás kényszere és az ezzel párhuzamosan létező az eredeti kulturális szubsztrátumban, a hatalmas szóbeli anyakultúrában való önmegtalálás szükségessége újabb kettősséget eredményeznek. A két forrásból való töltekezés pozitív és gazdagító lehet.

Ezen a vidéken a történelmi helyzet az irodalom számára sajátos fejlődési utat diktál. A művészi kifejezés eszközeül választott nyelv hazájával fennálló viszony nem új keletű. Kongóban például már a XIV. században megjelentek az olasz vagy portugál hajósok és misszionáriusok az afrikai partvidéken. Az Indiához vezető tengeri útvonal vagy a szárazföld meghódítása a kapcsolatok korai kiépülését eredményezte. A hármas kereskedelem idején a rabszolgakereskedés és a rabszolgáltatás, az ébenfa kicserélése bővlira e kapcsolat fennmaradását jelentették. A XIX. században éli virágkorát a gyarmatszerzés: kereskedelmi lerakatok, közép-afrikai koncessziós társaságok, a gyászos emlékü, a Kongót az óceánnal

összekötő vasútvonal megépítése vagy a bennszülöttség mint státusz bevezetése a kollektív tudatalattiban mély nyomokat hagytak, amelyek ma is meghatározzák az írók ténykedését.

Mind az első, mind a második világháborúban Franciaország Csádban, csakúgy mint más provinciákon, toborzott katonákat, akik az európai frontokon harcoltak (ld. Kourouma, 2000). A természeti törzsek is hozzájárultak a szövetségesek győzelméhez (ld. Hampaté Ba, 1974). Ezek az események készítettek elő a gyarmatosított népek követeléseinek megfogalmazódását. Brazzaville, a Francia Egyenlítői Afrika fővárosa és a második világháború alatt Szabad Franciaország fővárosa terjesztette azokat a szlogeneket, amelyek Afrika-szerte ismertté váltak és intellektuális presztízzsel bírtak. A francia nyelvű irotársadalom mindennek tudatában tevékenykedik. Az egykori anyaországhoz fűződő viszony kétarcú: ígázat és elutasítás táplálja. A Fehér nyelve tette lehetővé, hogy a gyarmati helyzet vádbeszéde megírattasson többek között Mongo Béti, Ferdinand Oyono, Sembene Ousmane szatirikus regényeiben. H. Lopes, Dongala, Tchicaya U Tam'si, Sony Labou Tansi, Boubacar Diop is ezen a nyelven üzen hadat a felszabadulás után felálló diktatórikus rendszereknek.

Az Európával, katonáival, kereskedőivel vagy a III. köztársaság néhány tanítójával (R. Chemain, „La ville dans le roman africain”, 1981) való erőszakos találkozás szülte irodalom fejlődését egyszerre több területen követhetjük nyomon. E területek az irodalmi korpusz egészét érintik, amely még mindig nem vált szét nemzeti irodalmakra – annak ellenére, hogy erről vita folyik.

ASSZIMILÁCIÓ Az asszimiláció-párti irodalom, amelyet az „asszimilálódottak” vagy „fejtettek” irodalmának is hívtak, az európai iskola műve volt a harmincas években, a két világháború után. A könyvek, melyek elé gyarmati hivatalnokok írtak előszókat vagy a szenegáli St. Louis-ban található Ecole William Ponty dráma-képzése Franciaország „civilizáló misszióját” erősítették meg. Az Antillákon a „Batoualá”-ért Goncourt-díjat kapott René Maran kormánytisztviselő, Dahomeyben P. Hazoumé „Doguicimi”-je, majd David és Birago Diop Dakarban, B. Dadié Elefántcsontparton különbözően értékelt irodalmi minták teremtoi. L.S. Senghor éleszti fel a Césaire, Dubois, Richard Wright, Alioune Diop nevéhez is fűződő, Párizsban megálmodott négritude-mozgalmat, amely 1939 és 1966 között éli virágkorát. Az identitáskeresés ismét az eredeti kulturális örökséghez viszonyít és Hampaté Bât, a fulbe beavatási mesék fordítóját a múlt átörökítőjévé lépeti elő. A benini Puis Stanislas vagy a kameruni Marcien Towa pedig az ősi értékek kizárólagossá tétele ellen láznak fel.

KRITIKAI REALIZMUS Az ezt követő időszak uralkodó irányzata a „kritikai realizmus”, mely a sartre-i regény hagyományaihoz kötődik. Az ötvenes-hatvanas években megjelenő elkötelezett regények a gyarmati rendszer ellen szállnak síkra –mint a kameruni F. Oyono vagy a szenegáli Sembene Ousmane művei, a „Les bouts de bois de Dieu”, „L'harmattan” és később Camp Tiaroye. Röviddel ezután, ugyanezek az írók emelik fel szavukat az 1960 után felállított bürokrata rendszerek ellen („Le mandat”, „Borom Sarret”, „Xala”, „La noire de”). A neokolonializmus, majd a felszabadulások után létrejövő totalitárius rendszerek ellen lépnek fel: Ahmadou Kourouma, Mongo Béti, Henri Lopes a „Le

pleurer-rire”ben, Tchicaya U Tam'si, Sony Labou Tansi a hetvenes-nyolcvanas években. Voltaire-t és Diderot-t vallják mestereiknek.

Epigonjaikat, a tanítványokat és a gyakran silányabb minőségű imitátorokat inkább a politikai elkötelezettség, mint a művészi alkotás igénye vezérli. A vallomástétel, a panasztevés és meggyőzés vágya az írások kiürüléséhez vezettek. A szociológiával és politikával átitatott irodalom már nem annyira az olvasó érzékenységét vagy képzeletét győzi meg. Az 1975-ös yaoundei konferencián a szövegek kiüresedését állapítják meg.

„MÁGIKUS REALIZMUS” „A frankofon hang új bővületének” neveztük (Université de Bordeaux III, 2001) a válaszképpen megjelenő új mítoszteremtést. Az írók egyre inkább az eredeti kultúrából, a hiedelmek, rituálék, énekek és mondák világából merít ihletet csakúgy mint a bennszülött vagy idiomatikus nyelvből, az „afrikai franciából”. „A mágikus realizmus”, mely hasonló ahhoz, amit a latin-amerikai írók vesznek védelmükbe, ismét népszerűvé válik. A modern politikai kritikához elválaszthatatlanul kötődik és párhuzamosan idéz múltat és akaratot. Kongóban két író, U Tam'si és Tansi illusztrálják ezt a folyamatot. Előbbi, a két világháború közti időszak szülötte és a gyarmati rendszer, majd a felszabadulás utáni politikai rendszerek hangos bírálója, a bachelard-i négy elem, a föld, a víz, a repülés és a tűz harmóniáját idézi tetralógiájában („Les cancrelats”, „Les méduses”, „Les phalènes”, „Les fruits si doux de l'arbre à pain” – 1980-1987)?

A kongói irodalom fenegyerekének, Sony Labou Tansinak írásai egyszerre szubverzívek, leleményekben gazdagok és átütő erejűek. A mondavilág és a kollektív mítoszok elevenednek meg bennük (ld. CRDP cikk). Az ördögi bérgyilkossal, a nemzet meggyilkolt atyjának tüzes látomásával antitézisként állítja szembe a pigmeust, aki részese az őserdő titkainak és az új királynő, Chaïdana beavatási ceremóniamestere. Az érintetlen természet kultuszának ideológiája inkább a rousseauizmusból, mint Voltaire-től ered. „La vie et demie”, „L'Etat Honteux”, „L'Antépeuple”, „Les Sept solitudes de Lorsa Lopes”, „Les yeux du volcan”, „Le commencement des douleurs” (poszthumusz) 1979 és 1995 között jelennek meg örökérvényű ideológiát képviselve.

A kilencvenes évek küszöbén Henri Lopes, a tehetséges politikus és satirikus elbeszélő áttér a lírikus hangvételű írásokra. Három, személyes élményeket tárgyaló regénye jelenik meg: „Le chercheur d'Afriques”, amely a gyermekkor és a történelem újragondolására hív és önéletrajzi írás, a „Sur l'autre rive”, amely a diaszpóráról elmélkedik, míg a „Le lys et le flamboyant” a keveredés, a bolyongás, a keresés dicsérete. A személyes élményekkel való megbékélésre tett kísérletről lenne szó?

Ahmadou Kourouma újból kiadja a csodálatos „Soleils (noirs) des Indépendances”-t. 1968-ban először publikál leleményekben, kétértelmű szavakban gazdag és metsző ironiával tarkított francia-malinké nyelven: könyvét a kritikusok dicsérete előtt sértődöttség fogadja. Az 1990-ben megjelenő „Monnè, outrages et défis” a múlt század utolsó tizedébe való belépést jelzi: humoros paródiává szelídíti a gyarmati háborúkat, a két világháborút, a gyarmati függés alóli felszabadulást.

Az újra felfedezett szimbólumrendszerek átformálják a szövegeket. Az újjászülető mítikus díszletből kimagaslik a király figurája, akinek könyörületessége a gyarmati tisztok vagy a francia pártok küldötteinek képében értékelődik le. A bérgyilkos alakja társul a király

mellé, aki az idő múlását és a tolmácsot jelképezi. A tolmács a szó birtokosa: ő Djelliba, a mesemondó-varázsló, az író őse.

Az 1998-ban megjelenő „En attendant le vote des bêtes sauvages”-ban még mindig a közelmúlt újraértékelése a cél, valamint a jelenkor problémáinak kezelésére való felkészülés. „Allah n'est pas obligé d'être juste envers les choses d'ici bas” a 2000. évbe lépés tragikumát jelzi. Az elefántcsontparti író keserősége azt jelentené, hogy az exofon írás az egyedüli üdvöztető út? A szörnyűségeket bemutató ciklus végén tudja meg az olvasó, hogy a narrátor azért írta meg művét, mert egy haldokló, mielőtt búcsút vett az élőtől neki ajánlódkozta „a Petit Robert-t, a Larousse-t és az Afrikai francia szótárát” ... Az írás kezdetleges szerepe kerül újra előtérbe.

DICHOTÓMIÁK Megállapítható, hogy az elszakadás, a törés a francia kultúrkörnyezetben már a múlté. A szakadás ma belülről fakad: a társadalmakban és az írásokban keresendő. Két alapvetés áll egymással szemben. A véres krízisek – a várakozásokat meghazudtolva – terrorisztikus hangulatot táplálnak.

Ezt a kettőséget az új történelmi helyzet hozza? A La Baule-ban megrendezett konferencia, amelyen az államfőket a gazdasági segítség fejében társadalmi igazságosságra szólították fel, a berlini fal 1989-es lerombolása, a több afrikai országot is támogató Szovjetunió és az NDK szétrobbanása, a hidegháború vége, amely a kétpólusú világ koncaivá tett egyes államokat, elindítottak egy – azóta hiábavalónak bizonyult – mozgalmat, melynek célja az egypártrendszerek és a totalitárius rezsimek kiirtása volt. Kevés szerző tesz említést erről a nemzeti konferenciák által fémjelzett és a demokratizálódást követő időszakról.

Eközben Boundzedi Dongala a „Les petits garçons naissent aussi des étoiles” (Du serpent à plumes, 2000) lírai és szarkasztikus soraiiban egyaránt jelen van a humor, a tudományos elmélet és a reménykedés.

A belső törések vajon meddig maradhatnak fenn? Testvérgyilkos háborúk, népiirtások tartanak fenn skizoid rendszereket. A kongói költőnő Tsibinda a „Mayombe ma tombe”-ban (BAJAG MERI, 2000) a polgárháborúktól megosztott ország metaforáit idézi: „corps démembrés/ là un bras, là une jambe / on enterre sans tête²”, és tovább: „rêves en morceaux (...) nous sommes vivisectionnés, sidaisés³”, egy darabjaira hullott országban.

A szakadások és együttműködéshez vezető megbékélések közötti dialektika a vizsgált francia nyelvű művekben továbbra is jelen vannak. Többféle irányvonal is megtalálható ebben az irodalomban, amelyet visszhangos jajkiáltás és békés összhang-keresés oszt meg. Az egyszerre két irányba indulás adja J.B. Loutard műveinek alap gondolatát. „Le Serpent austral” (1992) szinte reszket a viharra élénkült szélforgásban. A költő Dél-Afrika felé tesz kitérőt, hogy „az Egyenlítő pengeélén táncoló” Kongó drámáját kiáltssa világgá. Az álmodozó hangvételű „Le Palmier-Lyre” ezzel szemben a tragikus sorsú hitves asszony figuráját fogalmazza újra.

Ily módon az írás lassanként túlmutat a szakításokon. A poéta a képzelet éjszaka-szimbolikájából, a termékeny eredeti kultúrából merít. A képek misztikus szimbolikája összemosza a szélsőségeket.

² „szétszakított testek / itt egy kéz, amott egy láb / fej nélkül temetnek”

³ „álmok darabokban (...)élve boncolnak, aids-szel fertőznek meg minket”

A közvetítő szerepet vállaló kritikus felkészültségét kérdőjelezi meg az a tény, hogy az idézett szerzők a szóbeli hagyományokból táplálkoznak. A kritikus képes megismerni az arab világot (Henri Corbin, Vincent Monteil), afrikanisztikát tanulni Zahantól vagy Bától és beépíti az antropológiát vizsgálódásaiba, hogy hozzáférjen a Másikhoz, annak különbözőségéhez, mintha ő maga is a „beavatás mesterévé” válna.

A harmóniateremtés igénye tény. Néhány mű csatlakozik ahhoz a törekvéshez, hogy új karaktert formáljon e választásokkal való megbékélésen keresztül. Észak-Afrikában csakúgy, mint a trópusi vidékeken, egyes szerzők szükségét érzik, hogy életük szörványos eseményeit összefűzzék. Ez történik Boudjedra „Timimoun”-jában (1997), ahol egy utasokat szállító kocszi idegenvezetőjének alakjába bújva utazik a narrátor a Szararán át az oázis felé. Driss Chraïbi megírja a „Vu, lu, entendu”-t, a szenegáli Birago Diop pedig a „La plume raboutée”-t. A valóság töredékeinek „összekötésére” való törekvés hozza magával ezt a közös gyakorlatot.

Ha választani kellene, nem egy jellemző művet, hanem az új írásokban előtűnő emblematisz alakot, a közvetítőre esne választásunk: „kormányos, tolmács és próféta”, írtam a közelmúltban (Université de Nice, 2001-ben megjelent cikkem). H. Lopes főhőse a „Le chercheur d’Afrique”-ban a pirogosra emlékezik, aki a félvér gyermeknek védelmet nyújtó fák fonta alagútban bújik meg. A „L’antépeuple” révésze két város között szállítja a szökevényt: a városokban Kinshasára és Brazzaville-re ismerünk rá. A pokol felé igyekvő Charon kel életre a szenegáli Boubacar Diop „Le cavalier et son ombre”-jában, ahol a hős a rejtélyes utazóra várakozik, hogy átvigye a másik oldalra.

A próféta Simon alakjába bújik, aki csodálatos ruháját odaadja egy katonának az „Elenga qui viola aussi le prophète” (Tchicaya, 1980) című novellában. André Grenart Matswa látomásbéli apát testében kel új életre a „La vie et demie”-ben, aki a gyarmatosítók egyik rettegett szinkretikus vallásának vezetője, sötét hatalmakkal felruházva, melyeket Lumumba, a történelmi és irodalmi kiválóság, alakjába is belevetítettek

A „L’étrange destin de Wangrin” (Hampaté Ba, 1974) címében szereplő tolmács, Soumaré mint a gyarmati hatalmak és a helyi vezetők közötti közvetítő (Kourouma – 1990) mitikus alakokká lépnek elő. A többnyelvű „mesemondót” felváltja az író.

A francia nyelven író poéta sajátos módon ment át értékeket és a szavak segítségével válik közvetítővé: a szóbeliség és az írás, a feketék és fehérek kultúrája közti átmenetet biztosítja, hidat épít Afrika és a világ többi része között. L.S.Senghor szerint a francia nyelv az olvasótábort hivatott bővíteni, így az az univerzálisoz való hozzáférés eszköze. Költő és közvetítő kívánt lenni Joal ura és nyomában a francia nyelvű afrikai író. Így a magát transzcendensnek valló mozgalomban a számos törés és szakítás túlhaladottnak álmodhatja magát.

Mára azonban, amikor többek között az Antillákról származó értelmiség az univerzális fogalmát értelmezi újra, kockázatosnak tűnik Afrikát és az afrikai kultúrát egyetlen tömbként értékelni. Akárcsak francia nyelvű maghreb irodalmakról beszélni egyes számban. Létezik az afrika-közi komparatista megközelítés – igaz nem régóta –, amely a Sahel vagy a nyugati part irodalmaira koncentrál, valamint a közép-afrikai esőerdők vidékein született művekre, például a bantu irodalomra. Vannak közös pontok, mint a dél értelmezése, amely az említett térségek mindegyikén a tragikus pillanat jelképe, amikor eltűnik az árnyék és a

szellemek pusztítanak és ahol az éjszaka az újjászületés szimbóluma. Az U Tam'si költészetét átható föld, tűz és vulkáni erők a szenegáli, karibi lírában vagy a szigetvilág költészetében is megmutatkoznak.

A mai felállás azonban a Nyugathoz való viszonyban is egyfajta dichotómiát fedez fel. A létező viszonyrendszer felborulni látszik és ez a folyamat két irányba hat. A Földközi-tenger déli partjának kollektív képzelete európai művekben köszön vissza. Bevándorlók nevéhez fűződik a „Brazzaville sur Seine”. A francia Patrick Grainville Ahmadou Kourouma művéből merít ihletet (ld. Roger Chemain cikke). Michel Tournier „La goutte d'or”-ja az algériai szövegre válaszol.

BELGA ÉS QUÉBEC-I IRODALOM A feszültség a két pólus, az anyanyelv és az írás nyelve között áll fenn. A kulturális és történelmi törések megsemmisítést és újjászületést generálnak. Matematikai képlet – vagy inkább új élet születése? – más geokulturális közegben talál önigazolást. Dichotómiák jellemzik a belga francia irodalmat, ahol Henri Bauchau részben önéletrajzi művének „La déchirure” címet adta.

Kanadában, de legfőképpen Québec-ben ez a seb az angol nyelv és kultúra gyűrűjébe szorult frankofon irodalom szétszakadását okozza, amely különáll az észak-amerikai kultúrától. A bemenet és kimenet közti feszültség megosztja a vagy kizárólag feminin vagy jellegzetesen maszkulin irodalmakat.

A Karib-szigetek frankofon irodalmi, melyek bimbózó, többarcú, kreolizált kultúra örökségei, az „egész világot” és a jövőt vetítik előre E. Glissant szerint, aki a kitörést pozitívnak és konstruktívnak, a szülő nőéhez hasonlónak tartja.

Nem tehetünk többé úgy, mint aki nincs tudatában a XX. század második felének e jelenségével, mely a frankofónia hozzájárulását jelenti a világ irodalmi örökségéhez. Nem merevek és nem állóvízszerűek, a kettős kulturális gyökerekre sem „szakadarsággal” válaszolók ezek a hajdan minor ellen-irodalmaknak tartott mára pedig egyre meghatározóbb irodalmak. Dinamizmus jellemzi őket és a szakadásokon vagy a feszültségek áthidalása mellett, többé nem vitatható el tőlük erőteljes kisugárzásuk.

Összehasonlító elemzés Korzikáról és Szardíniáról a konzulátus idején

Amennyiben a XVIII. század végére és a XIX. század elejére helyezkedünk, hogy összehasonlítsuk mindazokat az eseményeket, amelyek Korzikán, illetve Szardínián játszódtak le, a két sziget helyzete egyszerre tűnik feltűnően hasonlóknak és nagyon különbözőnek. Mindkettőjüket megrázta a forradalom okozta változás, azonban eltérő szinten és más módon is, ami különböző társadalmi és politikai berendezkedésüknek tudható be. Korzikát alapjaiban felforgatta a forradalom, míg Szardíniát csak részben érintette. Az előbbi 1789-től, a november 30-án kelt alapcikkely révén a francia nemzet részévé vált, az utóbbi viszont piemonti ellenőrzés alatt csupán egy időre vált a nagy nemzet testvérköztársaságává, még mielőtt a századfordulón elkezdődött volna a restauráció korszaka, jó tizenöt évvel az 1815 előtt.

Anélkül, hogy elmerülnénk a bennünket érdeklő korszakot megelőző idők eseményeinek összehasonlító elemzésébe, meg kell említenünk néhány tény, ami megkönnyíti számunkra ezt a fajta megközelítést. Szó van természetesen a Szardínia elleni expedícióról, amelynek kiindulási bázisa Korzika volt. Ezen esemény segítségünkre van abban, hogy felmérjük a két sziget közötti eltéréseket: az egyik a forradalom hívévé vált, míg a másik elvetette a forradalom vívmányait. Ha közelebbről szemügyre vesszük őket, meg kell állapítani, hogy Korzika sem volt mentes az ellenállás bizonyos formáitól a forradalom eszméi újításaival kapcsolatosan, és 1791-től, illetve 1792-ben ellenforradalminak nevezhető megmozdulások zajlottak le a szigeten, s ezek erős vallási színezettel is bírtak. A Bonifaciói-szoros másik oldalán a franciák „istentelenségének” gyűlöletét a Szent Hit (Santa Fede) nevében az egyház szította, ugyanakkor teljes egyetértésre talált a stamentiken belül. E gyűlölet gyökere azonban teljesen megegyezik a Bastiában, Ajaccióban és a sziget más pontjain tapasztalt megmozdulások gyökerével, amelyek a papság polgári alkotmánya miatti szakadás folyamánként robbantak ki. Mindkét esetben szerepet játszott – bár más-más mértékben – a hagyományokhoz való ragaszkodás és a helyi lakosság mély vallásossága. A tény, hogy a korzikai elit csatlakozott a forradalomhoz, nem talált visszhangot magának Szardínián, azonban azt tudjuk, hogy itt is létezett egy jakobinus csoportosulás, ami alapján elmondható, hogy a tapasztalat, az oktatás és a kulturális képzés révén képessé váltak az új eszmék befogadására. Azonban egy elenyésző kisebbségről van csupán szó és természetesen a Szardínia elleni expedícióban az expedíció ellenséges, inváziójellegét látták meg, s így erre az önvédelemmel válaszoltak. Angioy, Obino és a többiek, akik később az új eszmékkel kapcsolatos nyitottságukkal szereztek hírnevet maguknak, azonnal a fegyverekhez nyúltak a forradalom katonáival szemben.

Az összehasonlítás érdekesítő pontja lehet a mindkét szigeten 1793-ban és 1794-ben jelentkező, autonómiára törekvő csoportosulások megjelenése is. Az egyik Franciaországtól akar elszakadni, elvetve a jakobinus radikalizmust (ez a Paoli-féle, 1793 nyarán lejártszódó elszakadási kísérlet, a *governato separato* és részben az Angol–Korzikai Királyság ideje), a másik pedig épp a franciákkal szembeni ellenállásból merít erőt arra, hogy szembeszálljon a piemonti elnyomással és elismertesse a sajátosságait. Mindkét kísérlet kudarccal végződik, egyrészt Bonaparte vet véget az eseményeknek Korzikán, Szardínián pedig a piemonti reakció teszi ugyanezt, karöltve a szardíniai nemesség egy részével, másrészt pedig saját tehetetlenségüknek estek áldozatul. A Bonifaciói-szoros mindkét oldalán körül kell nézni ahhoz, hogy megérthessük, hogy a kudarchban mekkora szerepe volt a *ceto togatón* – e mindkét szigeten jelen lévő, vezetészerven – belüli ellentéteknek, az elnyomó apparátus hatalmának (az egyik esetben ezt az olaszországi hadsereg, a másikban az államapparátus testesítette meg). Az autonómiapárti modell éretlensége jelentősebb volt Szardínián, Korzikán azonban jelentős gyökereket jelentett a Pascal Paoli-féle tapasztalat, melynek folyamán a nemzetiiségi mozgalom megérett és 1793-ban újra formát öltött, magába olvasztván a forradalom bizonyos vívmányait.

KÖZÖS ALAPON, ELTÉRŐ HELYZETEK

Az 1796-os és az 1797-es esztendő folyamán, melyek egyúttal tárgyalt korszakunkhoz is közelebb visznek bennünket, a két sziget más és más utat jár be, sőt, majdnem ellentétes sémákat követnek: míg az egyiket antifeudális mozgalmak rázzák meg, és a külhoni példák követésével részt vesz a forradalmi hullámban, a másik rosszul viseli a republikánusok visszatértenek igáját, és újból tanúbizonyságot tesz jelentős ellenforradalmi beállítottságáról.

A század végéhez közeledve ez az ellentétes helyzet mit sem változik. 1801 és 1802 fordulóján egy esemény kelti fel figyelmünket: ez a Gallurában kibontakozó, utolsó „forradalmi” megmozdulás, amely az 1796-os, Gio Maria Angioy által életre hívott mozgalomra hivatkozik – ez a Cilocco és Sanna Corda ideje egyben, s szerencsétlen kimenetelű kalandjaik elmesélésére és magyarázására nálunk sokkal jelesebb tudósok vállalkoztak már. Korzikán épp akkor heverték ki az utolsó, az emigránsok partraszállása után kibontakozó ellenforradalmi megmozdulást, a fiumorbói felkelést, a második, kudarccal végződő Szardínia elleni expedíciót, amely nagyon elkésértette az akkor már Párizsban élő Angioy-t, aki sokat várt ettől a kezdeményezéstől. Sartene ostromába csak épp hogy belefogtak a lázadók, a hatalom azonban a köztársasági, illetve akkor inkább már a konzuli erőknek kedvezett.

A két sziget valóban ennyire hátat fordított egymásnak? Ez a paradoxon azonban nagyon felszínes és az adatokat könnyűszerrel felcserélhetjük egymással, és helyzetüket e módon közelíthetjük egymáshoz: ha számításba vesszük, hogy az ellenforradalmárok bukásához Korzikán hozzájárult a szigetlakók jelentős részének csatlakozása a forradalom újításaihoz (gondoljunk csak a sartenei lakosok ellenállására a felkelőkkel kapcsolatosan). Ez nem más, mint egyértelmű bizonyíték annak, hogy a szigeten egy mély, köztársaságpárti-

ság vert gyökeret, és Sanna Corda képe, aki szerencsételen kimenetelű kalandja előtt Ajaccióban, Bonaparte házában keresett menedéket, ami szimbolikus értelmű is volt. Nem lelt azonban segítségre – éppúgy, mint Angioy, aki minden lehetőt megtett, hogy meggyőzze az első konzult a szardíniai katonai expedíció fontosságáról –, s ezt azzal magyarázhatjuk, hogy Bonaparte ekkor már más prioritásokban gondolkodott mind nemzeti, mind nemzetközi vonatkozásban, és le akarta zární a forradalmat. Ha ellentétes szemszögből nézzük mindezt, akkor épp ellenkezőleg, Cilocco és Sanna Corda bukása annak a ténynek köszönhető, hogy honfitársaik nem követték őket, képtelenek voltak válaszolni a felkelésre felhívó jelre, illetve sokan közülük még el is árulták őket. Úgy tűnik tehát, hogy Szardínia keresztet vehetett a forradalmi tapasztalatokra, és ez egyrészt a társadalmi struktúráiból következik, melyek eleve magukban hordják a forradalom elvetésének csíráit: az 1802-es gallurai megmozdulás éppúgy nem vallotta magáénak a forradalmi trikolórt, mint ahogy az 1793-ban kirobbant felkelés sem. Innentől lehetővé válik számunkra, hogy párhuzamba állítsuk Galluresi pásztorainak viselkedését az Alta Rocca-i fellázadt pásztorok magatartásával, akikhez egyébként rokoní kapcsolatok is fűzték őket.

A két sziget ettől kezdve ellentétes helyzete még inkább szembeötlő, ha tekintetbe vesszük, hogy ebben az átmeneti korban a részben Szardíniára menekült korzikai fuoruscití (gondoljunk csak Panattierire) elszánt ellenségei voltak a század végén a republikánus Franciaországnak. Ugyanakkor a szárd fuoruscití, bár számuk jóval elenyészőbb volt, s két évvel később Korzikán telepedtek le (mint Cilocco, Sanna Corda, Auleri, Petretto, Martinetti), elszánt köztársaságpártiak voltak, s Franciaország segítségét kérték, hogy országukat felszabadíthassák a despotizmus és a feudalizmus igája alól. A közös pont pedig nem más – s mi szeretnénk ebből a szemszögből végezni az összevetést –, mint hogy a központi államhatalom szemében, tehát a reakciós, piemonti államnak vagy a forradalom nevében egységesítő francia államnak a szemében mindazok, akik a fennálló renddel szembehelyezkedtek, bűnözőnek és lázadónak minősültek, és tettükkel olyan elnyomási hullámmot váltottak ki, amely mindkét esetben hasonló arcot öltött.

Végül pedig elemezni kívánjuk a nemzetközi helyzetet, amely megmagyarázza Bonaparte azon döntését, hogy lemondott a Szardínia elleni expedíció újjászervezéséről, pedig 1800 folyamán ez még tervei között szerepelt. Döntését a földközi-tengeri angol jelenlét magyarázza, s ezzel kapcsolatosan megint megfigyelhetők a két sziget vonatkozásában a közös alapokról tett, azonban egymást keresztező kölcsönös lépések. Miután 1796 októberében az olaszországi hadsereg francia katonái (számosan közülük korzikai származásúak voltak) visszafoglalták a szigetet az angoloktól, ez utóbbiak Szardínia iránt kezdtek érdeklődést mutatni. Nelson 1798-tól a Madalenai-öböllel kívánta helyettesíteni az elvesztett saint-florenti és ajacciói támaszpontjait, és mint logisztikai bázist akarta felhasználni a flotta számára, bár az angolok legfontosabb csomópontul természetesen Máltát akarták, amely akkor épp francia uralom alá került Bonaparte egyiptomi expedíciója során. Az a kép, amelyet az angolok alkottak maguknak Szardíniáról, nem sokban különbözik attól, amit Korzikával kapcsolatosan alakítottak ki, ennek „felfedezése idején”: egy szigetről van tehát szó, amely természeti erőforrásai (fa, ásványkincsek, állattenyésztés) kapcsán gazdag lehetőségekkel bír, és stratégiai szempontból rendkívül fontos. A sziget elfoglalását a korona Cagliari-ba küldött ügynökei is támogatták, éppúgy, mint ahogy Korzika elfoglalásának terve is az olaszországi konzulátusokon fogant meg 1794-ben. Az elfoglalás mellett szóló

érvek nagyon hasonlóak, ellenben Anglia tanult Korzika elvesztéséből és hezitált, hogy teljesen elkötelezze magát Szardínia kérdésében, s ezt támasztotta alá az, hogy a piemonti uralkodó olyan hű szövetségese volt Angliának, akit kímélnie kellett. Az angol kormány megelégedett tehát annyival, hogy a flottája számára logisztikai bázisokról tárgyalt és innen szemmel tartotta Korzikát, ahol többé már nem kívánta megvetni a lábát, de szükség esetén beavatkozhatott az eseményekbe. Jellemző, hogy végig a XIX. század első évtizedén keresztül állandó nyugtalanságot okozott a szigeten, rendszeresen felfegyverzett kalózhajókat a sziget ellen, fegyvereket küldött és végig toborzást folytatott a szigetlakók körében, s ez nagyon megviselte Bonapartét. Az angolok jelentette veszélyt a francia hatóságok – először Miot, később Morand – hajlamosak voltak eltúlozni, mint ahogy egyébként az első konzul, később pedig a császár is tette, és így az angol veszély Szardíniáról fenyegető, állandó pszichózisban éltek. Ez a légkör pedig nem idegen a rendőri, adminisztratív és katonai hatóságok általi elnyomástól.

RABLÁS ÉS NYOMOR

A két sziget helyzete sokkal hasonlóbba az itt pusztító nyomor és az alig létező közbiztonság tekintetében, s ez utóbbit helyesebb talán egy általános megnevezéssel, a „rablás”-sal illetni, mely együtt jár Korzikán a vendetta ugrásszerűen megnövekedett jelenségével, illetve Gallurában az egyre nagyobb számú állatlopással. El kell ismerni, hogy e jelenségek mindig észlelhetőek voltak és mindig fel-fel ütötték fejüket, viszont megnövekedett számuk összefüggésben van a forradalmi periódus okozta összes megrázkódtatással, a politikai nyugtalanság és a megmozdulások is hatnak rájuk, illetve egyenes következménynek tekinthető az egymást követő rendszerek gyakorolta elnyomásnak, mind a pénzügyi politika, a toborzások, az adminisztratív és katonai foglalkoztatás kapcsán. E téren tökéletesen párhuzamba lehet állítani a két szigetet, és az illetékes hatóságok majdnem ugyanazokkal a szavakkal jellemzik a fennálló állapotokat. 1801 júliusában Sartene alprefektusa a következőket írja Miot-nak: „a lopás minden fajtája sújtja a kerületünket, s főleg Tallano kanton van a legrosszabb helyzetben, mivel itt a nagy testű állatokat már mind elpusztították és senki sem mer feljelentést tenni vagy megnevezni a tetteseket, akiket szükségszerűen ismernek jól”. A hallgatás törvényéről van tehát szó, amely természetes egy magába zárkózott szigeten, ahol bármikor valódi anarchia törhet ki. Ezzel egy időben a torinói kormányzat arra panaszkodik, hogy uralma ellen általános zúgolódás tapasztalható Gallurában. A háború folytatása és a már hamarabb kialakuló tengeri blokád egyenes következménye a bekövetkező gazdasági nehézségek és az élelmezési problémák, mindez csak súlyosbítja a már kialakult helyzetet. Így a csempészet is újabb bátorításra lel a két sziget között, azonban ki kell jelentenünk, hogy a szoros két partja között mindig is gyakorolták ezt a mesteriséget. Most viszont nagyobb tételekben gyakorolják, s éjszakánként a tehetősektől eltulajdonított állatokat a banditák Gallura kicsiny öblébe hajtják, és itt várakoznak arra, hogy a korzikaiak behajózzák őket. A gabonát is ezen az úton szerzik be, átcsempészve a határon, és mivel a partok ellenőrzése alig biztosított, ez a tevékenység rendkívül jövedelmezőnek bizonyul számos, mind szárd, mind korzikai pásztor és tengerész számára. Ekképp tehát

minden igazolni látszik a két kormányzat számára, hogy elnyomó intézkedéseket hozzon a jelenlegi, megfékezhetetlen helyzet felszámolására.

ELNYOMÁS ÉS KÖZREND

Az elnyomó intézkedések meghozása Szardínián Carlo Felice és utódai nevéhez kötődik. Ezzel párhuzamosan Korzikán, Miot második küldetése alatt, a IX. év frimaire 22-én (1800. december 13-án) születő dekrétummal a sziget alkotmányon kívül állónak minősült. A IX. év nivôse 17-i rendelettel Miot mint főadminisztrátor, teljhatalmat kapott: a konzuli fennhatóság alá tartozván és egyben a konzul nevében gyakorolta a végrehajtó és a törvényhozó hatalmat, vezette a rendőrséget és köteles volt „minden olyan kormányzati és adminisztrációs döntés meghozatalára, amelyet szükségesnek tartott”. 1802 decemberéig maradt Miot e funkciójában Ajaccióban. Napóleon a következő tanácsokkal látta el: „Először is rendelje magához mind Golo, mind Liamone prefektusát valamint a katonai parancsnokokat és jelentse be, hogy a sziget az alkotmányon kívül állónak minősül.” Ez utóbbi döntés szervesen kapcsolódik az akkor még el nem fojtott ellenforradalmi mozgolódáshoz (Sartene ostroma még folyamatban volt). Bonaparte nyíltan utal is erre Miot-hoz írt, 1800. december 15-én kelt levelében, ahol felszólítja ez utóbbit, hogy hozza meg a mozgalom elnyomásához elengedhetetlen szigorú intézkedéseket: „Fölégetjük a Quenzák és a Cesarik házait, és egészen addig folytatjuk az expedíciót, amíg el nem fogjuk a lázadókat, és nem kényszerítjük őket a sziget elhagyására.”

Épp úgy, mint ahogy Carlo Felice tette Szardínián, Bonaparte is elsődlegesen a sziget pacifikálására törekedett, s ennek elérése érdekében semmilyen eszköztől nem riadt vissza. Szardínián minden új forradalmi megmozdulás csíráját is ki akarták irtani, Korzikán pedig ezt a „mediterrán Vendée”-t akarták felszámolni, ahol az angolok támogatta ellenforradalmi erők valóban fenyegetőnek tűntek. A cél ellentétes, azonban a felhasznált eszközök hasonlatosak, és ami még fontos, ez alapján egy fontos nézőpontot világíthatunk meg: a centrum-periféria viszonyát. A Korzikán tapasztalt nyugtalanság megfelel a valós viszonyoknak, de nem hangsúlyoztuk ki eléggé a tényt, hogy csupán egy program helyi alkalmazásáról van szó, olyan programról, amelyet az egész ország tekintetében tűztek ki. Jól tudjuk, hogy 1799/1800 fordulóján az első konzul miképp kívánta lefejezni a chouanok mozgalmát. Úgyesen ötvözte a kegyetlenséget a megbocsátással, 1799 novemberében amnesztiát adott a lázadóknak és később kedvezményeket adott nekik a be nem fizetett adók elengedésének formájában, visszaszolgáltatta elkobzott javaikat, az emigránsok listáját pedig törölte. Ez az engedékenységek azonban nem jelentette a szigorúság enyhülését, s Brune parancsnoki kinevezése a nyugati hadsereg élére ékesen bizonyítja ezt. Rövid időre Bonaparte taktikája azonban gyümölcsözőnek bizonyult és 1800 januárjában Cadoudal elállt a harctól a bizonytalan kimenetelű grandchamp-i ütközet után: „a nyugati térség lakóinak többsége örömmel fogadta a szerződés létrejöttét, mert így egy időre levegőhöz jutottak” – jegyzi meg Mémoires-jaiban egy Andigné nevezetű chouan. A provanszál Vendée és a nizzai régió esetében ugyanezt a politikát alkalmazták s hasonló eredményre jutottak az úgyneve-

zett „Barbets”-ekkel kapcsolatban is, s nem hiábavaló megállapítani, hogy ugyanezzel az elnevezéssel illeték Korzikán is a lázadókat.

Korzikán Bonaparte személyesen tartotta szemmel a kialakuló helyzetet és az elnyomó módszerek egész arzenálját vetette be szülőföldjén, amelyeket természetesen máshol is alkalmazott. A VIII. év alkotmánya a 92. cikkelyében nem adott-e számára lehetőséget arra, hogy „fegyveres lázadás vagy az állam biztonságát veszélyeztető megmozdulások esetében felfüggesztheti e helyeken a törvény által meghatározott időre az alkotmány hatalmát”? Ennek a rendelkezésnek az alkalmazását már az 1800. december 14-én kelt törvény is elrendelte a következő területekre vonatkoztatva: „Egészen a tengereken létrejövő békéig, Golo és Liamone megyékre, valamint az összes, Európában található, de a kontinentális országrészekről két vagy több miriádnyi távolságra található szigetekre.” Szintén általános és nem egyedi, az a csak Korzikára vonatkozó, a IX. év pluvióse havában (1801. február 7-én) meghozott törvény, amely felfüggeszti az esküdtségeket, s speciális bíróságok felállítását rendeli el, melyek ezentúl illetékesek az úgynevezett banditizmusnak minősített bűncselekmények (banditizmusnak nevezték minden, a konzulátus elleni megmozdulást) elítélésében. Ezt a törvényt egy ventőse 4-én kelt rendeleti határozat követte, amely speciális igazságszolgáltatást vezetett be tizenhárom nyugati megyébe és tizenhárom déli megyébe. Április 3-án Miot e rendeletek szigorúságát a Korzikán uralkodó hosszantartó nyugtalan-sággal és a tengeren dúló háborúval magyarázta. 1803. január 12-én Morand lép Miot helyébe, a rendőrséget is ellenőrzése alatt tartja és a korzikai igazságszolgáltatás a továbbiakban is esküdtsék nélkül, valamint különleges bíróságokkal működik. Az ellenségtől való félelmet jól mutatja a különböző erődök megerősítése, s hogy Ajaccióban ágyúütegeket állítanak fel. Az egész ország hemzseg a reguláris hadsereg embereitől, a rendőröktől, illetve mindenütt rendőrspionokba lehet botlani, akik közvetlenül a katonai parancsnokot tájékoztatják megfigyeléseikről. Könyörtelen harc folyik a banditák ellen és az ellenállás legkisebb jele is olyan félelemmel tölti el Morand-t, hogy elrendeli az 1808-as fiumorbói kegyetlen expedíciót. Amennyiben visszatérünk a Szardíniával való összehasonlításra, nem szabad figyelmen kívül hagynunk – mások sem tennének így a helyünkben –, hogy mind a rendőri, mind a katonai nyomás megerősödik a szigeten, és elszántan üldözik az utolsó jakobinusokat. A korzikai jakobinusok, akiket éppúgy, mint az ország más részein, szintén szívesen neveznek anarchistának, szintén ki vannak téve a rendszer üldözésének, bár igaz, hogy kevésbé szisztematikusan próbálják kézre keríteni őket, mint ahogy Szardínián teszik. Az üldözésük 1800-tól kap erőre, mikor is Arena, Bartélémy testvére életével fizet a „török összeesküvésében” játszott szerepéért. A Saint-Nicaise utcai merényletet teljesen alaptalanul a jakobinusoknak tudták be, s a meginduló, elszánt üldözési hullám Korzikát sem kímélte.

Ugyanakkor engedményekről és az enyhülés jeleiről is vannak bizonyítékok Korzika vonatkozásában, míg Szardínián ezekkel nem találkozunk. Ilyenek például az emigránsok listájának szűkítése, később teljes törlése, s hozzá kell tennünk, hogy ez még Miot megbízatása előtt érvénybe lépett. Továbbá megemlíthjük az úgynevezett „Miot rendeletei”-t, amelyek a közvetlen adókat vagy enyhítik, vagy felfüggesztik. A cél nem más volt, mint-hogy egy kimerült országot ideiglenesen megkíméljenek. Hozzátehetjük azonban, hogy éppúgy, mint Franciaország más részein, Korzikán is életbe léptek a konkordátum alapján születő döntések, mint például Sébastiani érsekké való kinevezése, vagy az ezt követő val-

lasi béke: „Hagyjátok meg nekik a harangokat...” – mondta Bonaparte már 1797-ben, jól ismervén honfitársait.

AZ ÁLLAMAPPARÁTUS MEGERŐSÖDÉSE

E pacifikáló politika (amelyet elnyomó politikának is bátran nevezhetnénk, bár az általunk választott nézőpontból e tény érdektelen számunkra) a későbbiekben együtt járt az államapparátus hatalmának megnövekedésével is, s ez jóval erősebb volt Korzikán, mint Szardínián, hiszen az előbbi valós függésbe kényszerült. Mindenütt a rendnek kellett uralkodnia, így a dezertőrök és a lázadók üldöztetése általánossá vált. A konzuli, illetve császári Franciaországgal kapcsolatban mint általánosságot jegyzi meg A. Forrest, hogy a körülmények „elengedhetetlenné teszik az államhatalomnak a modern Európában példa nélkül álló megerősítését”. Az államhatalom mindenütt jelenvalóvá válik, s mindenben ő határoz, irányítása alá vonja egyre inkább a gazdasági életet, és egészen befonja az állampolgárok magánéletét is. Ezen állami túlsúly elkerülhetetlen következménye lesz – a Miot által hozszűtávon életbe léptetett különleges rendeletek ellenére, mind a pénzügyek, mind az illetékszabályozás vonatkozásában – a sziget partikularizmusának visszaszorulása.

Az állandó katonai toborzás együtt járt a rendőri, hivatalnoki és törvényhozói elnyomással, s ezen a téren Korzika egyáltalán nem volt kivétel. Soha nemzetállam nem volt ennyire jelenlévő, s ezt a biztosok és prefektusok jelentései a háború szükségleteiről ékesen bizonyítják. Úgy kell-e tehát tekintenünk, hogy az államérdek kegyetlen megnyilvánulásának nyugtalanító hatásai, a partikularizmus és a pártszellem felett győzedelmeskedő közszellem jobban szembetűnő volt Korzikán, mint Franciaország többi részén? Ezt semmi sem bizonyítja jobban, mint az utóbbi években végzett regionális felmérések. Egyik oldalon szembe találjuk magunkat az állam megerősödésével, a másik oldalon pedig elszánt ellenállást látunk a partikuláris érdekek, a helyi szokások és tradíciók védelmében, s ez egy olyan vezérfonal, amely csupán Korzika vonatkozásában létezik. A toborzás tehát a „véradó” tekintetében egyértelmű, hogy Korzika nem áll kivételes helyen, s hogy a besorozott katonák száma egy közepes mennyiséget jelent az országos arányokhoz viszonyítva.

Vegyük közelebbről szemügyre az abszolutizmus kiterjedését Korzikán, amely Miot hivatalba lépésével kezdődik és Morand alatt egyre nagyobb méreteket ölt! A hatalom egyre fokozódó beavatkozása helyi szinten is egyre nő. Egy 1802 júliusában kelt rendelet előírta a prefektusoknak, hogy kivételesen hívják össze a községi tanácsokat, hogy ez utóbbiak számoljanak el, a községek mutassák be számadásaikat, ellenőrizzék a felvett hiteleket, a kiadásokat, a jövedelmeket és iktassák be a fogyasztási adót. A közösségi javak felszámolásának folyamata felgyorsult, párhuzamosan az államadósság-törlesztő pénztár létesítésével, mindkettő ugyanabba az irányba mutatott. A földterületek, a nyilvántartás, a vámok, a vizek és az erdők ügyében illetékes funkcionáriusokat neveztek ki, s ez éppúgy jellemző volt a szigeten, mint a kontinentális Franciaországban. Való igaz azonban, hogy mindez egy fokkal tán szembetűnőbb volt Korzikán, ahol Miot felháborodva jegyezte meg, hogy „tudatlanság a jellemző itt, a Francia Köztársaság kormányzatának mind elveivel, mind formájával kapcsolatosan”, és elvként vallotta, hogy „erre a bajra pedig kizárólag a központi kormány-

zat hozhat gyógyírt”. Ugyanez elmondható Szardínia vonatkozásában – mutatis mutandis – Carlo Felice idején, mikor is Joseph de Maistre tett látogatást a szigeten és sokkal keményebb elbírálásban részesítette a szárdokat, mint azt Miot tette a korzikaiakkal.

A nemzet eszméje és a nemzetiség kérdése Giuseppe Mazzini gondolkodásában

Mazzini politikai tevékenységének és gondolkodásának hatását vizsgálva különböző európai és Európán kívüli országokban könnyen abba a hibába lehet esni, hogy a kevésbé fontos dolgokról beszélünk, túl nagy jelentőséget tulajdonítunk azoknak, és ezzel elferdítjük a történelmi valóságot. Megesik, hogy számos kutató tanulmányát olvasva – különösen azoknál, akik „a nemzetiség és Mazzini hatása az egyes nemzetek újjászületésére” témáról írtak –, olyan érzésünk támad, hogy vagy túlságosan ragaszkodnak a tényekhez, vagy lelkesedéstől átitatott oldalakat írnak tele. Tudományos igénnyel készített munka megírásánál jobban járunk, ha az elképesztő mennyiségű anyagból, mely két tucat kutató munkája eredményeként született meg, csak a tudományosan hiteles közös nevezőt használjuk fel.

Egyáltalán ne lepődjünk meg azon, hogy egy Közép-Európa történelmével foglalkozó kutató a nemzetiség problematikájával foglalkozik Giuseppe Mazzini gondolkodásában. Azt hiszem, hogy mindenki számára világos, a *genovai* és kortársai, illetve a későbbi kutatók számára oly kulcsfontosságú probléma leginkább az európai kontinensre vonatkozik, s elsősorban a közép-keleti részére. Erre már 1972-ben Angelo Tamborra felhívta a figyelmet, amikor a risorgimento történetének XXVI. kongresszusán bevezette a „Mazzini és Közép-Kelet-Európa” szekciót.¹

Köztes-Európa történései azonban nem merítik ki a nemzetiség kérdéskörét, mint ahogy néhány, az Ibér-félszigetről származó kolléga, például Casassas és Ribeiro munkái bizonyítják. Több évtizedig megmarad fő témaként és Mazzini konspirációs, propagandisztikus és politikai tevékenységének középpontjában áll. S bár néhány specifikus tanulmány elemzi (például a Domus mazziniana által publikált néhány cikk „A mazzinianizmus a világon” köteteiben²), engedjék meg, hogy utaljak egyrészt a Mazzini gondolkodása és tevékenysége között fellelhető szakadékokra, másrészt Lengyelország, Ukrajna, a Duna-régió és a Balkán történéseire.

Az első kérdés: Mazzini gondolkodása és tevékenysége hatással volt-e más európai országok, különösen Közép-Kelet-Európa szabadságharcos mozgalmaira? A különböző országokban bekövetkezett eseményeket összehasonlítva és a kutatók eredményeit felhasználva azt a következtetést kell levonnunk, hogy volt hatása, de főleg az ideológia és eszmények területére szorítkozott, kevésbé a taktikai, politikai vonalra. Ez azért történt, mert a

¹ Angelo Tamborra, *Introduzione al gruppo di studio su Mazzini e l'Europa orientale*, in *Mazzini e il mazzinianesimo*. XLVI, A risorgimento története konferencia anyaga, Róma, 1974, 287–300. o.

² *Il mazzinianesimo nel mondo*, I-II, szerk. G.Limiti, Pisa 1995–1996.

mazzini-i üzenet a helyi igényeknek megfelelő változatokkal és kiigazításokkal jelent meg, illetve az egyes szabadságharcos mozgalmak célja és kimenetele sok más belső és külső tényezőtől függött. A nagyhatalmak közötti egyensúly, a diplomáciai tevékenység és a gazdasági érdekek sokkal nagyobb súllyal számítottak, mint a mazziniánus elvek, köztük a nemzetre vonatkozó, az országok vezetői pedig egyáltalán nem voltak Mazzini követői. Ellentmondásos, hogy a népi jelleg az egyik pontja az Uvarov miniszter által I. Miklós cárnak, Európa „csendőrének” készített ideológiai programnak, ugyanakkor pedig fellelhető benne az önkényuralom és a pravoszlávizmus.

Sok évvel ezelőtt Jože Pirjevec (akkor még Giuseppe Pierazzi néven írt alá) a Fiatal Szlovénok és Fiatal Csehek, a szerb és horvát szabadságharcos mozgalmak (bár nem beszélhetünk egységes meggyőződésről) egyes képviselőiben jelölte meg azokat, akik legalább részben átvették a szláv világban a mazziniánus ideológiát. Sőt megállapította, hogy a legfontosabb gondolat, melyet Mazzini a szláv népeknek közvetített az az volt, hogy szilárdan bízott abban, hogy képesek a nemzeti méltóság szintjére emelkedni.³ Még könnyebben elkülöníthető és nagyobb hatású volt a mazziniánus mozgalom a román risorgimentóra, erre Delureanu tanulmányaiban többször rávilágított,⁴ és a román sajtó is hangoztatta még akkor is, amikor nem beszélhettünk teljes szabadságról (Alberto Basciani említi egy tanulmányában⁵). Mazzini gondolatainak nyomaira bukkanhatunk még Tolsztojnál, míg a lengyel és magyar hazafiakkal való nyilvánvaló kapcsolatra nem szükséges külön felhívni a figyelmet, bár taktikai és stratégiai különbségek léteztek.⁶

Miután válaszoltam erre az első kérdésre, bár csak megközelítőleg, az alábbiakban hozzáfűzök még néhány dolgot. Térjünk rá Mazzini eszméinek elemzésére! Mint az utóbbi időben Salvo Mastellone többször is kiemelte,⁷ Mazzini politikai eszmerendszere 1831 és 1848 között alakul ki. A következő években megszilárdult személyiségének koherenciája, az események alakulásától függetlenül, beleértve még Olaszország egyesülését is, ami természetesen leginkább a szívügye volt. Ebben az ideológiai fejlődési folyamatban, amelyben elkerülhetetlenül jelen volt a taktikai tervezés és a feltétlen hit, nagy és lényeges helyet foglalt el a nemzetiség eszméje, sőt helyesebb azt mondani, hogy a nemzeté. Nem tekintem most feladatommak, hogy bővebb és kimerítőbb formában megálljak ennél a témánál, de helyes legalább emlékeztetni, hogy a *genovai* számára a XVIII. századi, a felvilágosodásból eredő kozmopolitizmus egy régi típusú, a középkorból származó nemzeteszmenyt támadott meg, és talán győzött le; egy olyan eszményt, mely teljesen az uralkodó személyéhez kötődik vagy legjobb esetben a nemesi oligarchiához. Mindez arra szolgálhatott, hogy az egyén mindaddig el nem ismert jogait előtérbe helyezhessék: tehát annak a kornak megfelelő

³ Giuseppe Pierazzi, *Mazzini e gli slavi dell'Austria e della Turchia*, ivi, 407. o. Ez a tanulmány alapműnek számít a Mazzini és a közép-kelet-európai népek közötti szellemi és gyakorlati kapcsolatok megismerésére.

⁴ Csak a következőt idézzük: Ștefan Delureanu, *Mazzini e la Romania*, ivi, 413–479. o.

⁵ Alberto Basciani, *Mazzini nella stampa romena dell'Ottocento* in *Il Mazziniano nel mondo*, I, cit., 259–327. o.

⁶ Cfr. Marco Clementi, *Mazzini, Tolstoj e Gandhi*, in “Rassegna Storica del Risorgimento”, LXXXVII, 2000, III, 393–410. o. Ugyanattól a szerzőtől ld. *Mazzini e la Russia*, in *Il mazziniano nel mondo*, I, cit., 143–209. o.

⁷ Salvo Mastellone, *Il progetto politico di Mazzini (Italia-Europa)*, Firenze, Olschki, 1994.

pozitív szerepet töltött be. A XIX. században azonban új korszak köszöntött be, amelynek középpontjában nem az egyén és annak egyszerű szabadsága állt, hanem a nemzet és annak függetlensége (egy magasabb szintű szabadság) a többi birodalommal, az „ellenállók” pártjával szemben. Tehát a bécsi kongresszuson felállított rend ellenében, testvéri egyetértésben a többi már kialakult vagy megalakulóban lévő nemzettel. A következő lépés pedig az, hogy a már virágzó nemzetek egy nagy egységét hozzák létre, előbb kontinentális alapokon, majd az egész világot egybefogva, ami kétségkívül utópisztikus és misztikus színezetet kapott. Mint ahogy a marxizmusból kialakult a szocializmus, a proletárdiktatúra, mely jogosan kritizálható, s melyet a kommunizmus követett, ahol már nincs jelentősége az államnak, a mazzinianizmus hasonlóan a hazák, az állampolgárok nemzetének megszilárdítását javasolja, ami legalábbis részben megvalósítható, hogy aztán felépítsék az égis éró piramist, mely kevésbé realizálható. Úgy tűnik, hogy Mazzini gondolatmenetének végpontja, csakúgy, mint a kor értelmiségének, kevésbé érdekes számunkra, annál is inkább, mivel a XIX. században megvalósítandó fázis.

Mazzini nemzetének univerzálisnak és demokratikusnak kell lennie, nem nemesi nációnak vagy Berchet népének, polgáriságában és büszkeségében különböznie kell Párizs felső köreitől és a vad hugenottáktól.⁸ A nemzetet olyan embereknek kell alkotniuk, akik egy csoporthoz tartoznak, ugyanazokat az elveket vallják és a közös jog égisze alatt egy közös célért dolgoznak.⁹ Olaszországban, csakúgy, mint Európa más térségeiben a paraszti rétegek számára az univerzalizmus nagyreményű illúzióknak tűnt, míg önmagában is vonzerőt jelentett számukra, ha valaki általános érdekek megvalósításáért dolgozott és nem egy osztályért, vagy személyes cél eléréseért. Valószínűleg Mazzini tisztában lehetett ezzel a mondhatjuk kulturális akadállyal, amikor felvázolta az állampolgárok nemzetének képét. A tömegek tudatilag nem voltak felkészülve (ez gyakran a középosztályra és az értelmiségiekre is vonatkozik), ezért nagy hangsúlyt fektetett a képzésükre. A gyakorlatban azonban ez csak a munkásosztály felé volt megvalósítható, ahol nagy konkurenciát jelentettek a szocialista irányzatok, pedig elvileg az összes jövőbeni állampolgárhoz kellett volna szólnia. Itt találkozhatunk egy spontán egybeeséssel a mazzini-i mű (nemcsak gondolkodás, mivel a *genovai* számára állandósult normát jelentett) és a késői nemzeti ébredések között. Itt a népi könyvtárakra gondolok és az általa elképzelt esti iskolákra, melyek párhuzamba állíthatók a citaliistokkal vagy a bolgár olvasóköroökkel. A cél mindig ugyanaz: kialakítani a tömegek nemzettudatát. Hasonlóan a svájci száműzetés idejéhez, amikor felhívást intézett az egységben való hitre és annak eléréséhez való munkára, előkészítve az utat az egyszerű réte-

⁸ Giovanni Berchet, *Sul 'Cacciatore feroce' e sulla 'Eleonora' di Goffredo Augusto Bürger. Lettera semiseria di Giovanni Grisostomo al suo figliuolo* (1816): „Basti a te per ora di sapere che tutte le presenti nazioni d'Europa (l'italiana anch'essa né più né meno) sono formate da tre classi d'individui: l'una di Ottentotti, l'una di Parigini; e l'una, per ultimo, che comprende tutti gli altri individui leggenti ed ascoltanti [...] A questi tutti io do nome di popolo.” („Neked egyelőre azt kell tudnod, hogy Európa minden jelenlegi nemzete (az olasz is, sem többé, sem kevésbé) három egyéni osztályból alakult ki: részben a hugenottákból, részben a párizsiakból, és végül részben minden olvasni és érteni tudó egyénből. (...) Mindezeket nevezem én népek.”)

⁹ Giuseppe Mazzini, *Nazionalità. Qualche idea su una costituzione nazionale* (1835), in *Edizione nazionale degli scritti*, VI, 123–158. o.

gekhez szólva: „au cultivateur, au paysan” (a földműveshez, a paraszthoz).¹⁰ Ez erősen emlékeztet a populista oroszok néphez való fordulására, még akkor is, ha ez utóbbiak a szociális igazság és a társadalmi fejlődés tanaiban kívántak ígét hirdetni, anélkül, hogy beszéltek volna a nemzeti tudat meghatározásáról.

S íme elérkeztünk a mazzinianizmus és egyéb európai nemzeti ideológiák kulcspontjához. A risorgimento nem más, mint nemzetépítés (nation-building). Természetesen nem az értelmiségiek vagy kereskedők, akik szélesebb és ellenőrizhetőbb piacot akarnak létrehozni áruiknak (ez csak egy olyan érdek, mely egybeesik a nemzeti irányzatok körül kialakuló növekvő egyetértéssel), találmányairól van szó. A nemzetépítést már létező dologból kellett elkezdni. Mazzini – és nemcsak ő – a nemzet újrafelfedezéséről beszél: a közös nyelvről, szokásokról, az egy fajhoz való tartozásról – tehát az etnikai alapú nemzetről –, amik alapkövet képeznek a nemzet nemesebb értelemben vett megalakításához, a „történelmi” nemzetéhez. Ez egy nagyobb lélegzetvételű koncepció, nehezebben asszimilálható, hiszen a történelmi nemzeten megjelenhetnek más etnikai elemek. A kötelékek, melyeket a közös történelem hozhat létre, az azonos demokratikus meggyőződés, azok a törvények, melyeket az állampolgárok az általános választójog alapján választanak, kötőanyagot képezhetnek a különböző etnikai csoportok között. A külső valóság és a Lega Nord szecessziós és paraszecessziós jelenségének éles szemű megfigyelője, Gian Enrico Rusconi nem véletlenül állítja, hogy a Lega ideológiájában kevés szerep jut a népnek¹¹ (egyébként is nehéz meghatározni), míg gyakran hangsúlyozzák a kizsákmányolást, mely a rossz római központi kormányzás eredménye, és az így lehetőségeiben hátráltatott északi lakosságot (akik, ha magukra hagynák őket, sokkal jobban tudnának kormányozni). Ez az egy elem, mely – úgy tűnik – közös Bossinál és Mazzininél, sokkal kisebb jelentőségű, mint az összes többi, melyek elkülönülnek (belátom, és nem is tenném, kettejük intellektuális és erkölcsi összehasonlítását, aminek nincs is jogos alapja.). A *genovai* szerint, az állampolgárok nemzete akkor jöhet létre, ha az alapjai már századok óta le vannak fektetve: egy nemzetet nem lehet a semmiből létrehozni. Ugyanakkor nem az etnikumról beszél, amikor megállapítja (azzal a hozzáállással, amit ma antidarwinistának definiálnánk): „Nem hiszünk a fajok örökségében. Nem hiszünk a nyelv örökségében. Nem hiszünk a klíma hatásában az emberi tevékenység fejlődésére.” Végül: „a nyelv egy ember ígéje, a gondolatai, ideáljai, melyeket azért választott, hogy képviselje magát a világban, ezek határozzák meg az otthonát.”¹²

Sőt mi több, egy felkelés – többször is ismétli Mazzini –, mely Olaszország vagy Európa egy részében a nemzeti forradalmat sikerre vihetné, politikai terveivel ellentétben áll, megfosztja természetének lényegétől, késlelteti a cél elérését. Az Északi Királyság csak a savoyaiak dinasztikus terve, elképzelhetetlen Olaszország felszabadítása a Duna-menti hercegségek kárára, amit a Habsburg uralkodói ház ajánlott fel (1856-os párizsi konferencia, 1860-ban Varsóban tartott uralkodói gyűlés és a 60-as évek diplomáciai tárgyalásai). Mind az olasz és az európai nemzeti valóságot tekintve, Mazzini számára az összehangoltan történő felkelés a hatékony, amint a talán kicsit helytelenül követőjének tekintett Marco

¹⁰ Uo, *Nazionalità. Unitari e federalisti* (1835), in *Edizione nazionale degli scritti*, VI, 3–41. o.

¹¹ Gian Enrico Rusconi, *Se cessiamo di essere una nazione. Tra etnodemocrazie regionali e cittadinanza europea*, Bologna, Il Mulino, 1993.

¹² Giuseppe Mazzini, *Humanité et patrie*, in *Edizione nazionale degli scritti*, VII, 201–218. o.

Antonio Canini állítja.¹³ Különösen felvilágosult gondolatnak tekintem Mazzini egyik megállapítását a spanyol helyzetre vonatkozóan, ahol nem úgy tűnt, hogy nem létezik etnikai-nemzeti probléma a régi autonóm tradíció ellenére. „A spanyol forradalom nemzeti forradalom.” – mondja a „Propagador de la libertad” képviselőire vonatkoztatva –, mert a nép összefogásával működik és „egységesíti” az embereket.¹⁴ Ezen természete miatt a mazziniánus humanizmusra kell összpontosítania és nem a kozmopolitizmusra. Ez utóbbi célja az emberiség győzelme az egyéni keresztül, míg a humanizmusé a hazán keresztül. A különbség tehát hasonló az egyszerű és a teljes szabadság között, mely a társuláson belül és azon keresztül valósul meg. A kozmopolita azt kockáztatja, hogy passzív marad és nem éri el célját, vagy pedig egyenesen elfogadja a despotizmust, összekeverve célokat és eszközöket (egyéni jogokat), az „ubi bene, ibi patria” egoista szölamára hallgatva. Felfedezhető, hogy a *genovai* ellene van az alulról jövő kozmopolitizmusnak, mint például a külföldön dolgozó olasz munkásoké, akik külföldi és nem olasz társulásokba és szakszervezetekbe léptek be, energiákat vonva el a patriotizmus harcától, mely megelőző és elkerülhetetlen fázisa az emberiség győzelmének. Végül azzal szemben, amit a kommunisták manifestuma ír le, a mi munkásainknak volt hazája. Érdekes módon egy szélsőbaloldali éles elméjű gondolkodó, Luciano Canfora egyik igen vitatott hozzászólásában újra megjelenik az a tézis – a plutarkhoszi Alkibiadész életéről beszélve –, hogy az igazi, a hazától független internacionalizmus a vezető osztályokban jelenik meg.¹⁵ Itt érdemes megemlíteni Marco Clementi egyik megfigyelését, hogy a XX. század elején Oroszországban Mazzini eszméinek újrafelfedezése antiszocialista funkciót töltött be (kikerülve így a cenzúrát).

Mivel éppen a spanyol esetben is létezett egy haza, Mazzini gondolhatott arra, hogy ebbe beléphet Portugália is egy Ibér Köztársaság keretein belül. Ezzel egy másik lényeges pontját érintjük a mazziniánus ideológiának, melyet a történészek többször meghatározó jelentőségűnek ítélték. Az a „történelmi” nemzettel szembeni privilegizált hozzáállás, melyet szabadon hoznak létre különböző eseményeken és politikai meggyőződéseken keresztül, azt eredményezi, hogy tout court történelmi nemzettel fog egyenértékűvé válni. Így lesz elfogadható a *genovai* számára Lengyelország újjáalakítása az 1772 előtti állapotoknak megfelelően, egy mindenképpen többnemzetiségű állam, mely tartalmaz nacionalista elemeket is, melyeknek természetesen előbb vagy utóbb el kell tűnniük. Még ellentmondásosabbnak tűnik Szent István magyar koronájához való viszonya. Erős és nagy Magyarországot szeretne látni, mely egy több államot magába foglaló konföderáció legjelentősebb tagja. Kossuth és más magyarok ellenállásával szemben, hogy néhány történelmileg, de nem etnikailag magyar területről lemondjanak, 1856-ban arra hajlik, hogy elismerje: „Tehát Erdély sohasem lesz román? Nem állítom: sőt azt mondanám, hogy az lesz. De úgy gondolom, most hibás és apolitikus lenne ehhez a kérdéshez ragaszkodni.”¹⁶ Pontosan ez az a

¹³ [Marco Antonio Canini] *Vingt ans d'exil*, Paris, Dramard-Baudry, 1868, 165. o. Erről, a dunai-balkáni Európában élő, és oda annyira kötődő olaszról ld. Francesco Guida, *L'Italia e il Risorgimento balcanico*. Marco Antonio Canini, Roma, Edizioni dell'Ateneo, 1984.

¹⁴ Giuseppe Mazzini, De la nationalité au *Propagador*, in *Edizione nazionale degli scritti*, VII, 331–351. o.

¹⁵ Luciano Canfora, in „Il Corriere della sera”, 1996.

¹⁶ Giuseppe Mazzini, lettera a N.Fabrizi, 21 aprile 1856, in *Edizione nazionale degli scritti*, LVI, 192. o.

mondat, mely egyáltalán nincs összhangban a mazziniánus szólamokkal, világosan megmutatja számunkra, hogy Mazzini tisztában volt a nemzeti konfliktusokkal, melyek megakadályozták, hogy az elnyomott nemzetek együttműködjenek. Nem jött rá idejében, hogy ez a korszak, melyet „körkörös irredentizmusnak” szoktam definiálni (fel akarom szabadítani az uralmad alatt álló honfitársaimat, és te irredentának tartod egy harmadik hatalomtól elnyomott honfitársaidat, valamint ők a saját államukba akarnak bevonni egy, az én államomban élő kisebbséget.), nagyon jellemző Közép-Kelet-Európára. Azonban jól ismerte és kritizálta az 1848–49-es forradalmakban a nemzetiségek közötti ellentéteket, mely a Habsburgok és általában a konzervatív hatalmak érdekeit szolgálta. A nemzeti forradalmak érdekével szembenálló elképzelésekkel ellentétben a piemonti kormányzókhoz és Czartoryski körül csoportosult száműzött lengyelekhez hasonlóan próbált cselekedni.¹⁷ Minden hiábavaló volt, sőt post res perditas egy sokkal kedvezőbb alkalomra várva, nem sikerült teljesen eltörölni a nemzeti elitök közötti ellentéteket, melyeken legalább hazájukon kívül felül tudtak emelkedni. Az 1849-et követő konföderációs tervek részben újszerűek a 30-as és 40-es évekhez képest, mind csak papíron léteztek, részben a nagy európai fővárosokból diktált nemzetközi politika meghatározó befolyása miatt, részben pedig a mindenki számára kielégítő egymás közötti megegyezésre jutás lehetetlensége miatt. Maga Mazzini is követett el hibákat konföderációs tervezetében, melynek célja az egy régióban lévő különböző népek együttéléséből fakadó problémák megoldása lett volna. Például amikor a görögöknek tulajdonított hatalmas szlávok lakta területekről beszélt, nem volt külön Napóleonnál, aki néhány évtizeddel korábban hétmillió görögöt szolt,¹⁸ talán alábecsülve az európai egyensúly egyik legjelentősebb problémáját. Itt Macedóniára gondolok, az úgynevezett Európa gyűjtőjének központjáról. Nem gondolhatott rá, hogy pont Macedóniában leszünk tanúi a nation-building egyik legkiemelkedőbb példájának, köszönhetően egy csoport értelmiségi aktív tevékenységének,¹⁹ a szerb–bolgár ellentéteknek és politikai meggyőződéseknek, végül Titónak. Mazzini csak azt látta, hogy a Balkánon is privilegizált helyzetben volt egy történelmi nemzet, Görögország, mely érdemes volt arra, hogy feléledjen, és elsőként újra nemzetállammá alakuljon (bár nem teljességében). Azokban az években nem érzékelték még Nyugat-Európában a bolgár újjáéledés első jeleit (a macedónról még feltételezés sem születhetett, az albán még konkrétan el sem kezdődött, a szerb pedig még nem volt összehasonlítható a göröggel). Azt kértem, hogy vajon nem befolyásolta-e Mazzinit a XIX. század végére visszanyúló konföderációs tervezet, mely a hellén mártúrtól, Rigasz Fereosztól származik, aki egy többnemzetiségű államot képzelt el, melyben a görög nemzetnek *prima inter patrias* szerep jutott volna mint a többiek, jóval elmaradottabbak nevelője.²⁰ Csak a hatvanas években és különösen a fiatal bolgárok delegációjával való 1869-es

¹⁷ Angelo Tamborra, *L'Europa centro-orientale nei secoli XIX-XX (1800–1920)*, Milano, Vallardi, 1971; Pasquale Fornaro, *Risorgimento italiano e questione ungherese (1849–1867)*, Soveria Mannelli, Rubbettino 1995.

¹⁸ Francesco Guida, *Problemi del risveglio delle nazionalità balcaniche durante l'epoca napoleonica*, in *Il risveglio delle nazionalità nel periodo napoleonico*, Pisa, Giardini editori 1982, 119–146. o.

¹⁹ Marco Dogo, *Lingua e nazionalità in Macedonia. Vicende e pensieri di profeti disarmati. 1902–1903*, Milano Jaca book, 1985.

²⁰ Rigas Fereos. *La rivoluzione, la Grecia, i Balcani*, szerk. L. Marcheselli, Trieste, Lint 1999.

találkozása után (nemrégén Genova és Sarova kutatók írtak róla²¹) változott meg véleménye, legalábbis részben.

Ezekon kívül Mazzininél találkozhatunk még egy jelentős elképzeléssel, hogy a keleti kérdés mindig is szorosan kapcsolatban állt Olaszországgal, azon a ponton, hogy egyes kezdeményezéseket összefüggéseiben kellett volna vizsgálni. Véleménye szerint szükség-szerű volt, hogy az 1859-es és különösen az 1860-as olasz eseményeknek az Adrián túl is következményei legyenek. Nemcsak arra gondolt, hogy Bixio Cosenzában mint európai katona bevonta az összes vörös ingest és Garibaldi részt vett számos dalmáciai és epíriai partraszállási akcióban a 60-as évek folyamán, hogy Ausztriát vagy Törökországot a szívében sebesítse meg, olyannyira, hogy később a piemonti, majd az olasz kormány is hasonló elképzeléseket vallott (nem is beszélve II. Viktor Emmánuel személyes politikájáról). A történelem e fejezetéről sokan írtak már, kezdve Kerofilasztól Maturiig, Tamborrától Liakoszig, Koltay-Kastnertől Caccamóig²² és még sokan mások.

Az olasz és keleti kérdés közötti kapcsolat nemcsak a konzervatív hatalmak ellen folytatott küzdelem taktikai szükségleteiből állt. Doktrínai meggyőződés is van a háttérben. „Az az ember, aki elszigetelődik, öngyilkos.”²³ Minden nemzet erkölcsi kötelessége a külpolitika folytatása; a nemzetközi kezdeményezések hiánya azt jelenti, hogy alárendelt, ha pedig eltúlzott mértékű, nem harmonizálhat a nemzet küldetésével. Tehát nemet mond az Arpagone-nemzetre és Fracassa kapitányéra. Mazzini ezen elképzelései leginkább svájci tartózkodása alatt kristályosodtak ki. Hitt abban, hogy a svájci konföderációból létre lehet hozni egy nagyszabású nemzetet (az Alpok mentén fekvő népekből), erősen elítélte Svájc hagyományosan semlegességre törekvő politikáját, hogy saját, nem mindig tisztességes érdekeit védje, mely a nemzeti éretlenség jele. Ez bebizonyosodott a később bekövetkezett események fényében, mint például a náci aranyak Svájcba történő menekítése.

Mazzini határozottan elutasítja a XIX. században Európában oly elterjedt pánszlávizmustól való félelmet. Nem minden szláv kötődik a „moszkovitákhoz”. Még a nagy rebellis, Lengyelország esetében is („elnyomott törzs, mely egy világ magjait hordozza magában”²⁴) meg van róla győződve, hogy a balkáni, vagy közép-európai szlávok, akik szimpátiát tápláltak az oroszok ottománokkal szembeni politikájával, csak taktikai okokból folytattak

²¹ Liudmila Genova – Krumka Šarova, *Il movimento nazionale rivoluzionario bulgaro e le idee di Mazzini*, in *Il mazzinianesimo nel mondo*, II, cit.

²² Costas Kerofilas, *La Grecia e l'Italia nel Risorgimento italiano*, Firenze, La Voce 1919; Jenő Koltay-Kastner, *Progetti rivoluzionari italo-ungheresi nel 1864*, in “Bollettino del museo del Risorgimento”, Bologna, V, 1960, II; Walter Maturi, *Le avventure balcaniche di Marco Antonio Canini nel 1862*, in *Studi storici in onore di Gioacchino Volpe*, Firenze, 1958; Angelo Tamborra, *Questione veneta e progetti di azioni garibaldine dalla Dalmazia all'Europa centrale (1861–1866)*, in *Conferenze e note accademiche nel I centenario dell'unione del Veneto all'Italia*, Padova, 1967, 81–95. o.; Idem, *Garibaldi e l'Europa, impegno militare e prospettive politiche*, Roma, SME, 1983; Domenico Caccamo, *L'Italia, la questione del Veneto e i Principati danubiani*, in “Storia e politica”, XIX, 1980, III, 435–456. o.; Antonis Liakos, *L'unificazione italiana e la Grande idea. Ideologia e azione dei movimenti nazionali in Italia e in Grecia, 1859–1871*, Firenze, Aletheia 1995.

²³ Giuseppe Mazzini, *Nazionalità. Qualche idea su una costituzione nazionale (1835)*, in *Edizione nazionale degli scritti*, VI, 127. o.

²⁴ Idem, *Un mot sur la question polonaise*, in *Edizione nazionale degli scritti*, VII, 232. o.

oroszbarát politikát. Készek lesznek arra, hogy kezükbe vegyék sorsukat, amint Európa más népei is fellépnek ebben az értelemben, nemzeti forradalmakat kezdeményezve. Magában az orosz birodalomban is jelentős megmozdulások voltak, ami megjelent már a dekabristák mozgalmában és a száműzöttek, mint Herzen tevékenységében. Végül részekre fog hullani a birodalom, amikor egy napon forradalmi hullám fogja megrázni. Mykola Varvarcev is részben megerősíti ezt a látomást.²⁵ A nagy szláv tenger nem lesz többé egy agresszív és terjeszkedő birodalom, mely veszélyt jelent az egész európai kontinensre, hanem szabad népek nagy konföderációja. Végül a nagy oroszok, a legnagyobb számú keleti szláv nép civilizációs küldetést fognak betölteni Ázsiában. A *genovai* itt egy, az európai kultúrának annyira kedves régi témához nyúl vissza: kiindulópontját megtaláljuk a XVI. század végén, annak az embernek az ellenreformációs víziójából kiindulva, aki Kelet-Európában részben kialakította az Egyházi Állam politikáját. Ő a jezsuita Antonio Possevino, aki – maga is kitaróan támogatta a lengyel ügyet – úgy emlegeti Oroszországot, mint a „kelettel összekötő hid”.²⁶ Ugyanezt halljuk Berlinben 1940 őszén Molotovtól, hogy az orosz expanziót az ázsiai szubkontinens felé kellene irányítani. Ha kétségeket kelthet az oroszoknak felvetett javaslat, hogy az ázsiai szubkontinens felé forduljanak (hogy egy XX. századi terminológiát használjunk), annak ellenére, hogy a cár birodalma mindkét kontinensre kiterjedő hatalom volt, megalapozottabbnak tűnik a mazzini-i elgondolás, hogy Pétervár és Moszkva, a cár és a Szent Szinódus nem határozhatják meg a jövőben a nyugati és déli szláv népek vezetőinek lépéseit, hanem esetenként saját érdekeiknek megfelelően fognak alkalmazkodni. Mazzini nem érthette már meg, hogyan teljesedett be próféciaja a bolgár nép esetében, mely felszabadulását leginkább az orosz fegyvereknek köszönhetette: csak néhány évvel az Autonóm Bolgár Hercegség megszületése után, Pétervár szándékaival szemben maximálisan rebellisnek mutatkozott; ennek a lázadásnak egyik főszereplője volt Stefan Stambolov, aki mazziniánusan feltételezett egy balkáni konföderációt (Románia, Szerbia és Bulgária), mely elég erős lesz hozzá, hogy őrszemként figyelje Oroszországot.²⁷ Majd az első világháborúban Bulgária egyenesen hadat üzen Oroszországnak. Még figyelemreméltóbb Ukrajna esete, mely kiterjedését tekintve a kontinens második legnagyobb országa, mely a FÁK keretein belül is féltékenyen hangoztatta függetlenségét, miután kilépett a Szovjetunióból, nemcsak, hogy a totalitárius rendszer ellen tiltakozzon, hanem nemzeti okok miatt is. Mazzini optimizmusa a pánszlávizmussal kapcsolatban (mely túlságosan optimista vízió alapszik) nem annyira meglepő, ha felidézzük egy megállapítását: „az európai család minden tagja a szabadságok igen magas fokán áll”.²⁸ A fentiekhez hasonlóan hitt a pángermánizmus gon-

²⁵ Mykola Varvarcev, *Mazzini e l'Ucraina nell'Ottocento*, in *Il mazzinianesimo nel mondo*, II, cit.

²⁶ Francesco Guida, *Antonio Possevino e la Livonia: un episodio della Controriforma (1582–1585)*, „Europa orientalis”, II, 1983, 73–105. o.; Uo, *Ivan il Terribile e Antonio Possevino: il difficile dialogo tra Cattolicesimo e Ortodossia*, in *Le origini e lo sviluppo della Cristianità slavo-bizantina: il battesimo del 988 nella lunga durata*, Roma 1992, 261–275. o.

²⁷ F. Guida – A. Pitassio – R. Tolomeo, *Nascita di uno Stato balcanico. La Bulgaria di Alessandro di Battenberg nella corrispondenza diplomatica italiana (1879–1886)*, Napoli, Edizioni scientifiche italiane 1988, 80. o.

²⁸ Giuseppe Mazzini, *Nationalité et propagande*, in *Edizione nazionale degli scritti*, XII, 252–257. o.

dolatában, melyet féken tarthatna a szláv vagy közép-európai konföderáció, ugyanúgy, mint ahogy leszerelné az oroszokat.

Mazzini állásfoglalása a nemzetiségek problémájával kapcsolatban – mint futólag már beszéltünk róla – apró változásokon ment keresztül, de alapjaiban változatlan maradt. Így volt ez Ludevit Gaj illirizmusának esetében is, akit eleinte nem tekintett nagy jelentőségűnek, s csak később figyelt fel rá, hogy bár kulturális területen munkálkodva, de erősítette a már egyébként is létező nemzeti érzést a horvátok között, s ugyanakkor előkészítette a talajt egy másik délszláv néppel, a szerbekkel (akik félig-meddig már függetlenséget élveztek) való találkozásra a jugoszlávizmus útján.²⁹ Megfigyelhetjük, hogy az előbb nyerő, majd legyőzött idea, melyről beszélünk, századunkban fontos szerepet töltött be Európa történelmében, Mazzininak és a XIX. század több gondolkodójának föderalista és konföderalista elképzeléseinek egyetlen tényleges megvalósulásaként. Az illiristák kulturális téren végzett munkája tökéletesen összhangban volt Mazzini elképzelésének egy kardinális pontjával: nem elég a függetlenség a nemzet megalkotásához. „A szabadság szeretete – írja Mazzini – egymagában is alkothatja a nemzeti létezés elvét, a sivatag legkisebb törzse is alkothat nemzetet.”³⁰

Egy dologról kell még beszélünk, hogy Mazzini ideológiája hogyan fejtette ki hatását az egyes népekre: nem jelent meg mindenhol azonos mértékben, de elterjedtsége meglepően széleskörű. Sőt, még Olaszországban is az történt, hogy gondolatait háziasították és kiválogatták. A horvátok között ketten voltak, maguk is különböző gondolkodásúak, akik gondoskodtak jelenlétéről, Imbro Tkalac³¹ és Eugen Kvaternik, majd később Frano Supilo.

A már emlegetett Fialat Csehek és Fialat Szlovénok kitörölték az isteni Ausztriába vett hitet, s ezzel más délszláv népekre is hatással voltak. A század folyamán a Béccsel való szakítás tézisének erősödésével az osztrák–magyar uralom elbukásáért küzdő társaságok létrehozásával Mazzini elgondolásainak egy másik alapköve is megvalósult. Ezt bizonyítja a Fialat Bosznia szervezet tevékenysége, ennek soraiból kerültek ki a szarajevói merénylet elkövetői, a szervezet tagjait nagyban befolyásolták Mazzini írásai.³² „A mazzinianizmus a világon” című kötetben világosan leírásra kerül, hogyan hatottak Mazzini eszméi Spanyolországban, mely területileg már a risorgimento előtt kialakult és az évtizedek folyamán többé-kevésbé radikális tendenciák kerekedtek egyre inkább felül a spanyol republikanizmusban.³³ Természetesen a felsorolást lehetne folytatni. A román esetről volt már szó, melyben olyanok is, (mint például a Brătianu vagy Rosetti testvérek³⁴) akik magas politikai tisztségeket töltöttek be, nyíltan mazziniánusok voltak, vagy Mazzinihez hasonlóan transznacionális bizottságokat vagy pártvezetést képzeltek el, melyek az egész kontinens

²⁹ Giuseppe Pierazzi, id. mű, 313. o.

³⁰ Giuseppe Mazzini, *Nazionalità. Qualche idea su una costituzione nazionale* (1835), in *Edizione nazionale degli scritti*, VI, 150. o.

³¹ Angelo Tamborra, *Imbro I. Tkalac e l'Italia*, Roma, Istituto per la storia del Risorgimento italiano, 1966.

³² Giuseppe Pierazzi, id. mű, 412. o.

³³ Jordi Casassas – Albert Ghanime – Josep Pich – Teresa Abelló, *La influencia de Mazzini en el republicanismo español*, in *Il mazzinianesimo nel mondo*, I, cit., 77–142. o.; Isabel Pascual Sastre, *Mazzini y los republicanos españoles*, in *Il mazzinianesimo nel mondo*, II, cit.

³⁴ Ștefan Delureanu, id. mű.

demokratikus erőit magukba foglalták volna. A Kossuthtal³⁵ és Mickiewicz-csel való kapcsolatok Mazzini tevékenységének legérdekesebb részei, s politikai kezdeményezéseit évtizedekig jellemezte más magyar és lengyel száműzöttekkel való kapcsolatok. Különösen néhány lengyel tartozott a leghűségesebb követői közé, sőt ügynökeiként működött Európa különböző részein.³⁶ Néhány esetben ezek a külföldiek Mazzini és honfitársai között közvetítőként működtek; két esetet említenék: Garibaldival való kibékülése (bár tiszavirág életű volt), melyet Herzen szorgalmazott,³⁷ s Klapka közbenjárása a genovai és az olasz király között.³⁸

Igen elterjedt szemlélet, hogy a mazzini-i rendszerben benne vannak a negatív nacionalizmus magvai is: maga Rosario Romeo is hajlott arra, hogy így gondolja, azt állítva, hogy Mazzini nemzetfelfogása nemcsak francia vagy olasz mintára született, vagyis, hogy a nemzet választáson alapszik, hanem inkább német alapú, tehát, hogy a nemzetet megkérdőjelezhetetlen tárgyi jellegzetességek jellemzik (faj, nyelv, terület).³⁹ Véleményemet már a tanulmány elején elmondtam, hozzáteszem, hogy tévedés Mazzininek tulajdonítani egyes erők negatív irányba való fejlődését, melyeknek nála teljesen más irányba kellett volna vezetniük. Közép-Kelet-Európában láthatjuk a legjobban, hogy a nemzetek megalakulása-újrafelfedezése és nemzetállamokba való tömörülése (a mazzinianizmus magja) milyen veszélyes úton fejlődött tovább, mely elkerülhetetlenül ellentéteket eredményezett – és nem a mazzini-i összeölekezést – a nemzetek között megszületésük után. Követői közül néhányan a Nagy-Horvátországot, vagy Nagy-Szerbiát támogatták, vagy olyan államnemzetet, melynek határai már nem lettek volna jogosak a nemzetiségek korában, míg a közép- vagy a modernkorban azok voltak. Végül pontosan a nemzeti folyamat nem kívánt fejlődésének köszönhetően, a bajt megelőzendő javasolta Mazzini konföderalista terveit, de más okból is. Ha a nemzet egy választás, egy közösségi érzés, a szabadon kifejezett választás eszköze, akkor nagymértékben feloldhatja a súlyos, még aktuális nemzeti ellentétek problémáját. Említenék egy példát: 1922-ben Sopron német ajkú lakossága a magyar államhoz való

³⁵ Eugenio Koltay Kastner, *Mazzini e Kossuth*, Firenze, 1929; Magda Jászay, *L'Italia e la rivoluzione ungherese del 1848–1849*, Budapest, Istituto per l'Europa orientale, 1949; Franco della Peruta, *Mazzini, Kossuth e le relazioni italo-ungheresi nel periodo del Risorgimento*, in "Il Risorgimento", XL, 1988, 1, 1–21. o.; Luigi Polo Friz, *Kossuth–Mazzini. La disputa in margine al 6 febbraio 1853*, in "Il Risorgimento", XLII, 1990, 2–3, 237–252. o.; Cosimo Ceccuti, *L'Ungheria negli scritti di Mazzini: le tentazioni della geopolitica*, in "Rassegna storica toscana", XXXIX, 1993, 2, 231–242. o.

³⁶ A. Lewak, *Mazzini e l'emigrazione polacca*, in "Il Risorgimento italiano", XVII, 1924, 4; Giovanna Tomassucci, *Mazzini e la Polonia "sorella combattente"*, in *Il mazziniano nel mondo*, II, cit.

³⁷ Aleksandr Herzen volt az, aki leírta az olasz risorgimento két leghíresebb alakjának találkozóját, amely londoni házában történt, a következő oldalakon összegyűjtve *Polnoe sobranie sočinenie*, Moskva, Nauka, vol. XXX, 537–564. o. (a fejezet címe: *Camicia rossa*); ld. a következő rövid antológiát Aleksandr Herzen, *Mazzini e Garibaldi*, Roma, e/o, 1995.

³⁸ Giuseppe Pierazzi, id. mű, 382. o.

³⁹ Leirja Gennaro Sasso, *Rosario Romeo e l'idea di 'nazione'. Appunti e considerazioni*, in *Il rinnovamento della storiografia politica. Studi in memoria di Rosario Romeo*, Roma, Istituto dell'Enciclopedia Treccani, különösen: 126. o.

tartozás mellett szavazott Ausztriával szemben, a hagyomány és történelem kötelékeit tartva szem előtt az etnikaival szemben.⁴⁰ Érdekes lenne ma megkérdezni a dél-tiroli lakosokat, hogy el akarnak-e válni Olaszországtól. Sajnos a népességnek ritkán volt alkalma szabadon dönteni arról, hogy egyik vagy másik államhoz kíván-e tartozni, és ehhez a nem tökéletes, de korrekt módszerhez képest előnyben részesítették a katonai, a gazdasági, vagy más célokból véghezvitt annexiót, a népességcserét vagy etnikai tisztogatást, mely ma mindenki előtt ismert. Bizonyára van, akinek feltűnt, hogy mindeddig nem beszéltem egy területről, melyen Mazzini kezdeményezései könnyen kritikára serkentik a történészeket. A nép háborújának teóriájára gondolok, a hazafiak számbeli fölényébe vetett bizalomra a reguláris hadseregekkel szemben. Gondolom ez olyan téma, amelyhez keveset fűzhetek hozzá: gyakorlatilag Olaszországtól Bulgáriáig a felfegyverzett bandák akciói kevés eredménnyel jártak, kivéve az ezrek expedícióját, mely önmagában sok szempontból is történelmi jelentőségű. Ennek sikere adhatott fényes mázat a gerillatevékenység mazzini-i elgondolásának, talán felkavarva így a vizeket. Ez a jelenség nem ismétlődött meg, s a következő évtizedekben a kontinens egyetlen szögletében sem történt hasonló vállalkozás. Az önkéntesek küldésének hasznosságáról szóló vita elhúzódott, egészen a szocialista Mussolini Ricciotti Garibaldihoz szóló kemény szavaiig, a balkáni háborúk idején.⁴¹ Csak megerősíthetjük, hogy egy szimpatizáló hadsereg még akár indirekt támogatása nélkül a nép háborújának csekély esélye van a sikerre. Századunkban az ellenállási mozgalmakat (akár nagyobb méretűeket), melyek sikeresek voltak, egy általánosabb, kiterjedtebb konfliktus környezetében helyezhetjük el. Igaz, hogy a háború utáni, kevésbé ismert ellenállások (Ukrajnában, Lengyelországban) nem voltak olyan pozitív kimenetelűek. Másrészt a nép háborújába vetett hit tisztán teoretikus megállapításán túl nem szabad elfelejtenünk, hogy különösen a 60-as években Mazzini feltételezte, hogy néhány reguláris hadsereg (olasz, szerb, talán magyar és lengyel, sőt talán az angol és a francia) együttesen cselekszenek a felkelések következményeként, a Balkántól Galíciáig terjedő hadjáratban.⁴² A *genovai* abban az időben – mint ismert – nem vonakodott még az olasz királlyal is tárgyalni.

Remélem, hogy sikerült érinteni azokat a legfőbb témákat, melyek szoros kapcsolatban állnak egyrészt Mazzini nemzeteóriájával és kezdeményezésével, másrészt az európai, főleg kelet-európai népek történetével. Mint láttuk, és teljesen természetes és előrelátható volt, a kapcsolat szoros. Megkockáztatom azt az állítást, hogy Mazzini olyan gondolkodó volt, akinek elképzelései érthetőek és megoszthatóak bármely országban, különösen azoknak a népeknek a helyzetéhez volt megfelelő, melyek a múlt században nem tudtak még saját nemzetállamot alapítani. Ha ő nem született volna meg, azok a népek, akik az Elbán innen és még inkább az Elbán túl élnek, egy másik vezetőt, apostolt kellett volna keresniük.

⁴⁰ Marta Petricoli, *La questione dell'Ungheria occidentale nei documenti diplomatici italiani*, in *Italia e Ungheria (1920–1960). Storia, politica, società, letteratura, fonti*, szerk. F. Guida e R. Tolomeo, Cosenza, Periferia, 1991, 1–30. o.

⁴¹ Francesco Guida, *Ricciotti Garibaldi e il movimento nazionale albanese*, in „Archivio storico italiano”, CCCXXXIX, 1981, 1, 97–138. o.; Idem, *L'ultima spedizione garibaldina in Grecia (1912)*, in *Indipendenza e unità nazionale in Italia e in Grecia* (1985 októberében Athénben rendezett konferencia anyaga), Firenze, Olschki, 1987, 191–220. o.

⁴² Giuseppe Pierazzi, id. mű, 360. o.

A felvilágosodás árnyékában. John Howard és az európai börtönviszonyok 1780 körül¹

A felvilágosult 18. század Európájában a fényt olyan filozófusok, tudósok és művészek árasztották, mint Voltaire vagy Gainsborough, s olyan előkelő udvarok ragyogtak, mint Versailles vagy Szentpétervár. Ennek során gazdagodott meg az a nagypolgári réteg is, melynek gyakorlati fogásait Adam Smith foglalta végül elméletbe. Ám a népet ebben a században sem engedték a hatalom asztalához; a törvényen vagy társadalmon kívül rekedtetek, a bűnözőket csak akkor érte fény, amikor éppen az ünnepként felfogott ítéletvégrehajtás prédájára kerültek.² Igen kevés nyom maradt fenn az elnyomottak életéről ebből a századból, melyet a gyötrelmes századának is tekinthetünk.³

Ez is mutatja, mekkora jelentőséggel bír az angol John Howard által 1777 és 1784 között Anglia és a kontinens börtöneiről és a bennük fogva tartottakról készített, talán első európai léptékű vizsgálat⁴ (melyre sokan hivatkoznak, ám amelyet csak kevesen olvastak).⁵ Az 1788. évit mintegy két évszázad különbséggel követő újabb francia fordítás⁶ lehetőséget

¹ Az itt közölt tanulmány eredetileg a kanadai *Criminologie* folyóirat 1995-ös számában jelent meg *Obscurité des Lumières : Les prisons d'Europe d'après John Howard, autour de 1780* címmel (5-22. o.). Magyar fordítás és közreadás a *Criminologie* szerkesztőségének szíves hozzájárulásával.

² Vö. Geremek, B.: *La potence ou la pitié. L'Europe et les pauvres du Moyen Age à nos jours*. Paris, Gallimard, 1987; Foucault, M.: *Surveiller et punir. Naissance de la prison*. Paris, Gallimard, 1975 (a továbbiakban: Foucault 1975); Spierenburg, P.: *The Spectacle of Suffering. Executions and the Evolution of Repression from a Preindustrial Metropolis to the European Experience*. Cambridge, Cambridge University Press, 1984.

³ A 18. századi Franciaországot illetően ld. még a szegények életét törvényszéki források segítségével bemutató Arlette Farge munkáit.

⁴ J. Howard 1773 és 1790 között készült börtönleíró művei természetesen még nem használhatták a jó száz évvel később kialakított szociológiai módszereket; ám éppen a Howardéhoz hasonló 18. századi megfigyelések révén indul meg az etnológia és a szociológia alapjainak lerakása. Erről a kérdésről ld. Franciaország, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok vonatkozásában Leclerc, Gérard: *L'Observation de l'homme. Une histoire des enquêtes sociales*. Paris, Seuil, 1979.

⁵ Ez igaz legalábbis a francia nyelvű kiadás esetében; az 1788-as fordítás (melyet 1791-ben ismét kiadtak) csak kevés franciaországi könyvtárban található meg. (Howard, John: *État des prisons, des hôpitaux et des maisons de force*. Paris, 1788, ill. 1791, 1-2. köt.). E szép kiadású könyv nem mindig követi hűen az eredetit, mivel Howard túl terjengősnek vagy túl kritikusnak tűnő fejtegetéseit összefoglalóan közli csak és függelékeinek jó részét is elhagyja.

⁶ Howard, John: *L'État des prisons, des hôpitaux et des maisons de force en Europe au XVIIIe siècle*. Paris, 1994 (a továbbiakban: Howard 1994). Fordította és a kritikai kiadást készítette: Christian

nyújt arra, hogy látogatást tegyünk ebben a földalatti világban, azokban a cellákban és fogházakban, ahol együtt sínylődtek szegény ördögök és bűnözők, még a büntetés-végrehajtás 18. század végi, illetve 19. század eleji reformjait megelőzően.

Milyen is volt a börtönlakók valós helyzete a különböző európai országokban? Mekkora mértékben adhatunk hitelt vizsgálóbiztosunknak, kinek igen összetett személyisége részben még mindig megfeythetetlen? Fel lehet-e mérni, mekkora hatása volt a büntetés-végrehajtási rendszer reformjára?⁷

1. BÖRTÖNÖK ÉS FOGVATARTOTTAK A 18. SZÁZADI EURÓPÁBAN.

A. Európai léptékű vizsgálat

A Howard által a börtönökről írt, jórészt 1777 és 1784 között közreadott művei rendkívül érdekesek számunkra, hiszen – számos pontos feljegyzéssel – valóságos európai börtönképet tárnak elénk.

Még Bradford megye *high sheriff*jeként kezdi el 1773 novemberében az Egyesült Királyság valamennyi városi és megyei börtönének szisztematikus látogatását; ez egészen 1775 márciusáig tart. 1775 április és június között kerül sor (éppen az összehasonlítás kedvéért) a kontinensen tett első körútjára Belgiumban és Hollandiában (vagyis Osztrák-Németalföldön és az Egyesült Tartományokban), valamint Németországban (Hamburg és Mannheim között). Ezt számos megfigyelőköri követte még egészen 1790 januárjában bekövetkezett haláláig. Hét nagy-britanniai és hét kontinentális utat különböztetünk meg. Többször megsejmlézte Anglia, Wales, Skócia és Írország valamennyi börtönét, s járt az európai országok többségében is. Műveinek megjelenési sorrendje szerint ezek a következők (a földrajzi logika csak részben rekonstruálható): Franciaország, Svájc, Németország, Itália, Dánia, Svédország, Oroszország, Lengyelország, Szipéria, Hollandia, Flandria, Portugália és Spanyolország. Mivel Németország címszó alatt a német-római birodalom teljes területét érti (így Ausztriát is Béctől Prágáig), tulajdonképpen a börtönök Európáját tárja elénk. Mindössze Magyarország és a török uralom alatt álló balkáni területek, valamint az orosz expanziós politika legfrissebb déli hódításai (Moldva és Havasalföld) hiányoznak, bár ez utóbbi tájakat is felkereste, midőn 1786-ban és 1787-ben a lazarettek ügyében vizsgálódott.

Carlier és Jacques-Guy Petit. E kiadás – teljesen új fordítás alapján – az 1777-es és 1784-es angol kiadások szövegeit tartalmazza, a kiegészítésként hozzáfűzött, megőrzött, illetve átírt részekkel egyetemben. Így lehetővé válik a howardi gondolkodásmód, illetve a börtönviszonyok fejlődésének nyomon követése.

⁷ E kérdések teljesebb és alaposabb tanulmányozásához ld. a Christian Carlier-vel közösen írt, John Howard „emberbaráttá válásáról” szóló tanulmányunkat, az életrajz-kronológiát, illetve a „Howard ou la parole confisquée” c. esszénket in: Howard 1994, 8-66. és 539-544. o.

Tudomásunk szerint ebből a korból nem áll rendelkezésünkre másik, hasonló mélységig hatoló, Európa egészére kiterjedő vizsgálat; nem csupán a börtönök, hanem általában az intézménytörténet szempontjából sem. Az oktatás még viszonylag elmaradott volt, és a kórházakkal is csak – a Howardéhoz viszonyítva – eléggé behatárolt tanulmányok foglalkoznak.⁸ Európa börtöneit (általában az egyesült államokbeliekkel összehasonlítva) csak 1830 körül, vagyis a nagy nemzetközi büntetés-végrehajtási reform idején kezdik el igazán tanulmányozni. Az alaphangot ekkor a városi és ipari fejlődés, valamint a társadalmi elitnek a pauperizáció és a szocialista, republikánus vagy egyszerűen nemzeti mozgalmak előretörésétől való félelme adja meg.⁹ Howard első könyveinek kiadása után csaknem harminc évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a részben a napóleoni seregek által egyesített Európában igazán meginduljon az „emberjogi intézményekről” írt (s elsősorban angolból vagy németből fordított) emlékiratok áradata. Ám még ezek között is a mi angol szerzőnk munkái tűnnek a legmegbízhatóbbaknak.¹⁰

Howard vizsgálata tehát mind földrajzi kiterjedésénél, mind (a későbbiekben ismertetendő) módszerénél fogva újító jellegű. Ugyanakkor evidensnek tűnik az is, hogy a börtönök világában tett körutazás beleillik a 18. század általános „nagy európai körút” divatjába, melynek minden módosabb ifjú angolnak hódolnia kellett; részben azért, hogy így a *gentry* kedvteléseinek élhessen, részben pedig szellemi és művészi érdeklődésének csiszolása végett. Anglia ekkortájt fedezi fel a turizmust,¹¹ így Howard – miután 1742-ben megörökli apja vagyonát – ifjúkora néhány évét európai (elsősorban franciaországi és itáliai) utazásokkal tölti.¹²

Mindamellet Howard 1773 után tett útjai már nem minősülnek „börtönturizmusnak”. A valós börtönviszonyokról összegyűjtött és a lehetőségekhez képest legteljesebb és támadhatatlan feljegyzésekből és dokumentumokból álló műről van szó, melynek az a célja, hogy a kormányzat és a közvélemény szeme elé tárja a botrányos visszaéléseket és elérje egy nagyszabású társadalmi és büntetés-végrehajtási reform beindítását.

⁸ Vö. Tenon, J.: *Journal d'observations sur les principaux hôpitaux et ses quelques prisons d'Angleterre* (1787). Clermont-Ferrand, Faculté de Lettres et Sciences Humaines de l'Université Blaise-Pascal; Foucault, M. ...: *Les Machines à guérir (aux origines de l'hôpital moderne)*. Bruxelles, P. Mardaga, 1979.

⁹ Ld. Petit, J.-G.: *Ces peines obscures. La prison pénale en France 1780-1875*. Paris, Fayard, 1990 (a továbbiakban: Petit 1990).

¹⁰ Vö. Duquesnoy, A.: *Recueil de mémoires sur les établissements d'humanité*. 1-39. köt. Paris, Agasse, 1798-1805.

¹¹ Vö. Moir, E.: *The Discovery of Britain. The English Tourists (1540-1840)*. London, 1964.

¹² Vizsgálódását csak a halál szakítja félbe; utolsó – a pestissel és a lazarettekkel kapcsolatos – megfigyeléseit az 1792-es posztumusz angol kiadásban találhatjuk meg, amelyet egyébként két ízben is megjelentettek francia nyelven is (1799-ben és 1802-ben). Ld. különösen ez utóbbit, melyet T. P. Bertin fordított. Howard, John: *Histoire des principaux lazarets de l'Europe, accompagnée de différents mémoires relatifs à la peste*. Paris, 1881, 4+VI+372 p.

B. Promiszkuitás minden mennyiségben

A Howard által Angliában, illetve a kontinensen meglátogatott fegyházak jogi szempontból igencsak eltérő helyzetűek voltak; hasonló módon változatos volt lakóik összetétele is. Ám szinte mindenütt azt állapítja meg, hogy a kezdődő specializálódás ellenére a felvilágosodás kori Európában még együtt élnek a különböző típusú bűnök elkövetői, akik – legalábbis a népi rétegeket tekintve – a börtönök és a vesztőhelyek hagyományos ügyszfériként adják.

Az Egyesült Királyságban a börtönök fő típusait a köztörvényes fegyházak (*jails*), a kisebb súlyú bűncselekmények elkövetői számára fenntartott javítóintézetek (*bridewells* vagy *houses of correction*), az adósbörtönök, illetve – az amerikai függetlenségi háború megkezdése után – a büntetőgyarmatra szállítandók számára bevezetett hajóbörtönök (*hulks*) alkották. Ezek mellett ott találjuk még a speciális, valamint a katonai börtönöket (mint például a Plymouth melletti *Malombörtönt*, ahol 1779-ben 288 amerikai raboskodott), az egyházi szabad hűbértartokokhoz tartozó börtönöket és – a *habeas corpus* hazájában – egy állami börtönt is. Ez utóbbi a londoni Tower; ám Howard kihangsúlyozza, hogy 1779-es és 1783-as látogatása idején sem raboskodott benne senki.¹³ A kontinensen ugyanilyen típusú intézményeket látogatott végig; itt viszont a lista kiegészült az itáliai (velencei, livornói, nápolyi, illetve genovai) gályákkal, melyek az angol hajóbörtönök közeli rokonai, valamint – elsősorban – az állami és inkvizíciós börtönökkel.

Az angol megfigyelőt egyáltalán nem lepi meg az, hogy a nagy francia közkórházak kebelén belül léteznek a *bridewells*-re hasonlító börtönök. Ugyanígy a megdöbbenés legcsekélyebb jele nélkül tesz említést a hatalmas számokról is: ötezer nő a Salpêtriére-ben és négyezer férfi Bicêtre-ben.¹⁴ Jóval kritikusabb szemmel nézi viszont a kontinentális abszolutizmus nagy állami börtöneit, a Berlin melletti Spandau-t, a szentpétervári Péter-Pál erődöt, a velencei ólomkamrákat, a római Angyalvárat és elsősorban a párizsi Bastille-t. Ez utóbbinak már a neve is a zsarnokság „félelmetes” bizonyítékának tűnt számára.¹⁵ Bár az állami erőd bevételekor, 1789. július 14-én a forradalmárok csak hét rabot találtak, az is igaz (és ezt Howard még nem tudhatta), hogy 1659 és 1789 között 5279 ember raboskodott a Bastille-ban.¹⁶ Borzadállyal említi az inkvizíció római, lisszaboni, madridi, illetve valladolidi börtönét. Főleg ez utóbbit, amely egyébként az egyedüli volt, ahol némi felvilágosítást is kapott a procedúra teljesen titkos mivoltáról, a fellebbezés nélküli ítéletekről, a sötétzárakról és a magát „szentnek és apostolinak” mondó bíróság börtöne által a lakosság körében keltett rémületről.¹⁷

A börtönlakókat tanulmányozva szintűgy óriási változatosságot tapasztalunk. Együtt laknak a különböző nemű, korú, polgári vagy katonai foglalkozású emberek, a köztörvényesek, a politikai foglyok, az adósok, a gyanúsítottak, a vádlottak, az elítéltek, az átszállításra várók, a piti bűnözők és a súlyos bűncselekmények elkövetői, a börtönbüntetésre

¹³ Howard 1994 258., 267. és 285. o.

¹⁴ Howard 1994 122-123. o.

¹⁵ Howard 1994 125. o.

¹⁶ Vö. Quétel, C.: *La Bastille. Histoire vraie d'une prison légendaire*. Paris, Laffont, 1989

¹⁷ Howard 1994 253. o.

ítéltek és a kivégzésükre várók, és így tovább. A börtönélet mindennapjaiban pedig – Angliában még inkább, mint a kontinensen – általános a promiszkuitás; a különválasztás kivételnek számít. Kisméretű, csekély lakosságú területeken található börtönökben (a kevésbé városias Kent és Sussex egyes börtöneiben mindössze 1-3 rab tartózkodik), illetve a nyomortanyákon bérelt helyiségekben (Taunton) a kisszámú fogvatartott kibírja egymás közelségében. a nagy és túlnépesedett intézményekben (1776-ban 582 fogvatartott volt a londoni King's Bench börtönben, a két nagy párizsi közkórházban pedig csaknem tízezer) viszont lehetetlen elkülöníteni egymástól a rengeteg eltérő típusú rabot (elsősorban a műhelyekben és az udvarokon, de gyakran még a hálóteremben is), olyan kevés a börtönőr és annyira rossz állapotban vannak a falak. Az összevisszaságot csak fokozza Angliában a nagyszámú adós, akik feleségükkel és gyermekeikkel együtt laknak a börtönben. Emellett számos *workhouse* (vagyis nem a büntetés-végrehajtáshoz tartozó dologház) is többé-kevésbé javítóintézetként él a köztudatban; ráadásul ez utóbbiakat sem mindig választják el a többi börtöntől. A promiszkuitást erősíti Európában mindenütt a nagyszámú látogató jelenléte is (ekkor még sokkal könnyebb volt bejutni egy börtönbe, mint napjainkban). Ebből a helyzetből értelemszerűen következik az, hogy a börtönök nem is annyira a jobbátétel színterei, hanem (Howard itt a 18. század végi megfigyelők egyik vezérgondolatával él) a bűn iskolái.¹⁸

A felmérést tanulmányozva úgy tűnik azonban, hogy a kontinensen található börtönök számos hibájuk mellett nagyobb figyelmet fordítanak az egyes kategóriák elkülönítésére. Igaz, Nápolyban vagy Toledóban még nem ez a helyzet, ám a nagyvárosokban megindulóban van a nemek szétválasztása és külön a nők számára fenntartott intézmények kialakítása elsősorban a javítóintézetekben. Erre láthattunk példát a Salpêtriére esetében, s kiváltképp Hollandiában. Ilyen például az amszterdami *spinhuis*.¹⁹ A gyerekek és felnőttek elkülönítése azonban még kivételnek számít (bár néhány itáliai javítóintézetben már előfordul), és ilyenkor is általában kóborló vagy árva gyerekekről van szó. A kifejezetten bűnözők befogadására szolgáló európai börtönökben a fiatalokat csak viszonylag későn, 1830 táján kezdi el védeni a felnőttek – elsősorban szexuális jellegű – erőszakos cselekedeteivel szemben.²⁰

A börtönökben a 18. század vége felé általánossá váló promiszkuitás (amely részben a fogvatartás körülményeinek romlásáért is felelős) a század közepén beinduló, Angliában és Írországból különösen erőteljes európai demográfiai növekedéssel, az európai és amerikai háborúkkal, a gazdasági változásokkal,²¹ illetve a munkanélküliség és az elszegényedés

¹⁸ Howard 1994 79. o.

¹⁹ Howard 1994 216. o.

²⁰ Vö. Carlier, Ch.: La prison aux champs. Les Colonies d'enfants délinquants dans le nord de la France au XIXe siècle. Paris, Éditions de l'Atelier, 1994. Egy québec-i, francia, belga és holland történelemszövegekből (J.-M. Fecteau, J. Trépanier, E. Pierre, F. Tétard, J.-G. Petit, S. Dupont-Bouchat, J. Drekker) álló nemzetközi munkacsoport jelenleg is dolgozik a „Javítóintézet és gyermekvédelem a 19-20. században” (*Enfants corrigés, enfants protégés, XIXe-XXe siècles*) elnevezésű összehasonlító vizsgálaton.

²¹ Vö. Holmes, G.: The Making of a Great Power: Pre-Industrial Britain (1660-1783). London, Longman, 1982; Rula, J.: The Vital Century: England's Developing Economy, 1714-1815. London, Longman, 1992.

kiszélesedésével magyarázható.²² Ennek következtében megváltozik a társadalmi represszió gyakorlata is Angliában²³ és Franciaországban:²⁴ egyre több ember ellen folyik eljárás magántulajdon elleni vétség miatt, és fejlődésnek indul a büntetés új, a liberalizmus által a korábbi kínzásoknál hasznosabbnak, hatékonyabbnak és humánusabbnak tartott formája, a börtönbüntetés is. A politikai vezetésnek azonban ekkor még nem áll rendelkezésére elegendő anyagi eszköz ahhoz, hogy ésszerűbbé tegyék az eljárás gyakorlatát, és nagyszámú, megfelelően kialakított és szakosodott intézményt építsenek.²⁵

C. Igazságtalanság és embertelenség a börtönökben

Howard már Bedford grófság börtöneinek vizsgálatakor konstataált három felháborító visszaélést. Először is az angol fegyőrök megsápolták a fogvatartottakat és a legteljesebb önkénnyel uralkodtak felettük; a nagyszámú adós szörnyűséges és következtelenül megállapított büntetést volt kénytelen elszemvedni, s a rabok többsége (kategóriától függetlenül) mocsokban, éhségtől és hidegtől gyötörve tengette nyomorúságos életét.

Filantrop szerzőnk a foglárak fizetésének problémája sarkallja az Egyesült Királyság, majd a kontinens börtöneinek meglátogatására. Olyan példákat keres ugyanis, melyek az előjárókat tisztességes (általa évi száz fontra, vagyis viszonylag magas összegre becsült) fizetség folyósítására ösztökélnék. Korábban ugyanis néhány foglár keresett mintegy 10-20 fontot, ám a grófságok többsége egyáltalán nem folyósított semmilyen fizetést sem. Emellett a foglároknak fizetniük kellett állásuk elnyeréséért; bérleti díjat kellett fizetni az épületek után, fizetést kellett adni a beosztott börtönőröknek és megelőlegezni a berendezési tárgyakat. Ebből következően a foglárak megsarcolták a foglyokat és azok hozzátartozóit egyaránt és mindent drágán kifizettetettek. Így a szállást (abban az esetben, ha az illető nem akart – a gyakran nem is létező – közös helyiségben senyvedni), az élelem java részét, a ki- és belépődíjakat, a dokumentumok (börtönlajstrom, ítélet) kiadását vagy éppen a láncok levételét. A rendszer még nagyobb önkényt tett lehetővé azáltal, hogy a díjszabást csak ritkán függesztették ki (és még akkor sem annak megfelelően jártak el). Gyakran még a legszegényebbek számára a grófság közigazgatása által kiutalt kenyérrel is üzleteltek. S bár az angol börtönőröknek tilos volt a rabok kínzása, a legszegényebbeket vagy a legizgágabakat gyakran leláncolva „ottfelejtették” egy-egy sötétebb zárákban.

Még egy meglepő észrevételt tesz Howard: Anglia és Wales börtöneiben nagyszámú adós ül. Számuk a börtönök összességét tekintve 1779-ben 2078 (4379 fogvatartottból), 1782-ben pedig 2297 (4439-ből).²⁶ Így tehát – míg a bűnözők aránya alig éri el az összes

²² Vö. Gutton, J.-P.: *La Société et les pauvres en Europe (XVIe-XVIIIe siècles)*. Paris, P.U.F., 1974.

²³ Vö. Beattie, J. M.: *Crime and the Courts in England, 1660-1800*. Princeton, N. J., Princeton University Press, 1986; Ignatieff, M., *A Just Measure of Pain. The Penitentiary in the Industrial Revolution 1750-1850*. New York, Pantheon Books, 1978.

²⁴ Vö. Petit, J.-G. (szerk.): *Histoire des galères, bagnes et prisons, XIIIe-XXe siècles*. Toulouse, Privat, 1991.

²⁵ Vö. Castan, N.: *Les Criminels de Languedoc (1750-1790)*. Toulouse, Publications de l'Université de Toulouse-Le Mirail, 1980.

²⁶ Howard 1994 572. o.

rab egyötödét – az angol börtönök lakosságának jó részét olyan kis összegű tartozásokkal terhelt adósok alkotják, akiket megfosztanak mozgásszabadságuktól mindaddig, míg vissza nem fizetik adósságukat avagy – jóval később – fizetéseképtelennek nem nyilvánítják őket. Polgári peres eljárás révén kerültek börtönbe; nem bűnözők, hanem számláikat nem fizető iparosok vagy kereskedők, illetve olyan szegény alkalmazottak, akik képtelenek törleszteni igen alacsony összegű (általában 20 font alatti) tartozásukat. Nekik most, miután elvesztették megélhetésüket, eredeti adósságuknál csaknem mindig magasabb összeget kell fizetniük mindenért, még az ételért is. (Az egyébként az ellátásukra kötelezett hitelező természetesen nem tesz eleget kötelezettségének.) Itt egyesül kegyetlenség és abszurditás. Igaz, az adósokat – a bűnözőktől eltérően – nem verhetik vasra, és néhány gazdag csirkefogó jól él és még prostituáltakat is futtat (a fleet-i adósok börtöne volt London legismertebb bordélyja a 18. században), rengeteg szegény ördög családjával együtt csak vegetál. (Jobb híján ugyanis kénytelenek együtt nélkülözni és betegeskedni is.)

Howard alapján úgy tűnik, a kontinens börtöneiben általában jobb az ellátás, jellemzőbb, hogy rendszeresen fizetik a fegyőröket; ritkábban verik vasra a foglyokat és – főként – jóval kevesebb az adós. Franciaországban valószínűleg alig teszik ki a börtönlakók egytizedét. Ám az önkényre épülő állami börtönök, valamint az inkvizíció már említett kegyetlensége mellett angol szerzőnk sokat beszél a kínvallatás gyakorlatáról is. Tudjuk, hogy a sajátos bűnvádi eljárással élő Anglián kívül Európa valamennyi országa az inkvizíciós gyakorlatot honosította meg. Ez pedig elsősorban vallomástétellel akar bizonyítani, akár kínvallatás útján is. Mivel a 18. században nőtt az ezzel szembeni érzékenység, Franciaországban 1780-ban beszüntették a perelőkészítő kínvallatást,²⁷ ám számos országban (így főként Német- és Spanyolországban) szokásban maradt a tortúra. Így Howard több börtönben is felfedezi a kegyetlenkedéshez használatos szerszámokat (Hamburgban, Münchenben, Regensburgban, illetve Liège-ben). És e tárgyak nem mindig szolgálnak csupán arra, hogy már pusztán látványukkal siettessék a beismerést – néha ugyanis ott szárad rajtuk a vér. Senki sem lepődik meg azon, hogy a cári Oroszországban teljes erőbedobással használták a kancsukat; mindazonáltal a protestáns Dánia sem volt kevésbé kegyetlen saját tolvajaival szemben: a koppenhágai fegyház foglyai vasra verve, hidegben és a teljes pusztulásra ítélve éltek.²⁸

Nehéz viszont felbecsülni az egyes országok közötti eltéréseket a rabok valós életkörülményeit tekintetve. Howard anyaga ehhez nem szolgáltat jó alapot, ugyanis mindvégig erősen leíró jellegű marad; ráadásul árnyalt képet akar nyújtani. Így az egyes államok területén belül is találni néhány jobban megszervezett és a többenél tisztább intézményt (elsősorban a fővárosokban, ahol az uralkodó és a közvélemény szeme előtt vannak), míg a többi fegyházban csak vegetálnak a rabok. Biztos állami finanszírozás, illetve elegendő mennyiségű jótékony adomány híján, valamint a foglárók feletti ellenőrzés hiánya következtében a rabok általában mindenben szűkséget szenvednek; nincs elegendő hely, levegő, fény, élelem, ruha vagy fűtés. Mindehhez hozzájárulnak még olyan tényezők, mint a láncok, az állandó nedvesség vagy az ágyak és latrinák hiánya. Így a halál is bőségesen arat

²⁷ Vö. Lebigre, A.: *La Justice du Roi. La vie judiciaire dans l'ancienne France*. Paris, A. Michel, 1988.

²⁸ Howard 1994 189. o.

körükben, éhezés, fulladás vagy lázzal járó betegségek révén. Leggyakoribb a tifusz, melyet akkoriban börtönláznak is neveztek; ennek járványveszélye városi környezetben néha elindított egy-egy rosszul szervezett és erősen behatárolt kampányt is a fogvatartottak higiéniés körülményeinek javítása érdekében.

Howard feljegyezte, melyik ország milyen téren jár elől, hogy ezzel is buzdítsa Angliát a jó példa követésére. Ilyen például a párizsi börtönökben a kőpadló (melynek révén könnyebb eltakarítani a mocskot), a belmagasság megemelése és a szellőztetés az itáliai isptályokban, illetve a vaságyak és az ágynemű, melyek segítségével fel lehet venni a harcot a tetvekkel. Ráadásul utazónk úgy véli, Belgiumban és Hollandiában rábukkant az ideális börtön néhány mintapéldányára. A genti, amszterdami és rotterdami javítóintézetek piacra termelő manufaktúrákhoz hasonlíthatók; a rabok fegyelmezettek, szorgalmasak, jól tápláltak és emberi módon bántanak velük. Íme tehát a filantróp szíve vágya szerinti mintabörtön, amely lehetővé teszi, hogy humánusan büntessünk és jobba tegyük a bűnözőt azáltal, hogy lehetőséget nyújtunk számára a társadalomba való beilleszkedésre szabadulásakor.²⁹ Szerzőnk bizonyára kevesebb visszaélést látott a kontinens börtöneiben, ahol a fegyőrök és a tisztségviselők könnyebben rejthették el előle a valóság egyes elemeit; ám megállapításait más – igaz, kevésbé átfogó jellegű – vizsgálatok is megerősítik.³⁰

2. A RABOK BARÁTJA

John Howardot nem tekinthetjük a szó szoros értelmében korát megelőző embernek; inkább olyan ember ő, akinek tevékenysége beleillik a már igen fejlett angol és talán az európai filantróp-mozgalomba is.³¹ Nem sokkal korábban John Hanway már jelentetett meg a börtönök reformjával foglalkozó munkákat.³² Tagadhatatlan ugyanakkor Howard eredetisége csakúgy, mint vizsgálatainak hatása a politikai szereplőkre és a közvéleményre.

A. Egy szürke gentleman

Nem igazán eseménydús életrajza alapján viszont kevés dolog jelezte előre azt, hogy ő lesz a 18. századi filantróp ideáltípusa. John 1726-ban született egy a *gentry* felé emelkedő,

²⁹ Az Osztrák-Németalföldön található Gentben XIV. Vilain gróf 1771-1774-ben kialakított egy mintaértékű javítóintézetet. Howard 1775-ös látogatásakor csodálattal adózik működésének; 1783-ban azonban teljesen leromlott állapotban látja viszont.

³⁰ Vö. Doublet, F.: *Mémoire sur la nécessité d'établir une réforme dans les prisons*. Paris, 1791. Ez a közegészségügyi szakértőként is elismert orvos a Howardnál találhatónál sötétebb képet fest a franciaországi börtönökről a forradalom kezdeti időszakában.

³¹ AREPPOS: *Philanthropies et politiques sociales en Europe (XVIIIe-XXe siècles)*. Paris, Anthropos, 1994 (a továbbiakban: AREPPOS 1994).

³² John Hanway tulajdonképpen az általa az elhagyott gyermekek érdekében kifejtett tevékenységet, illetve a börtönök megreformálásával kapcsolatos javaslatait mutatja be. Vö. Hanway, John: *The Defects of Police*. 1775 és Hanway, John: *Solitude in Imprisonment*. 1776.

de még kereskedő eredetéhez közel álló családban, Apja, John Howard gazdag londoni kárpitkereskedő volt (a west smithfield-i Long Lane-on), aki – miután vagyont szerzett – vásárolt egy falusi birtokot a Bedford melletti Cardingtonban (mintegy száz kilométerre Londontól), hogy ott gentleman-ként élhessen. John különböző szakadár protestáns felekezetek iskoláiban végzett nem igazán gyümölcsöző tanulmányokat. Az angol elit tagjaival ellentétben nem járt sem a cambridge-i, sem az oxfordi egyetemre, és – főként – sosem tett szert tökéletes jártasságra anyanyelvében, melyet minden kellem nélkül beszélt, írása pedig tele volt hibákkal.³³ Hogy az üzleti életben örökébe léphessen, apja tapasztalatszerzésre Newnham és Shipley londoni nagybani fűszerezsekhez küldte.

Apja 1742-ben bekövetkezett halála után John Howard a *gentleman*okhoz hasonlóan semmittevéssel töltötte életét. Kedvtelésből többször ellátogatott Európába; elsősorban Franciaországba, Itáliába és az Ibériai-félszigetre, így egészítve ki általános műveltségét, művészeti tájékozottságát és francia nyelvtudását. Úgy tűnik, e nyelven kevésbé beszélt rosszul, mint angolul. 1756-ban Portugáliából visszatérőben (az 1755. november 1-i földrengés által csaknem teljesen romba döntött Lisszabont tekintette meg) hajója francia fogásba esik, ő maga pedig néhány napot a bresti várbörtönben tölt. A börtönviszonyok terén szerzett eme első tapasztalat (mely kétségtől emberbaráti ténykedése egyik távoli mozgatójává vált) a későbbiekben mindvégig kivételesen érzékennyé tette a hadifoglyok sorsa iránt.

Az első felesége halálakor 32 évesen megözvegyült Howard 1758-ban feleségül vette Croxton várnagyának (Cambridge grófság) lányát, Henriette Leeds-et. Ez a frigy megerősítette társadalmi pozícióját; immár vitathatatlanul a mintegy 10-20 ezer családot tömörítő *gentry* tagja. Mindazonáltal annak alsó kategóriájában, vagyis a *gentleman*ok között marad; ez a réteg még nyitott a felemelkedni kívánó gazdag kereskedők és üzletemberek előtt. E körben jövedelmi viszonyai, újracházasodása, az általa megnövelt cardingtoni családi birtokok és a közért tenni akarás teszi lehetővé számára, hogy 1773-ban a békebírák javaslatára Bedford grófság *high sheriffjének* tisztségébe emelkedjen. Eme önként vállalt és nem fizetett állás annál is inkább tiszteletet ébreszt irányában, mivel viselése nem kevés költséggel jár. Ennek következtében ő elnököl a grófságban az alsóházi választásokon és az ő feladata a börtönök felügyelete is.

1774-ben számos bedfordi lakos támogatása ellenére sem választják alsóházi képviselővé, és 1775-ben sikertelenül próbál szót emelni a visszaélések ellen, melyeknek választási kudarca is köszönhető volt.³⁴ Ettől kezdve életét és vagyonát végérvényesen a börtönreform szolgálatába állította. Ezen a téren is kudarcot szenvedett, midőn javaslatait 1780-1781-ben mintabörtönök kialakításával át akarta ültetni a gyakorlatba; a börtönökről és lazarettokról kiadott munkái viszont 1777-től meghozzák számára az elismertséget. Gyakran egysíkú, hosszú mondatokkal követhetlenné tett és részletektől hemzsegő írásai ugyanakkor stílustanok és híján vannak az összegző képességnek is. Saját maga is elismerte, hogy nincs írói vénája; ám az alkotásban állandóan segítségére volt titkára, Thomasson, s odaadó és művelt barátai is többször átjavították szövegeit.

³³ Vö. Aikin, J.: *Vie de John Howard, célèbre philanthrope anglais*. Paris, Décade philosophique, 1796.

³⁴ Vö. Field, J.: *The life of J. Howard*. London, Brown, Green and Lonfmans, 1850.

B. A megrögzött puritán

Howard gyerekkora óta a hivatalos anglikán egyházzal szembenálló szakadár kálvinista puritán „szekták” egyikének, az independenseknek a tagja; legjobb barátai is szakadárok. Ilyen például Richard Price orvos és filozófus, a radikálisok egyik vezére, John Aikin felcser, aki az első róla szóló életrajzot írta vagy a szintén orvos kvéker John Fotgerhill. Mindamellett életvitele egészen negyvenes éveig – annak ellenére, hogy az independensek templomába jár – nem igazán egy vérbeli puritáné: napjait semmittevéssel tölti, melankolikus alkat, köszvényes rohamait pedig részben a nem mindig visszafogott alkoholfogyasztás okozza.

Henriette 1765-ben bekövetkezett halála után Howard élete új szakaszába lép – ezt a periódust nyugalanság és állandó vallásosság jellemzi. Sokat imádkozik, leveleiben folyton a Bibliát idézi; főleg akkor, amikor bizalmasának, a bedfordi independens egyház lelkészének, Symondsnak ír. 1770-ben európai útja alkalmával valóságos lelki válságot él át; ezután teljes megtér a puritán vallás és a filantrópia kebelébe, és úgy dönt, élete fennmaradó részét embertársai jobbulásának szenteli.³⁵

Ezután húsz éven keresztül, egészen haláláig, J. Howard aszkézisben és igen szigorú erkölcsi normák szerint él. Életének eme, a börtönök és foglyaik jobbításának szentelt részében hosszú és kényelmetlen utakra indul, hideggel, fáradtsággal és ezernyi veszéllyel dacolva. Büntetés-végrehajtási körútjai során csaknem százezer kilométert tesz meg igen nehéz körülmények között; éjszakánként mindössze néhány órát alszik és elszántan dolgozik feljegyzései elkészítése és művei megírása érdekében. Első életrajzírója, Aikin szerint kevés embernek sikerült ennyire egy ügy szolgálatába állítania saját testét. Ez a túlzott szigor figyelhető meg a rabok tévelygése, s különösen az alkoholizmus ellen folytatott harcában, illetve abban a szándékban is, hogy a börtönöket a rend, a fegyelem és a munka segítségével reformálja meg.³⁶ Így válik érthetővé az is, miért hangsúlyozza ki a vallás szerepét a börtönökben. (Szükség lenne lelkészekre, istentiszteletekre és a Biblia olvasására.) Ugyanakkor e megtért bárány idővel mind nagyobb toleranciát tanúsít más vallások irányában, s bár mindvégig elutasítja a korabeli katolikusok fanatizmusát, tisztelettel szól a szerzetesrendek által a rabok között kifejtett jószolgálati tevékenységről.

1772-től kezdődően Howard mindinkább eltávolodik az independensektől és egyre közelebb kerül a kvékerekhez. Eljár a *Barátok Társaságába* (*Society of Friends*), melyet barátja Fothergill ismertetett meg vele. Köztudott, hogy a Barátok (valószínűleg azért, mert a 17. századi Angliában gyakran kerültek börtönbe) a börtönök megreformálásán fáradoztak: W. Penn már 1681-1682-ben beleírta az általa alapított új amerikai gyarmat, Pennsylvania alaptörvényébe az adósbörtönök betiltását, illetve az általa oktatási intézményként elképzelt börtönök jobbátételének szükségességét. Nyilvánvaló a kapcsolat a kvékerek álláspontja és Howard elképzelései között. Lehet, hogy engedett befolyásuknak; de az is lehet, éppen a mindkét fél által osztott, a szegények és a rabok sorsa iránt érzett rokonszenv vitte hozzájuk közel.

³⁵ Vö. Dixon, H.: *John Howard and the Prison-World of Europe*. 5th ed., Webster, Mass., F. Charlton, 1852.

³⁶ Howard 1994 96-98. o.

C. A filantróp sebei

1770-es pálfordulása előtt Howard filantrópiája több területre is kiterjedt. A haladás bajnokaként cardingtoni birtokán új növényfajtákat, köztük egy – utazásai során beszerzett – róla elnevezett burgonyafajtát honosít meg; jótékonykodik, földbérleti családjai számára pedig jobb életkörülményeket biztosító házakat és iskolákat építtet, s közben igyekszik őket az erény útjára terelni. Mindamellet a környezetével jótékonykodó gazdag birtokos esete viszonylag széles körben elterjedt volt a 18. század második felének Európájában.³⁷

Attól fogva viszont, hogy a szegények elzárására szolgáló helyek (a börtönök mellett ide tartoznak még a kórházak, a szegényházak és az iskolák is) megfigyelésére és jobbítására szakosodik, újfajta érzékenységet tükröző eredetisége is nyilvánvalóvá válik. Nem is annyira a vallási buzgalom motiválja, hanem inkább az általa embertársainak elismert legszegényebb rabok iránti valós szolidaritás. Valamennyi írása „emberiességre, gyengédségre és együttérzésre” buzdít, s egyike azoknak, akik elsőként emelnek szót a börtönökben sínylődő emberek (legyenek azok akár bűnözők) jogainak elismeréséért. Ez viszont már nem jótékonykodás, hanem emberbarátság.³⁸ Véggkövetkeztetése ki is mondja: „*Fülemben ott zúg a nyomorultak jajkiáltása, időmet körülményeik javításának szentelem; ezért gyűjtöttem össze ezt az anyagot, melynek hitelességét senki sem vonhatja kétségbe.*”³⁹

Ennél is eredetibbnek tűnik a számára „országos fontosságú kérdésnek” számító börtönök gondjaival kapcsolatos politikai-statisztikai (államtudományi) vízióiban. Úgy véli, hogy a nagyszámú szegény embert embertelen körülmények között fogva tartó európai társadalmak jobbá válásának részbeni előfeltétele a börtönök igazságos reformja és humanusabbá tétele. Amennyiben megszüntetjük az adósok börtönét és a kínvallatást, megtoroljuk a foglárók kegyetlenkedését és visszaéléseit, ha minden fogvatartott megfelelő ellátást és ruhát kap, valamint tiszta helyiségeket és rendszeres munkát, egyszóval, ha emberként kezeljük (mert az), akkor adunk igazán esélyt az embernek maradáshoz, illetve azzá váláshoz és a szabadulás utáni emberi magatartásnak.

A közvéleményt és kormányzatot egyaránt meggyőzni szándékozó Howard egyszerre végzi a társadalomtudós, a közegészségügyi szakértő és a statisztikus munkáját. Hogy megfigyelése és az általa megfogalmazott kritika cáfolhatatlan legyen, számos eszközt visz magával; fáradhatatlanul méríkskél és ellenőriz, mindent precízen és az objektivitásnak alárendelve ír le. Újít azzal is, hogy saját maga kérdezi ki a rabokat, és meg is szólaltatja őket ahelyett, hogy kizárólag a foglárók és a tisztviselők véleményére támaszkodna. Ez utóbbiak közül sokakat meg is lep ezzel.

Ugyanakkor filantrópunk életében is vannak sötét foltok és olyan hibák, melyeket a barátja, Aikin által a szentek legendáihoz hasonlatos módon megírt életrajz sem tud teljesen elkendőzni. Nem lehet ugyanis az ember büntetlenül sem a börtönök ismerője, sem pedig ilyen aprólékos. Howard puritánsága is csak nehezen fedi el gyakran ingerlékeny, sértődé-

³⁷ Vö. Trevelyan, G. M.: *Histoire sociale de l'Angleterre*, avec notes de J.-P. Poussou. Paris, R. Laffont, 1993; Duprat, C.: *Pour l'amour de l'Humanité. Le Temps des Philanthropes*. Paris, C.T.H.S., 1993.

³⁸ AREPPPOS 1994.

³⁹ Howard 1994 537. o.

keny, néha még hipochondriára is hajlamos személyiségét. Valamilyen beteges büntudat hajtja Európa összes börtönének ártó gőzökkel teli atmoszférájába; talán vezekelni akar. 1765-ben született egyszem fiával szemben annyira autoriter módon viselkedik, hogy azt még a 18. század szintjén is zsarnokságnak lehet tekinteni. (Pedig ez a kor nem az apák gyermekeik iránti gyengédségéről híres.) Hosszú megfigyelő-körútjait alibinek használva kevés időt és érzelmet szentel fiának, s ez nyilvánvalóan szerepet játszott abban, hogy utóbbi megőrült és életét bolondokházában fejezte be.

J. Howard lelkében ott hordta a kor legnagyobb csapásának nyomát. Rengeteg fiatal nő halt meg akkoriban gyermekágyi lázban; saját anyja is belehalt a szülésbe 1726-ban, s szeretett felesége, Henriette is elhunyt, midőn 1765-ben életet adott fiának. Valószínű, hogy tudatalattijának hatására fizettette meg drágán fiával az anya-feleség halálát, melynek terhet maga is hordozta ifjúkorában. Ám bármi is volt Howard tudatos vagy tudatalatti indítéka, felmérése akkor is örökbecsű marad.

3. A BÖRTÖN HOWARD UTÁN

Milyen módon lehetné felmérni, mekkora hatással volt az ember és műve annak az intézménynek a jövőjére, melynek visszasságait európai viszonylatban is feltárta? Ehhez részletesen értékelnünk kellene a közvéleményben keltett visszhangot, az angol és európai büntetés-végrehajtási politika átalakulását, a fogvatartottak életkörülményeiben bekövetkezett változásokat, stb. Most viszont lehetetlen a felmérés felmérésébe bocsátkozni. Túlzás is lenne mindez egy olyan emberrel szemben, kinek korlátait mi sem rejtettük véka alá, s aki maga is elismerte, hogy ő csupán anyaggyűjtő és a javítás szerény szorgalmazója.⁴⁰ Éppen ezért elégedjünk meg néhány gondolattal.

Számunkra tagadhatatlannak tűnik, hogy a felvilágosodás korában Howard az volt a börtönkérdés számára, mint Beccaria az igazságszolgáltatás reformjának ügyében: az aki lerántja a leplet, és sokkal inkább kifejezője az érzékenység megváltozásának, mintsem elindítója. Igaz Beccaria éppen annyira könnyed, tömör és logikus (legalábbis Morellet francia fordításában),⁴¹ mint amennyire nehézkes és terjengős a mi megfigyelőnk. Ám a célok és az érvek is eltérnek. Beccaria újító szándékú elméleti szakemberként azon elvek mellett emel szót, melyek a büntetőjogot helyezhetik új alapra; emellett igencsak általánosságokban mozog. A büntetések hasznosságáról, törvényességéről, mértékletességéről és arányosságáról beszél, ám kevés konkrétumot említ a börtönökkel kapcsolatban. A gyakorlati szakember Howard – éppen Beccaria követőjeként – szorgosan gyűjti a tényeket, hogy ezzel véget vethessen a börtönökben tapasztalható visszaéléseknek. Számára mindegy, hogy a börtön a megelőzés vagy a büntetés eszköze-e. Az viszont, hogy mindkét

⁴⁰ Howard 1994 537. o.

⁴¹ A filozófus Morellet abbé 1766-ban fordította le Beccaria írásait, miközben saját bevallása szerint is „egy kis rendet rakott bennük”. A fordítás sikerével és a korabeli igazságszolgáltatásra gyakorolt hatásával kapcsolatban ld. Morellet, Abbé: Mémoires. Paris, 1988, 149-153. o.

reformer buzgó egyetértésre talál a 18. század felvilágosult olvasóközönsége körében, arra mutat, hogy éppen ez utóbbi várákoszásának megfelelően beszéltek.

A 18. századi művelt ember, legyen haszonelvű angol vagy szavakba feledkező francia, együtt játszik Casanovával, együtt imádkozik a Wesley-fivérekkel és együtt zokog Rousseau-val; mindeközben igyekszik az emberi boldogság szabadsághoz, joghoz és rációhoz kötődő eszméjét az önkény hatókörén kívül helyezni. Az angolok már a franciák 1789-es kísérlete előtt is azt hitték, elérték ezt a célt az 1679-es *habeas corpus* és az 1689-es Jognyilatkozat révén. Száz évvel később viszont Howard mutat rá arra, hogy ez még egyáltalán nincs így; még azon a földön sem, ahol az emberi jogoknak a lehető legteljesebb védelmet kellene élvezniük. Felmérése szinte tapintható bizonyítékként tárja eléink mindazt a kegyetlenséget, embertelenséget és önkényt, mely a bűnözőt éppúgy sújtotta, mint a vándoréletet élő munkanélkülit vagy az eladósodott iparost.

Megfigyelőnk ereje abban rejlik, hogy elkötelezett tanú, tulajdonképpen részese a dolgoknak. Howard kilép a látszat bűvköréből, áttöri a „nem láttam és nem is tudok róla”-típusú megnyilatkozások burkát. Sosem áll egy rab mellé sem nyilvánosan, hogy ezzel alamizsnát szerezzen és nem is értekezik a büntetések jogi alapjairól; csupán nyugodtan és eltökélten végiglátogatja húsz év alatt Európa csaknem valamennyi fegyházát, kijátszva a tilalmakat és az örök csapdáit, szembeszállva olyan betegségekkel, melyeknek már pusztta említésétől elsápadnak a jóra való polgárok és a tisztviselők. Olyan embereket szólaltat meg, akik sosem beszélhetnek; körútjai végeztével pedig csak azért tér haza, hogy elmondhassa, mi mindent látott és hallott. A halál a Krím-félsziget belsejében éri utol, hadifoglyoktól elkapott lázas betegség formájában.

Howard után tehát már nem lehet úgy beszélni a börtönökről, mint előtte. Az angol közvélemény tudatában is volt ennek, miként azt a *Gentlemen's Magazine*-ben tucatjával megjelent neki szentelt cikkek, műveinek 1777 és 1792 közötti többszöri újrakiadása, illetve a *London Gazette* nekrológja tanúsítja. (Ez utóbbi kivételes tisztelgés volt egy olyan ember előtt, aki sosem viselt magasabb tisztséget.⁴²) Mindazonáltal felmerül a kérdés, miért akartak már életében szobrot emelni neki, s miért kapott 1796-ban síremléket a londoni Szent Pál-katedrálisban a célból, hogy dicsőségbe öntsék „a jótékonyág diadalát”? Ezekkel a gesztusokkal Anglia elsősorban büntetés-végrehajtási reformját temette.

Felelős-e Howard is azért, hogy az Egyesült Királyság a 18. század végén képtelennek bizonyult arra, hogy javítson börtöneinek helyzetén? 1774-et követően filantrópunkat többször is meghallgatja az alsóház, amely kinyilvánítja érzékenységét „buzgósága, emberiesége és érdekes megfigyelései” iránt.⁴³ Leginkább 1779-ben lép fel aktívan, mint a William Eden és William Blakstone által a parlamentben megszavaztatott Penitentiary House Act egyik ötletadója. E törvény terve vette mintabörtönök létrehozását a célból, hogy a bűnözők egyes kategóriáit olyan börtönrendszerbe juttassák, amely egyszerre büntet és javít. Blakstone kérésére Howard elvállalta, hogy barátjával, Fotgerhill doktorral együtt a két börtön helyének kiválasztásával és kialakításával megbízott három főintendáns közé áll. Két évig tartó huzavona és a harmadik főintendáns kedve szerinti (ám a reformátorok állás-

⁴² Vö. Baumgartner, L.: John Howard (1726-1790). Hospital and Prison Reformer: A Bibliography. Baltimore, The Johns Hopkins Press, 1939.

⁴³ Howard 1994 48. o.

pontjával ellenkező) helyszín kiválasztása után 1781-ben lemond és ezt írja Bathurst miniszterelnöknek: „azt hittem, hasznossá tudom tenni magam [...], két év elteltével viszont valóságos szűgyen számomra azt látni, hogy semmi sem történt.”⁴⁴

Howard nem volt igazán politikus alkat; érzékenysége még nagyobb lehetett, amikor javaslatának a gyakorlatba való átültetéséről volt szó. Egyenesen következik-e ebből a kudarcból, hogy – miként azt a Howard műveinek kiváló amerikai kiadását gondozó szerző gondolja – filantrópunk éppen hajhatatlansága révén felelős lenne a büntetőgyarmatok rendszerének fenntartásáért egészen a 19. század közepéig, illetve azért, amiért Anglia csak hatvan évvel később kezdte el börtöneinek átalakítását?⁴⁵ Szegény Howardnak azért nem volt ekkora hatalma, s nem szabad figyelmen kívül hagynunk az 1840 táján Európában igencsak népszerű börtönreform (ennek történetét M. Ignatieff írta meg) gazdasági és társadalmi összefüggéseit sem.

Ami Michel Foucault-t illeti, ő a börtön születéséről írt nagyívű munkájában szinte említést sem tesz Howardról, és gyakorlatilag tudomást sem vesz vizsgálatairól; ugyanakkor bőségesen idéz J. Benthamtól, ugyanis ez utóbbi panoptikum-rendszere jobban alátámasztja a totális ellenőrzést kialakító társadalom 18-19. századi létrejöttéről szóló elméletét. Howardot csak másodkézből (Julius) idézi;⁴⁶ akkor is csak az 1779-es törvény preambuluma szerzőjeként és a magánzárkán és a „legalantasabb [...] kényszermunkán, például mókuserék hajtásán” alapuló fogvatartás kiötlőjeként.⁴⁷ Filantrópunk munkásságának ilyen mérvű félreismerése már csak azért is meglepő, mivel teljes mértékben ellentétes a Howard által írottakkal. Legyen elég itt arra a szövegrészre utalnunk, melyben éppen a mintabörtön kialakításakor elvetett szabályzat-tervezetét fejt ki. Mit is javasol? Biztonságos és higiénikus életkörülményeket (tisztá levegő, fürdési lehetőség, rendes mellékhelyiségek), egészséges életmódot („megfelelő mennyiségű és minőségű táplálék”); éjjel egyéni zárkát, nappal pedig „az erőállapotnak és a büntetés súlyának megfelelő” közös munkát, a munkakörülmények egészségesebbé tételét. A közösségtől való elszigetelést, illetve az egyedül végzendő munkát kizárólag büntetésként tartja alkalmazhatónak.⁴⁸

Howard is kora angol társadalmának gyermeke, a születési rendhez és a bűnözők engedmény nélküli megbüntetéséhez ragaszkodó földbirtokos; ám ugyanakkor fogékony a balsors és az igazságtalanság iránt is, egyfajta felebaráti szeretet hajtja át és nem hajlandó beletörődni kora számtalan visszaélésébe. A börtönviszonyok megreformálására gyakorolt hatása (Romilly és Mirabeau közvetítésével) igen jelentős Franciaországban a forradalom idején és a 19 században is,⁴⁹ s nem elhanyagolható mértékű Amerikában, Kanadában⁵⁰ –

⁴⁴ Howard 1994 51. o.

⁴⁵ Vö. England, R. W.: „Introduction to the Reprint Edition” in: Howard, John: *Prisons and Lazaretto* (reprinted from the fourth edition, 1792). Montclair, 1973, I. köt., XIX-XXII. o.

⁴⁶ Vö. Julius: *Leçons sur les prisons*. 1831

⁴⁷ Foucault 1975, 125-126. o. Több történész véleményét ütközteti Giard, L. (szerk.): Michel Foucault. *Lire l'œuvre*. Grenoble, 1992, 167-220. o.

⁴⁸ Howard 1994 549-551. o.

⁴⁹ Vö. Petit 1990

⁵⁰ Vö. Fecteau, J.-M.: *Un nouvel ordre des choses: la pauvreté, le crime, l'État au Québec, de la fin du XVIIIe siècle à 1840*. Montréal, V.L.B., 1989

de még Oroszországban sem, ha az 1890-es szentpétervári Nemzetközi Büntetés-végrehajtási Kongresszust vesszük példának.⁵¹

Ma olvasva Howard műveit, az tűnik a leginkább jelentősnek bennük, hogy mennyire találó és időtálló a börtönviszonyokról nyújtott elemzése: önkény és a törvényesség háttérbe szorítása a büntetés-végrehajtási intézményekben, a fogvatartottak fizikai és erkölcsi állapotának romlása, az elzárás által a társadalomba való beilleszkedés nehezebbé tétele, folyamatos reformok szükségessége. Követve megfigyelőnk a perrendtartás, a királyi, községi, illetve egyházi igazságszolgáltatás, az adósok arányának tekintetében (ez utóbbiak a gazdasági átalakulás korát élő Angliában mindig sokan vannak), vagy akár a bezárás – a hagyományos megelőző szerepen túl – büntetés, javítás vagy éppen kegyelmi jellegét illetően is eltérő országok börtöneibe, szembetűnő, hogy a börtön minden következmény nélkül a jog fölé emelkedhet. A börtönlakók mindenütt ugyanazon társadalmon kívüli csoportok tagjai közül kerülnek ki, s igazából ugyanazokat a sötét büntetéseket szenvedik el. Mindeközben a börtön egy levegőt szív a társadalommal, a külvilág elemei átszivárognak falain – néha egyszerűen azért, mert nincs lehetőség a teljes bezárkózásra. A börtönfalak átjárhatósága a 18. században, a látogatások vagy éppen a szexualitás mind megannyi kijavítandó „bibát” jelentettek Howard és a többi filantróp számára; amikor pedig a 19. században végül átszervezik a börtönöket, ki is igazítják azokat. Az 1830-1840-es években Európában általánossá váló „fellendülés” azonban represszív jellegű: háttérbe szorulnak a humanitárius elvek, és a filantrópokat is a „börtönlakók barátaiként” bélyegzik meg.⁵² Valószínű, hogy a börtön – éppen bezárkózása révén – az anyagi körülmények két évszázada tartó javulása ellenére ma éppolyan nehezen elviselhető, mint amilyen a 18. században volt.

Börtönök (illetve elzárás) pedig mindig lesznek...⁵³ Ettől válik a jó öreg Howard, ez a neurotikus, életének sötét oldalából (a mienktől nem is olyan távoli) kora homályának megvilágításához bátorságot merítő filantróp ma is időszerűvé.

(Francia eredetiből fordította: Szász Géza)

⁵¹ Vö. Rivière, A.: „Howard, sa vie, son œuvre” in: *Revue pénitentiaire* (1891), Paris, 651-680. o.

⁵² AREPPS 1994.

⁵³ A börtönökkel kapcsolatos képzetokről ld. V. Brombert rendkívül szuggesztív (ám Howardot figyelmen kívül hagyó) tanulmányát. Brombert, V.: *La Prison romantique. Essai sur l'imaginaire*. Paris, J. Conti, 1975.

Načertanije

Történetírásunk számára nem ismeretlen a XIX. századi Szerbia egyik legjelentősebb államférfijaként számon tartott *Ilija Garašanin*, és az általa 1844-ben megfogalmazott Načertanije (magyarul: Tervezet)¹.

A jugoszláv és a horvát történettudomány egyik legvitatottabb pontjaként értékelhető dokumentum a közelmúlt tragikus balkáni eseményei következtében ismét reflektorfénybe került. Ugyanakkor az is tény, hogy a magyar historiográfia hosszú ideig viszonylag csekély érdeklődést tanúsított e kérdés iránt. A Načertanije szűkös és olykor pontatlan itthoni irodalma a memorandum méltatlan mellőzöttségére utal.

Jelen írás a szerb nemzeti program és külpolitika egyik alapidokumentumaként számon tartott Tervezetet – a téma hazai feltáratlansága folytán – több oldalról igyekszik megközelíteni. Áttekinti a jugoszláv, a horvát és a magyar történettudományban ezzel kapcsolatos véleményeket, a napjainkig zajló polémia főbb álláspontjait. Miután a modern értelmezéseknél az aktuálpolitikai jelleg dominál, s hogy a memorandumat megszabadítsuk a szerb–horvát viszonyhoz kötődő és mindmáig élő előítéletektől, rendkívül fontos szempont volt a forrás saját korában és környezetében való elemzése, értékelése. Kitér a Tervezet keletkezésének körülményeire és ihletőire, valamint választ keres arra, hogyan születhetett meg „össz–szláv” tanácsadókkal és sugalmazásra ez a kétségtelenül szerb program. Törekszik továbbá, *Adam Czartoryski* és *František Zach* munkájának segítségével a dokumentum alap gondolatának rekonstrukciójára.

A jugoszláv és a horvát historiográfiában a Načertanije megítélése ellentmondásos. A megközelítések – mint látni fogjuk – sok esetben nem függetlenek az adott politikai viszonyoktól. A vélemények alapvetően háromféleképpen értékelik a dokumentumot. A Načertanijét egyes nézetek jugoszláv tervezetnek minősítik, míg más vélekedések a nagyszerb törekvések megfogalmazásaként tartják számon. Egy harmadik álláspont szerint szerb nemzeti, külpolitikai program.

Az 1844-ben keletkezett Načertanijéről a nyilvánosság csak meglehetősen későn, 1906-ban szerezhette tudomást, amikor *Milenko Vukićević* megjelentette a *Delo* című belgrádi folyóiratban. A dokumentum mindaddig csak a szerb államvezetés szűk körei előtt volt ismert.

¹ A Načertanije szövegét THIM József: A magyarországi 1848–49-iki szerb felkelés története (Magyar Történelmi Társulat, Budapest 1940., 2. k. 1–26.) című munkájában közli szerbül és magyar fordításban is. A Tervezet fordítását modernizálta: SZAJCSÁN Éva: Načertanije a szerb nemzet- és külpolitika titkos dokumentuma. Documenta Historica 46. JATEPress, Szeged 2000. 11–25.

Jóval *Vukićević* közlése után, az I. világháborút és a Szerb–Horvát–Szlovén Királyság megszületését követően az egyik legnagyobb horvát történész, *Ferdo Šišić* elemezte elsőként a Načertanijét.

1924-ben a Jugoslavska njiva-ban megjelent értekezésében a következőket írta: „Nem szükséges külön hangsúlyozni, hogy politikai érettség szempontjából mennyire kitűnik a legrégebb szerb belügyminiszter *Ilija Garašanin* csakugyan jugoszláv programja. Ha figyelembe vesszük, hogy még 1844-ben íródott, és ha eszünkbe jut, hogy ezután mi minden történt országainkban, a »Načertanije« ma egy jóslat benyomását kelti bennünk.”² *Šišić* úgy véli, hogy a titkos irat szerzője az összes jugoszláv területet egyesíteni kívánta, nemcsak a török, de az osztrák fennhatóság alatt állókat is, valamint Crna Gorát és Bulgáriát.³

Még a két világháború között, 1931-ben *Dragoslav Stranjaković* belgrádi történész professzor a Tervezet kapcsán egy fontos, új elemre hívta fel a figyelmet.

1929-ig a történettudomány úgy hitte, hogy a Načertanije *Ilija Garašanin* önálló alkotása. *Stranjaković* számolt be először a lengyel történész, *Marcell Handelsman* kutatási eredményeiről, aki filológiaiilag bizonyította, hogy a lengyel emigráció⁴ nemcsak a szerb politikai életre, de a Tervezet megszületésre is rendkívül jelentős hatást gyakorolt. Ezzel kétségtelenül új időszak kezdődött a Načertanije keletkezéstörténetének tanulmányozásában.

Stranjaković értekezésében bemutatja és összehasonlítja *Adam Czartoryskinak*, a lengyel emigráció vezetőjének emlékiratát (Savjeti – magyarul: Tanácsok) a *Garašanin*-féle szöveggel.⁵ 1939-ben napvilágot látott dolgozatában pedig a Tervezetre nagy hatást gyakorló másik forrással, a *František Zach* által készített Plannal (magyarul: Terv) veti egybe a Načertanijét.⁶ Munkái értékét megsokszorozza, hogy teljes egészében közreadta mind *Czartoryski*, mind *Zach* szövegét, melyet az addig magánkézben lévő *Garašanin*-hagyatékban talált. A Tervezet szemléletéről alkotott véleményét jól tükrözi egy 1932-ben készült értekezésének címe: „Szerbia a délszlávok Piemontja”, továbbá a következő sorok: „*Garašanin* Tervezetén keresztül világosan látszik az a gondolat, hogy a szerbek, horvátok és bolgárok között a felszabadításukért folytatott tevékenységgel párhuzamosan, az első helyen szükséges egy erős, nagy és tartós szerb állam felépítésén és megeremtésén dolgozni, mely képes lenne arra, hogy teljesítse minden délszláv egyesítésének feladatát. Ez az

² ŠIŠIĆ, Ferdo: Knez Miloš u Zagrebu. Jugoslavska njiva, VIII, 1924, 5, 191.

³ ŠIŠIĆ, Ferdo: i. m., 190.

⁴ Az 1830–31-es lengyel felkelés összeomlását követően francia támogatással és *Adam Czartoryski* vezetésével működő lengyel emigránsokból álló, rendkívül élénk diplomáciai tevékenységet folytató csoport. Kizárólagos céljuk olyan politikai szituáció teremtése volt Európában – vagy a keleti kérdéssel összefüggésben a Balkánon –, mely elősegíti hazájuk, Lengyelország függetlenségének visszaállítását. Ügynökei szinte minden európai fővárosban jelen voltak.

⁵ STRANJAKOVIĆ, Dragoslav: „Načertanije” Ilije Garašanina. Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu, IV, 1931, 3, 392–418.

⁶ STRANJAKOVIĆ, Dragoslav: Kako je postalo Garašaninovo „Načertanije”. Spomenik SKA, XCI, Beograd 1939, 63–117.

⁷ AGIĆIĆ, Damir: Tajna politika Srbije u XIX: stoljeću. AGM, Zagreb 1994. 8.

előrelátása megvalósult.”⁸ *Stranjaković* munkái sok vonatkozásban még ma is helytállóak, következtetései azonban óvatosságra intenek. Kortársaihoz hasonlóan ő is a megváltozott politikai körülményekkel – Jugoszlávia fennállásának tényével – összefüggésben a program jugoszláv jellegét nyomatékosította.

Ezzel egy időben a program jugoszláv karakterét hangsúlyozó elképzelésekkel szembeni kritika, egy „másféle olvasat” is megfogalmazódott.

Jeremija D. Mitrović Stranjaković „Szerbia 1833-tól 1858-ig” című könyvéről írt bírálatában tagadja, hogy *Garašanin* személyesen a jugoszláv nemzeti gondolat híve lett volna, Tervezete pedig Szerbia számára jugoszláv programot fogalmazott volna meg. Szerinte „*Ilija Garašaninnak* Nagy Szerbia, vagy ahogy ő mondja: a jövő szerb császársága, lebegett a szeme előtt.”⁹ Véleménye szerint a Tervezet nagyszerb voltát támasztják alá a következő tények:

–*Garašanin* a történeti jog alapján fogalmazza meg igényét a területekre.

–Amikor történeti jogot említ, akkor nem egyesülésről /ujedinjenje/, hanem csatlakozásról /prisajedinjenje/ van szó.

–A Tervezet megszületése utáni titkos szerb propaganda csak a szerb lakosú vidékekre terjedt ki.¹⁰

Külön dolgozat tárgya lehetne a Načertanijéről készült első monográfia, a *Petar Šimunić* tollából származó „Načertanije» a szerb nemzeti és külpolitika titkos irata” című könyv. A horvát történész 1944-ben, a dokumentum megszületésének 100 éves évfordulójára készítette el elemzését. Bár *Šimunić*ot a Független Horvát Államban folytatott publicisztikai vagy más jellegű tevékenységéért később nem vonták felelősségre, nevét évtizedekig nem említhették. Ugyanakkor könyve csak látszólag merült feledésbe, ugyanis számos történész névtelenül, titokban használta fel eredményeit.¹¹ Könyvének második kiadása – talán nem véletlenül – 1992-ben látott napvilágot. A szerző célja az volt, hogy feltárja a horvát–szerb viszony alapproblémáját, a nagyszerb ideológiát, mely a XIX. század közepe óta szerinte áthidalhatatlan akadálya volt a két nép közötti együttműködésnek.¹² *Šimunić* úgy mutatja be a Načertanijét „... mint szerb nemzeti és külpolitikai programot, melynek különös jelentősége van a szerb expanzionizmusnak és politikai gondolkodásnak a horvátokhoz való viszonyában.”¹³ *Handelsman* és *Stranjaković* nyomdokain *Šimunić* összehasonlítja a garašanini szöveget a korábban már említett két munkával, *Czartoryski* „Tanácsok” című művével és *Zach* „Tervével”, melyek, mint hangsúlyoztuk, közvetlenül inspirálták a szerb memorandum megszületését. A szerző a *Zach* által készített Tervvel egybe-

⁸ STRANJAKOVIĆ, Dragoslav: Kako je postalo Garašaninovo „Načertanije”. Spomenik SKA, XCI, Beograd 1939, 71.

⁹ MITROVIĆ, Jeremija D. : Ocjena knjige D. Stranjakovića... Glasnik Jugoslavenskog profesorskog društva, XIX, 1938–39, 4, 298.

¹⁰ MITROVIĆ, Jeremija D. : i. m., 299.

¹¹ KRUSHELJ, Željko: Pogovor. In: „Načertanije”. Tajni spis srpske nacionalne i vanjske politike. Globus, Zagreb 1992. 114.

¹² VALENTIĆ, Mirko Predgovor drugom izdanju. In: „Načertanije”. Tajni spis srpske nacionalne i vanjske politike. Globus, Zagreb 1992. II.

¹³ ŠIMUNIĆ, Petar: „Načertanije”. Tajni spis srpske nacionalne i vanjske politike. Globus, Zagreb 1992. 5.

vetve lényeges nézőpontbeli különbségeket vesz észre – joggal – a két írás között. Véleménye szerint *Zach* össz-szláv koncepcióját *Garašanin* nagyszerbre változtatta. *Šimunić* ennek alapján cáfolta a két világháború közötti jugoszláv historiográfia téves, és szerinte megalapozatlan eredményeit, a szerb történészek jugoszláv Načertanije-értelmezését; s a Tervezet nagyszerb jellegét hangsúlyozta. Bár *Šimunić* számos észrevétele időtállóan bizonyult, a Független Horvát Állam történészeként voltak olyan következtetései is, melyek magukon viselték az adott politikai szituáció, a sértett horvát nacionalizmus bélyegét. Szerinte „a berlini kongresszus döntése alapján a Monarchia elfoglalta a török hatalom alatti azon horvát területeket, azaz Boszniát és Hercegovinát, amelyek így ugyanannak az államszerkezetnek a keretei közé kerültek, mint a Háromegy Királyság és más horvát területek. Ebben a vonatkozásban a »Načertanije«, pontosabban Szerbia politikája sikertelenséget élt meg.”¹⁴ A Tervezet irodalmát bemutató fejezetét pedig a következőképpen zárja le: „Nekünk horvátoknak – hogy visszatérjünk a szakirodalmi megfigyelésről a politikaira – akik megéltük és túléltük a szerb Jugoszláviát, a nacionalista álláspont miatt teljesen mindegy, hogy a program jugoszláv vagy nagyszerb, mivel a »jugoszlávizmus« valójában csak két kifejezés ugyanarra a fogalomra.”¹⁵

A második világháború utáni értelmezések között már egyre ritkább a Tervezet jugoszláv programként való értékelése, bár még ez az álláspont is elő-előbukkan. A Načertanijének „szűk szerb”, illetve „nagyszerb” karaktert tulajdonító vélemények konfrontációja válik dominánssá.

Értékelése alapján még az előző csoporthoz sorolható *Lj. Aleksić* is, aki szerint „kétségtelenül az első hely illeti meg Jugoszlávia szellemi teremtoi közül” *Garašanint*, következőképpen a Tervezetnek jugoszláv jelleget tulajdonít.¹⁶ A lengyel emigráció szerepének hangsúlyozásán túl Szerbia társadalmi fejlődését emeli ki, mint a Tervezet megszületésének másik fő előfeltételét. Úgy véli, hogy a múlt század negyvenes éveiben a szerb polgárság egy részének igényét fejezte ki az a külpolitikai tervezet, mely Franciaország és Anglia támogatásával és a török fennhatóságú területek irányába való terjeszkedéssel, egy erős szerb állam megteremtését tűzte ki célul, mely mind gazdasági, mind politikai szempontból Ausztriától és Oroszországtól egyaránt független lenne.

Ugyanebben az évben jelent meg *Vojislav Vučković* publikációja, amely még szintén „a jugoszláv eszme értékes dokumentumának” tartja a Načertanijét. Az eddigiektől eltérő, hogy a lengyel emigrációnak a Tervezetre gyakorolt hatását igyekszik csorbitani. A „szerb vezetők a saját fejükkal gondolkodtak” – írja, mivel *Zach* Tervéből *Garašanin* kihagyta azokat a részeket, melyek számára, vagyis a szerb érdekeknek nem feleltek meg, *Czartoryski* „Tanácsai” pedig – szerinte – nem sok felhasználható elemet tartalmaztak.¹⁷

Radoslav Perović úgy véli, *Vučković* hibát követett el azzal, hogy megpróbálta csökkenteni a lengyel emigrációnak a dokumentum keletkezésénél játszott szerepét. *Aleksić*hoz hasonlóan ő is a szerb politikai és társadalmi fejlődés új tendenciáit határozta meg, a

¹⁴ ŠIMUNIĆ, Petar: i. m., 90.

¹⁵ ŠIMUNIĆ, Petar: i. m., 67.

¹⁶ ALEKSIĆ, Lj.: Šta je dovelo do stvaranja Načertanija. Istoriski pregled I, 1954, 71.

¹⁷ VUČKOVIĆ, V. J.: Učešće Hrvata u pripremi Garašaninovog „Načertanija”. Jugoslavenska revija za međunarodno pravo, I, 3, Beograd 1954, 44.

Načertanije további fontos ihletőiként. Szerinte a dokumentum a szerb kereskedők politikai expanziós igényét fejezte ki, mely gazdasági terjeszkedésük kielégítését szolgálta. A kor osztályharcos történet szemlélete alapján úgy vélte, hogy a lengyel emigráció politikai céljainak és a szerb polgárság expanzionista törekvéseinek közös kifejeződése volt *Zach „Plan”*-ja, melyet *Garašanin* összeegyeztetett a szerb állam reális lehetőségeivel és a szerb polgárság közvetlen céljaival. Ezért fogalmazta át *Zach* jugoszláv tervezetét *Garašanin* szerb nemzeti programmá.¹⁸

A Načertanijét, mint „Szerbia első részletesen megalapozott nemzeti és államtervezetét” *Vaso Čubrilović* is a nyugat-európai hatalmak (közvetlenül a lengyel emigráció) és az alkotmányvédők együttműködésének eredményeként tartja számon.¹⁹ *Vučković* gondolatainak lényegét visszafogottabban fogalmazza meg, amely a következőképpen hangzik: *Garašanin Zach „Plan”*-ja alapján állította össze Tervezetét, de azokat a részeket, amelyekkel nem értett egyet, nem vette át; ahol pedig szükségesnek vélte, hozzátette saját megjegyzéseit és következtetéseit. Ezért „... *Garašanin* nem volt *Zach* gondolatainak másolója, hanem önálló gondolkodó, és a XIX. századi fiatal szerb polgárságnak az állam problémáiról kialakított felfogásának és nézetének a tolmácsolója.”²⁰ *Zach* „széles jugoszláv” törekvéseit *Garašanin* „szűk szerb” határok közé vonja vissza.²¹ *Zach* jugoszláv koncepcióját nem ellenezte, de nem is tette magáévá.²² A szűk szerb keretekhez való ragaszkodást *Čubrilović* elsősorban a szerb állami tradíció tiszteletben tartásával magyarázza.²³ Szerinte *Garašanin* a „Načertanijében a szerb állampolitika olyan tervét adta meg, melynek alap-gondolataihoz a XIX. és XX. században is polgári politikai mozgalmak és az ezekhez tartozó személyek fognak ragaszkodni”.²⁴

A második világháború utáni jugoszláv történetírás másik nagy alakja, *Milorad Ekmečić* szerint a Tervezet a független szerb külpolitikai doktrína alapjait vetette meg, amelyben „Szerbia kitűzött hosszúléjárati terve, hogy lépésről-lépésre Ausztriának és Oroszországnak ellenszegülve és érdekeik ellen dolgozva”, Szerbiából „a szerb nemzeti felszabadítással egy európai demokratikus államot teremtsen, mely a délszláv egység magja lesz.”²⁵ Joggal bírálja a jugoszláv és nemzetközi történettudomány egyoldalú megközelítését, mely főleg a szerb–horvát viszony vonatkozásában vizsgálja a Načertanijét, melyet ebben az értelemben a „balkáni szerb hegemonia történeti programja”-ként tartanak számon. Úgy gondolja, hogy *Garašanin* a horvátokra vonatkozó fejezetet azért hagyta ki emlékiratából, mert nem akarta provokálni Ausztriát.²⁶

¹⁸ PEROVIĆ, Radoslav: Beograd za vreme Vučićeve bune. Neobjavljene beleške Stjepana Marjanovića iz 1842–1843. Godišnjak Beogradskog muzeja, II, 1955. 190.

¹⁹ ČUBRILOVIĆ, Vaso: Istorije političke misli u Srbiji XIX veka. Beograd 1958. 126.

²⁰ ČUBRILOVIĆ, Vaso: i. m., 135.

²¹ ČUBRILOVIĆ, Vaso: i. m., 137.

²² ČUBRILOVIĆ, Vaso: i. m., 148.

²³ ČUBRILOVIĆ, Vaso: i. m., 138.

²⁴ ČUBRILOVIĆ, Vaso: i. m., 127.

²⁵ EKMEČIĆ, Milorad: Spoljnopolitički okvir jugoslovenske istorije novog veka. Jugoslavenski istorijski časopis, Beograd 1998, 1–2, 35.

²⁶ EKMEČIĆ, Milorad: i. m., 35–36.

Vasilije D. Krestić, akit a horvát történész, Mirko Valentić „a Garašaninról költött dicsőhimnuszok felelevenítőjeként” tart számon, a „Szerb-horvát kapcsolatok és a jugoszláv eszme” című hírhefti értekezésében visszatér a Načertanije jugoszláv szemléletű értelmezéséhez. Félrevezetőnek tartja azt a módszertani eljárást, mely a Zach-féle „Plan” és a garašanini Tervezet összehasonlításán alapulva mond véleményt a Načertanijéről, és annak nagyszerb jellegét hangsúlyozza. Szerinte az a tény, hogy Garašanin elhagyta a horvát – szerb viszonyt tárgyaló fejezeteket, valamint a „jugoszláv” jelzőt mindenhol „szerbre” változtatta, és a török fennhatóságú szerb területek felé irányította a szerb nemzeti törekvéseket, semmiképpen sem bizonyítja a délszláv egyesülés ellenzésének, vagy éppen nagyszerb szándékainak meglétét. Értelmezése szerint a szerb belügyminiszter nem állt el az ausztriai délszlávokkal való egyesülés szándékától, csupán a megvalósítás szakaszosságából adódóan – I. lépés: az összes szerb egyesítése a török birodalom területén, egy új független állam keretei között; míg a II. lépés: a többi Habsburg fennhatóság alatt élő szerb, valamint a horvátok és a bolgárok egyesítése egy jugoszláv államban – egy későbbi időpontra és generációra hagyta ennek megvalósítását.

Garašanint realpolitikusként ítéli meg, aki helyesen mérte fel, hogy Szerbiának nincs elég ereje a kétfrontos küzdelemre, szemben az időnként túlságosan távoli terveket megfogalmazó Zachhal.²⁷ A Garašanint illető nagyszerb vádakát a szerb államférfi későbbi tevékenységével, a horvát–szerb együttműködéssel (*Strossmayer* és *Garašanin* 1867-es megállapodása a szerbek és a horvátok török- és Habsburg-ellenes összefogására irányult) kívánja szétosztatni.

„A szerb nép története” című 1981-ben megjelent nagy összefoglalásban, a Načertanijét a szerb nemzeti politika első programjaként említik, amely a Balkán nemzetközi viszonyai-ba való alapos betekintést, továbbá az aktív szerb politika igényének megértését mutatja. Az összefoglalás szerint a nemzeti tradíció, valamint Szerbiának a kétfrontos harcra való képtelensége folytán a Tervezet nem feltételezi a nemzeti kérdés jugoszláv megoldását.²⁸

A horvát történészek közül ki kell emelnünk Mirko Valentić értekezését, melyben a kérdés kapcsán addig megjelent munkák összegyűjtését, historiográfiai és kritikai áttekintését végezte el, valamint újból megkísérelte a Zach- és a Garašanin-féle szöveg összehasonlítását. A Načertanijéről alkotott véleményét mintegy megelőlegezi értekezésének címe: „A nagyszerb ideológia első programtervezete.”²⁹

Damir Agićić közelmúltban megjelent „Szerbia titkos politikája a XIX. században” című könyve, bár elsősorban a Tervezet megszületése utáni időszakot, a megvalósítás érdekében kifejtett titkos diplomáciai tevékenységet és propagandát tárgyalja, értékes részletekkel szolgál a szerb memorandumot és annak történetét illetően is. Munkáját azonban áthatják a közelmúlt politikai eseményei. Krestić bemutatását a következő gondolatokkal zárja:

²⁷ KRESTIĆ, Vasilije D. : Srpsko-hrvatski odnosi i jugoslavenska ideja u drugoj polovini XIX. veka. Beograd 1988. 275.

²⁸ ISTORIJA SRPSKOG NARODA – Srpska književna zadruga, Beograd 1981., V/I. 272.

²⁹ VALENTIĆ, Mirko: Prva programska formulacija velikosrpske ideje. In: Izvori velikosrpske agresije. A. Cesarec – Školska knjiga, Zagreb 1991. 41–64.

„hogy hogyan fogták fel a szerb politikusok *Garašanin* jugoszlávizmusát, legjobban megmutatta agressziójuk Szlovéniában, Horvátországban és Bosznia-Hercegovinában”.³⁰

A magyar történettudomány figyelmét elsőként *Thim József* hívta fel *Ilija Garašanin* Tervezetére. „A magyarországi 1848–49-iki szerb felkelés története” című 1940-ben megjelent munkájában *Thim Milenko Vukićević* közlése alapján szerbül és magyar fordításban is közreadta a *Načertanijét*.³¹ Valószínűsíthető, hogy a szerző nem ismerhette *Stranjaković* frissebb publikációját, mivel a Tervezet megszületésénél csak *Czartoryski* munkájának tulajdonít jelentős inspiráló szerepet, *Zach* „Tervét” meg sem említi. Szerinte „*Garašanin* nagyszerb, illetve jugoszláv”³² politikát folytatott, a »Balkánt a Balkán államoknak« jelíge alatt»³³. A *Načertanije* céljaként szerb vezetéssel „az összes délszláv egyesítését egy délszláv birodalomban” jelöli meg.³⁴

A történészek közül sokan – mint ahogy *Thim* is – nem veszik észre, hogy a Tervezet nem azonos hangsúllyal említi területeket, melyeket *Thim* és mások is hajlamosak össze-mosni. A dokumentum Horvátországnak, Szlavóniának és Dalmáciának a legkevésbé, a Szerémségnek, a Bácskának és a Bánságnak, sőt Bulgáriának sem tulajdonít olyan kitüntetett fontosságot, mint Bosznia-Hercegovinának, Crna Gorának és Észak-Albániának. Következésképpen nem tartalmazza egyértelműen az imént felsoroltak mindegyikének, vagyis az összes délszláv területnek az egyesítését. A Tervezet megfogalmazása azonban lehetőséget ad olyan értelmezésekre is, amelyek szerint hosszú távú célkitűzésként jelentheti a szerbeknek az összes délszláv terület irányába megfogalmazott aspirációját.

Kovács Endre „Magyar-délszláv megbékélési törekvések 1848/49-ben” című művében, a lengyel emigráció aktivitásának bemutatása kapcsán tér ki a szerb belügyminiszter tevékenységére, aki „... részben *Zach* hatása alatt dolgozta ki Nagy-Szerbia megeremtelítésére vonatkozó programját.”³⁵

Mérei Gyula a délkelet-európai föderációs tervek áttekintő munkájában *Thim*hez hasonlóan vélekedik. Az emlékirat „... a délszláv népek egyesített erejével kívánja létrehozni az egységes délszláv államot, a nagyszerb nacionalista koncepciónak megfelelően szerb vezetéssel”.³⁶

Arató Endre szintén a Tervezet délszláv jellegét és szerb dominanciáját emeli ki, ugyanakkor – hangsúlyoznánk – ennek elsősorban a szerbekre irányuló voltát is megállapítja.³⁷

³⁰ AGIČIĆ, Damir: i. m., 20.

³¹ THIM József: A magyarországi 1848–49-iki szerb felkelés története II. Magyar Történelmi Társulat, Budapest 1940, 1–26.

³² *Thim* a jugoszláv jelzőt itt a nagyszerb szinonímjaként használja.

³³ THIM József : A magyarországi 1848–49-iki szerb felkelés története I. Magyar Történelmi Társulat, Budapest 1940, 2.

³⁴ Uo.

³⁵ KOVÁCS Endre: Magyar-délszláv megbékélési törekvések 1848/49-ben. Akadémiai Kiadó, Budapest 1958, 21.

³⁶ MÉREI Gyula: Föderációs tervek Délkelet-Európában és a Habsburg monarchia 1840–1918. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1965, 21.

³⁷ ARATÓ Endre: A külpolitika hatása a balkáni népek nemzeti-felszabadító mozgalmára a XIX. században. Századok, 1967. 3-4., 353.

Niederhauser Emil a görög Nagy Eszme párhuzamát véli felfedezni a szerb elképzelésekben, melyekben „a nagyszerb állam létrehozásának menetrendjét dolgozta ki” a belügy-miniszter.³⁸ Egy később megjelent publikációjában az előbbiekhöz a következőket fűzi: „a Načertanije Belgrád felől akarta megvalósítani azt, amiről *Gaj* Zágrábban töprengett”; végső soron mindketten egy nagy délszláv államot akartak létrehozni.³⁹

A kelet-európai történetírás történetét összefoglaló munkájában valamennyi délszláv egyesítésének óhaját *Garašanin* felfogásával indokolja, aki szerinte a vallási különbségekre való tekintet nélkül minden délszlávot szerbnek vélt. A szerb belügyminiszter szándékait illetően *Niederhauser* is fokozatosságot állapít meg: „Külpolitikai megfontolásból úgy vélte, először az oszmán uralom alatt élő délszlávokat kell felszabadítani, azután jöhetnek a Habsburg-birodalom délszlávjai.”⁴⁰

Jóllehet nem magyar historiográfus, okvetlenül szólni kell *Barbara Jelavich*ről – egy Magyarországon megjelent Balkánról szóló kézikönyv alkotójaként –, aki a „szerb nacionalista gondolat legjobb szemléltetőjének” itéli a dokumentumot⁴¹. Úgy véli, hogy „az írás a túlnyomó részben szerbnek és ortodoxnak tekintett területek egyesítése mellett foglalt állást, s e területek közé sorolta Boszniát, Hercegovinát, »Ószerbiát« – vagyis Koszovó térségét –, Montenegrót, a Vajdaságot és Albánia északi részét”.⁴²

Romsics Ignác a közép- és kelet-európai integrációs tervek összefoglaló tanulmányában az antidinasztikus-nemzetállami integrációs modellek közé sorolja a Načertanijét, melyet a török uralom romjain, a Habsburg Birodalomtól és Oroszországtól fokozatosan függetlenedő, ezen nagyhatalmak ellenében megfogalmazódó egységtörekvésként definiál.⁴³ *Romsics* Nagy-Szerbia, vagyis egy nagy délszláv birodalom megvalósításának tervét látja az iratban, melybe – szerinte egyébként tévesen – *Garašanin* még Szlovéniát, sőt távlati tervként a cseheket, szlovákokat és morvákat is belefoglalja.⁴⁴

Juhász József „Volt egyszer egy Jugoszlávia” című könyvében a nagyszerb szemlélet „első klasszikus politikai megfogalmazása”-ként értelmezi a dokumentumot, mely Szerbia nemzeti feladatait tartalmazza.⁴⁵

Végül *Sajti Enikő* véleményét említeném, aki a szerb fejedelemség nemzeti, külpolitikai céljainak kifejeződéseként határozza meg a Tervezetet,⁴⁶ amely szorosan kapcsolódott a keleti kérdéshez. Véleménye leginkább a már említett *Milorad Ekmečić*ével rokonítható. Szerinte *Garašanin* fő célja a nagyhatalmaktól (Ausztria, Oroszország) történő függetlene-

³⁸ NIEDERHAUSER Emil: Forrongó félsziget. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1972, 45.

³⁹ NIEDERHAUSER Emil: Illírizmus és nagyszerb tervek. História, 1992. 4. , 12.

⁴⁰ NIEDERHAUSER Emil: A történetírás története Kelet-Európában. História-MTA Történettudományi Intézete, Budapest 1995, 21.

⁴¹ JELAVICH, Barbara: A Balkán története I. Osiris Kiadó, Budapest 1996, 219.

⁴² JELAVICH, Barbara: i. m., 219.

⁴³ ROMSICS Ignác: Expanzionizmus és regionalizmus. Integrációs tervek Közép- és Kelet-Európában a 19. században és a 20. század elején. In: Integrációs tervek Közép- és Kelet-Európában a 19. században és a 20. században. Teleki László Alapítvány, Budapest 1997, 42.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ JUHÁSZ József: Volt egyszer egy Jugoszlávia. A délszláv állam története. Aula, 1999, 19.

⁴⁶ A. SAJTI Enikő: A szerb nemzeti gondolkodás kezdetei. In: A modern politikai gondolkodás kezdetei. Eszmék és folyamatok. JATEPress, Szeged 1999, 233.

dés, és egy olyan erős, de az európai folyamatokhoz igazodó, demokratikus Szerbia megteremtése volt, amely képes lesz maga köré gyűjteni a délszláv területeket.

Megállapíthatjuk, hogy az értelmezések – bár több új mozzanattal gazdagították a dokumentumról alkotott képet – nem adnak egységes választ a Načertanije megítélését illetően. A jugoszláv és a horvát történettudomány álláspontját gyakran Belgrád és Zágráb aktuális politikai viszonya befolyásolta. Az irodalom „bizonytalansága” véleményünk szerint összefüggésbe hozható a szerb gyökerű jugoszlávizmus keletkezéstörténetének sajátosságával is. A jugoszlávizmus archaikusabb szerbiai változata („szűk szerb”), annak föderalista horvát variánsától eltérően, az önálló szerb nemzettudathoz hasonlóan centralista jellegű volt, vagyis szintén a szerb államiság erősítését és a központosítást tűzte zászlajára.⁴⁷ A vélekedések megosztottságát fokozza, hogy a kilencvenes évek történései kapcsán a dokumentumot ismét politikai töltéssel látták el és aktualizálták.

A magyar történetírás önállóan hosszú ideig nem foglalkozott a Načertanijével. Általánosságban három szempontból: a magyar 1848/49-es szabadságharc, Kelet-Közép-Európa tágabb története, illetve Jugoszlávia históriája, valamint e régió integrációs tervei kapcsán tesznek említést róla. Az első, a Tervezet egészét elemző magyar nyelvű tanulmány *Sajti Enikő* tollából jelent meg a múlt évben.

A Načertanije keletkezésének körülményeit, előzményeit illetően feltétlenül ki kell térni a szerb fejedelemség bel- és külpolitikai helyzetére, melyet változatlanul a keleti kérdés, továbbá az alkotmányvédők⁴⁸ tevékenysége határozott meg a 19. század 40-es éveiben.

Már 1830-at követően, miután Szerbia elnyerte autonóm státuszát az Oszmán Birodalmon belül, jelentkeztek azon külpolitikai törekvések, melyek az egyoldalú orosz védnökség alóli lassú felszabadulást, és alkalmazkodva Európa nagyhatalmainak új viszonyaihoz, egy függetlenebb politikai mozgástér kialakítását szorgalmazták. E periódusban a nagyhatalmak részéről megfigyelhető egyfajta elmozdulás a Közel-Kelet irányába. A keleti kérdésben

⁴⁷ SAJTI Enikő: Nemzettudat, jugoszlávizmus, magyarság. JATE, Szeged 1991, 11.

⁴⁸ Alkotmányvédőknek nevezték el azt a politikai irányzatot, illetve csoportosulást Szerbiában, mely a 30-as évektől jelentkezett, és meghatározó tevékenységet folytatott a fejedelmi hatalommal és az *Obrenović*-hívekkel szemben. Közreműködésükkel született meg az 1838-ban bevezetett „török alkotmány” (innen kapták nevüket is, mivel az alkotmányt védelmezték *Miloš* önkénye ellenében), továbbá jelentős szerepet tulajdoníthatunk mozgalmuknak *Miloš*, majd *Mihailo* távozását illetően is. Az 1842-es *Vučić-Perišić* felkeléssel – melynek következtében *Mihailo* országa elhagyására kényszerült – szerezték meg az alkotmányvédők a hatalmat, akik saját választottjukat, *Aleksandar Karađorđevićot* ültették a trónra. Helyette az alkotmányvédők uralkodtak a szerb fejedelemségben egészen 1858-ig, amikor az *Obrenović*-dinasztia helyreállította hatalmát. Azonban ez az ellenzéki mozgalom sem rendelkezett széles társadalmi bázissal, céljuk csak a fejedelmi hatalom megosztása, illetve megkaparintása volt. Nem terveztek radikális, a társadalmi, gazdasági és igazgatási viszonyokat gyökeresen átalakító intézkedéseket. /Istorija... 1981: 131./ Keményebben fogalmaz *Barbara Jelavich*: „Nem a népképviselőt vagy a demokratikus reform ügye forgott itt kockán. A kérdés csak az volt, hogy egy korrupciós fejedelem, vagy az oligarchia uralkodjék-e az országban.” /Jelavich 1996: 216./ Ellentmondásai és negatívumai ellenére is jelentős eredmények tulajdoníthatók az alkotmányvédők tevékenységének. (Első polgári törvénykönyv összeállítása, az államigazgatás rendszerének megszilárdítása, a tisztviselők és a kereskedelem helyzetének rendezése.)

Franciaország, bár Észak-Afrikára és Szíriára koncentrált, egyre inkább azon meggyőződésének adott hangot, hogy a török birodalom felbomlása esetén a balkáni népeknek meg kell adni a lehetőséget nemzetállamaik felépítéséhez. Angliával (Balta-Liman-i szerződés) együtt bővülő kereskedelmi privilégiumaikat politikai pozíciókkal kívánták megerősíteni Konstantinápolyban. Az angolok figyelmüket Indiára és a gyarmat felé vezető útra összpontosították. Érzékenyen reagáltak, amennyiben ezt veszélyeztetettnek látták, továbbá rettegettek attól, hogy a tengerszorosok esetleg orosz kézbe kerülhetnek. Ebből következően egyik fő ellenzői voltak a balkáni (és az ázsiai) orosz terjeszkedésnek, és az Oszmán Birodalom fennmaradásáért szálltak síkra.

Már maga *Miloš Obrenović* is a belgrádi angol konzulnál keresett volna támogatást a „pravoszlávok védelmezőjével” szemben, aki túlzottan beleártotta magát a fejedelemség ügyeibe.⁴⁹ 1840-ben, *Miloš* távozása után a belgrádi osztrák konzult keresték fel a szerbek afelől érdeklődve, hogy hogyan reagálna Ausztria, ha ők az orosz védnökséggel való elégedetlenségük folytán Ausztria védelmét kérnék. Egy későbbi válaszában *Metternich* kancellár emlékeztette őket arra, hogy az orosz protektorátus nemzetközi szerződéseken, és nem a szerbek kívánságán alapul, valamint bejelentette, hogy csak tanácsokkal tudja segíteni őket.⁵⁰ A szerb területek az oroszok kívül elsősorban az osztrák érdekszférába tartoztak. Így a Habsburg Birodalom szövetségese, és egyben korlátozója is volt a balkáni orosz terjeszkedésnek. A XIX. század első felében azonban konzervativizmus, passzivitás, valamint kétarcúság jellemezte Bécs balkáni politikáját. A fenti tétova kísérletek ellenére az orosz befolyás *Miloš* és *Mihailo* idején rendkívüli mértéket öltött Szerbiában. Ezzel párhuzamosan erősödött az alkotmányvédők oroszellenes irányultsága.

Az alkotmányvédőknek már hatalomra kerülésük pillanatában külpolitikai nehézségekkel kellett szembesülniük. A *Toma Vučić-Perišić* vezette felkelés és a dinasztiaaváltás hírére a nagyhatalmak is állást foglaltak Belgrádban tartózkodó konzuljaikon keresztül. Míg Anglia és Franciaország nem emelt akadályokat a Porta által pártfogolt új rezsim elé, Oroszország részéről erős ellenkezést és tiltakozást váltott ki a fordulat. Követelte *Karadórde* fiának lemondását és a skupština újbóli összehívását, mely az alkotmányvédők ösztönzésétől nem függetlenül ismét Sándort választotta fejedelemmé. Az oroszok ezután a két alkotmányvédő vezető, *Toma Vučić-Perišić* és *Avram Petronijević* száműzését kívánták. Szentpétervár befolyását és pozícióit próbálta védelmezni, valamint úgy gondolta, hogy az oroszellenes politika fő képviselőinek eltávolításával mérsékelheti az ellenséges hangulatot. Bár követeléseit teljesítették, Oroszország a későbbiekben sem szimpatizált az eddigiektől gyökeresen eltérő külpolitikai orientációt folytató új rezsimmel.

Az 1842-es hatalmváltást a Habsburgok sem nézték jó szemmel. Az orosz álláspontot nem azért támogatták, hogy erősítsék a cár pozícióit, hanem hogy aláassák a szultánét. Ausztriával szemben a szerbek gyanúját még tovább fokozta, hogy Bécs adott menedéket *Milošnak* (és fiának), aki sohasem hagyott fel uralkodói ambícióival.⁵¹

⁴⁹ ČUBRILOVIĆ, Vaso: i. m., 126.

⁵⁰ ŠIŠIĆ, Ferdo: i. m., 188.

⁵¹ Uo.

A fentiekből következően nem meglepő, hogy a szerbek azoknál a nyugati hatalmaknál kerestek külpolitikai támogatást, amelyeknek amúgy is érdeke volt a balkáni orosz és osztrák befolyás gyengítése.

A már említett két alkotmányvédő, *Vučić* és *Petronijević* már előzőleg, 1843-ban is kérték *Adam Czartoryskit*, hogy a szerbek érdekében járjon közben az angol és a francia kormánynál, és eszközölje ki támogatásukat Oroszország befolyásával szemben. A válaszadást már nem várhatták meg. 1843-ban az orosz kormány követelésére és a Porta beleegyezésével távoznuk kellett Szerbiából.⁵² A száműzetésnek az orosz szándékokkal ellenkező következménye lett: a két vezető szorosabbra fűzte kapcsolatait a lengyel emigrációval, melynek eredményeként 1844 júliusában egyezményt kötöttek *Czartoryski* konstantinápolyi ügynökével, *Czajka-Czajkowskival*. Megállapodásuk értelmében „Nyugaton a lengyel emigráció fogja képviselni a szerb érdekeket, Szerbiában pedig a lengyel megbízottak szabadon mozoghatnak, és a lengyel emigráció hivatalos képviselője szabad bebocsátást kap Sándor fejedelem udvarába.”⁵³

A lengyel emigráció figyelmét már korábban magára vonta a szerb belpolitikai zűrzavar. Elképzelésük szerint egy erős szerb állam hatásosabban korlátozhatta volna a balkáni osztrák, és legfőképpen az orosz befolyást. *Czartoryski* egy korábbi kényszerszertartózkodásuk idején lépett kapcsolatba Isztambulban az előbb említett szerb politikusokkal, miután azok akkor *Mihailo* „kívánságára” tartózkodtak a török fővárosban, és többször kértek tőle tanácsot bel- és külpolitikai problémáik megoldásához.

1842 elején érkezett Belgrádba az első lengyel ügynök, *Ludwik Zwierkowski-Lenoir*, akit 1843 márciusában *František Zach* váltott fel tisztségében. Mindketten jelentős hatást gyakoroltak mind az alkotmányvédőkre, mind *Sándor* fejedelemre és környezetére.

Mindezek után azonban tévedés lenne azt gondolni, hogy a fejedelemség külpolitikai orientációját illetően magában Szerbiában egységes lettek volna a vélemények. Három irányzat létezett.

Az egyik irányzat a *turkofil* volt (ide tartozott maga *Avram Petronijević* is). A Porta az alkotmányvédők tevékenységének mindvégig biztos támasza volt, továbbá hatalmuk megszilárdításában is fontos szerepet játszott. Természetes azonban, hogy Szerbiában mint vazallus államban az oszmán birodalomtól való teljes leválás alternatívája is megfogalmazódott. Ebből a szempontból az alkotmányvédők tevékenysége ellentmondásosnak ítéltető, hiszen nemzeti politikájuk (a szerb egység megteremtése) önkéntelenül is legfőbb patrónusuk ellen irányult. Különösen indokoltnak tűnt a „különút” keresése akkor, ha figyelembe vesszük, hogy az oszmán birodalmat a kortársak „Európa beteg emberének” tekintették. Ugyanakkor nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy az 1839-ben kezdődő török „reformkornak” köszönhetően, az oszmán pozíciók javultak. Konstantinápoly a berlini kongresszusig ismételten a térség nagyhatalmi vetélkedésének aktív szereplője volt.

A másik nézőpontot a *ruszofilek* képviselték, hiszen az ellenkező törekvések dacára az orosz barátságnak rendkívül mély gyökerei és hagyományai voltak Szerbiában. Érdekes, hogy később egy pálfordulással, maga *Toma Vučić-Perišić* is ehhez a csoportosuláshoz csatlakozott.

⁵² KOVÁCS Endre: i. m., 20.

⁵³ KOVÁCS Endre: i. m., 20.

A harmadik irányzat a nyugati hatalmak és az *Adam Czartoryski* köré gyülekező lengyel emigráció felé hajlott. Ez az irányvonal ítéltető a legmeghatározóbbnak ekkor, melyet a szerb belügyminiszter, *Ilija Garašanin* is képviselt.⁵⁴

A Načertanije keletkezéstörténetének tágabb, eszmei kereteit illetően feltétlenül szólni kell a „hosszú 19. század” politikai gondolkodásáról, amelybe ez a tervezet is beilleszkedett. Ebben az időszakban Közép-Kelet-Európában mind a regionális egységtervek, mind a nemzeti ideológiák, programok burjánzásáról beszélhetünk. A Balkánon, a szerbek és a horvátok körében alapvetően kétféle nemzettudat – a jugoszlávizmus és az önálló nemzettudatok – alakult ki. E két típus „ha nem is konfliktusoktól mentesen, de – egymást feltételezve és erősítve többféle alternatívát felvetve fejlődött.”⁵⁵ A nemzeti identitás kialakítása önálló nemzetállamiság híján – vagy annak frissességéből és gyengeségéből adódóan – logikusan kapcsolódott össze területi igényekkel, a vélt, vagy valós nemzeti területek integrálására vonatkozó tervekkel. A jugoszláv ideológiák az etnikai és a nyelvi rokonságot hangsúlyozva egy közös, több délszláv népet magába foglaló állam létrehozására törekedtek. Ezzel szemben az önálló nacionalizmusok etnikailag homogén nemzetállamok megteremtését tűzték zászlajukra. A balkáni nemzeti hovatartozás három fő kritériuma: a nyelv, a történelem és a vallás⁵⁶ alapján egyetlen délszláv népet, illetve az általa lakott területeket kívánták egyesíteni. A Balkán földrajzi széttagoltságából, etnikai és vallási viszonyainak tarkaságából adódóan, miután mindegyik nemzeti ideológia átnyúlt a másik etnikai határan, ezek a törekvések sokszor szembekerültek egymással.

A későbbi történések miatt, valamint a fentiek szemléltetéséül arra is utalni kell, hogy maga *Ilija Garašanin*, 1848/1849-ben – hasonló mértékű diplomáciai előkészítéssel – már a Török Birodalom átszervezésén, és egy azzal föderatív viszonyban álló szerb állam megalakításán dolgozott. Az Oszmán Birodalom keretein belül működő autonóm államnak több variációja is létezett (szűkebb: csak a szerb területekre vonatkozott /Szerbia, Bosznia-Hercegovina, Montenegró, Észak-Albánia/; tágabb: az előbbi szerb területek és a bolgárok).⁵⁷ Ugyanakkor felvetődött egy illír-szerb állam létesítésének gondolata is. *Mihály* fejedelemsége alatt pedig, miután már nem hitt a Török Birodalom megreformálhatóságában, *Garašanin* már az oszmán uralom megdöntésére irányuló balkáni szövetség létrehozásán fáradozott.

A korábbiakban már többször is említést tettünk arról a két munkáról, amelyek kétségtelenül közvetlenül inspirálták *Garašanint* a Načertanije megírásakor. *Adam Czartoryski* 1843 januárjában fogalmazta meg Savjeti (magyarul: Tanácsok)című tervezetét, melyben felsorolta mindazon lépések összességét, melyeket a szerbeknek a délszláv népek közeledése és egyesülése érdekében végre kell hajtaniuk. *Dragoslav Stranjaković* úgy véli, hogy a lengyel ügynökök tevékenységének köszönhetően ez a program ismert volt Szerbiában, de ha ez *Zach* érkezése előtt nem történt volna meg, akkor minden bizonnyal ő hozta ezt ma-

⁵⁴ AGIČIĆ, Damir: i. m., 12.

⁵⁵ SAJTI Enikő: Nemzettudat, jugoszlávizmus, magyarság. JATE, Szeged 1991, 12.

⁵⁶ JELAVICH, Barbara: i. m., 165.

⁵⁷ EKMEČIĆ, Milorad: Garašanin, Czartoryski köre és a magyarok 1848–1849-ben. In: Szerbek és magyarok a Duna mentén II. Szerkesztette FRIED István. Akadémiai Kiadó, Budapest 1987, 13–111.

gával.⁵⁸ *František Zach*⁵⁹ 1843 novemberében érkezett Szerbiába. Mivel *Petronijević* és *Vučić-Perišić* száműzetésben volt, a belügyminiszterrel, *Ilija Garašaninnal* vette fel a kapcsolatot. Bár másokkal is összeköttetésben volt, a legszorosabb és legbensőségesebb viszonyt *Stranjaković* szerint *Garašaninnal* alakította ki, akinek kérésére 1844 folyamán – még a *Načertanije* megszületését megelőzően – írta meg a Plan (magyarul: Terv) A Plan feltehetően kizárólag *Garašanin* számára készült, továbbá csak ő ismerhette, mivel a *Garašanin*-hagyatékon kívül más előfordulási helye egyelőre nem ismert.⁶⁰ Bár a *Načertanije* fogantatásánál *Czartoryski* „Tanácsai” is fontos szerepet játszottak, *Zach* Planja szolgált közvetlen mintául annak végső megfogalmazásához. *Garašanin* általában szóról szóra átvette *Zach* gondolatait, ugyanakkor kihagyta vagy átírta azokat a részeket, amelyek nem feleltek meg saját gondolatmenetének. Mint már utaltunk rá, a két mű koncepciója is eltér egymástól. *Zach* – *Czartoryski*hoz hasonlóan – össz-szláv indíttatású tervezetet készített, ezzel szemben a szerb belügyminiszter memorandumának keretei szerbre, nemzetre szűkültek.

A következőkben a *garašanini* szöveg és a fent említett két irat összevetésével szeretném ismertetni a *Načertanije* alapötéseit.

Mivel az oszmán fennhatóság alól függetlenedő autonóm szerb fejedelemség még nem rendelkezett önálló külpolitikai doktrínával, Szerbiának – mint a Tervezet bevezetőjében írja *Garašanin* – „...a jövő érdekében egy tervet kell létrehozni, más szóval olyan hazai politikát kell kialakítani, melynek fő elvei szerint hosszú időn keresztül kormányozza majd az országot, és mindig minden ügyet ezen elveknek megfelelően intéz”.⁶¹

Garašaninék még nem tartották szem előtt *Tocqueville* gondolatait, melyek szerint „a kis nemzetek gyakorta nem azért nyomorultak, mert kicsik, hanem azért, mert gyengék; a nagyok nem azért prosperálnak, mert nagyok, hanem mert erősek”.⁶² A jövő megtervezésénél ezért hangsúlyozták, hogy Szerbia „...még kis ország, de nem maradhat ebben a helyzetben, s csak a környező népekkel szövetségbe lehet jövője s valósíthatja meg célját”.⁶³ Az azonos kiindulást ezután eltérő következtetés zárja. *Zach* szerint: „Ennek ismeretéből fakad a szerb politika alaptervrajza, amely szerint annak déli szlávnak kell lennie.”⁶⁴ *Garašanin* ezzel szemben így fogalmaz: „A fentiek ismeretéből ered a szerb politika legfontosabb

⁵⁸ STRANJAKOVIĆ, Dragoslav: „Načertanije” Ilije Garašanina. Glasnik Istoriskog društva u Novom Sadu, IV, 1931, 3, 397.

⁵⁹ *František Zach* (1807–1892): cseh nemzetiségű diplomata, részt vett az 1830–31-es lengyel felkelésben. *Czartoryski* lekes híve. Több szláv nyelven beszélt, továbbá a balkáni viszonyok jó ismerője volt. 1843-ban érkezett Belgrádba mint *Czartoryski* ügynöke. Az 1848-as forradalom után hosszú ideig a tüzérségi iskola, majd a Katonai Akadémia vezetője volt Szerbiában. Mindezek mellett *Garašanin* embereként, 1861 és 68 között részt vett a titkos szerb propagandában, és fontos katonai tisztségeket töltött be.

⁶⁰ STRANJAKOVIĆ, Dragoslav: Kako je postalo Garašaninovo „Načertanije”. Spomenik SKA, XCI, Beograd 1939, 70.

⁶¹ SZAICSÁN Éva: i. m., 11.

⁶² TOCQUEVILLE, Alexis de: Az amerikai demokrácia. Európa, Budapest 1993, 235.

⁶³ SZAICSÁN Éva: i. m., 11.

⁶⁴ SZAICSÁN Éva: *Načertanije*, a szerb nemzeti és külpolitika titkos dokumentuma. (Szakdolgozat- kézirat), Szeged 2000, 61.

vonása és alapja, tehát, hogy nem korlátozódik jelenlegi határaitra, hanem arra törekszik, hogy a környező országokban élő valamennyi szerb bizalmát elnyerje.”⁶⁵ *Garašanin* a későbbiekben is – ahol koncepciója megkívánta *Zach* „délszláv” jelzőjét „szerb”-re cserélte szövegében.

A Tervezet következő részének („Szerbia politikája”) központi problémája a keleti kérdés megoldása. *Garašanin* tervezete a keleti kérdés prizmáján keresztül vizsgálta egy nagy szerb állam létrehozásának lehetőségét. A Török Birodalom felbomlásával kínálkozó alternatívák egyike az volt, hogy a török fennhatóságú területeket Oroszország és Ausztria egymás között felosztja. A másik lehetőség pedig az, hogy ezeken a területeken egy új keresztény állam alakul. Oroszország és Ausztria nagyhatalmi érdekeik folytán nyilvánvalóan az első változatot részesítették volna előnyben. Ez esetben a szerbek Ausztriához kerültek volna. A Monarchia számára saját délszlávjai szempontjából is előnyösebbnek tűnt ez a megoldás, mivel egy esetleges szláv állam megszületése esetén elveszíthette volna délszláv nemzetiségű lakosait. Tájékoztatásul közöljük, hogy *Romsics Ignác* a Habsburg Birodalomban élő szerbek számát a XIX. század közepén másfél millióra becsüli⁶⁶, míg magának a szerb fejedelemségnek 1833-ban mindössze 678133 lakosa volt.⁶⁷ *Garašanin* – akárcsak *Czartoryski* és *Zach* – a fenti okok folytán szintén nem hitt Ausztriának: „Ausztria tehát mindenképpen kénytelen a szerb állam állandó ellensége lenni, ezért Szerbia számára az Ausztriával való megegyezés és egyetértés politikai okokból teljességgel lehetetlen, hiszen így saját nyakára dobná a hurkot”.⁶⁸ A szerb belügyminiszter a megszületendő állam feladatául – a nagyhatalmi érdekek között lavírozva, a Monarchia és Oroszország között – a kelet-európai egyensúly biztosítását szánta:

„Természetes, hogy a többi hatalom, Anglia és Franciaország vezetésével, ellenzi a Habsburgok és Oroszország ezen terjeszkedését és területi növekedését. E terjeszkedés megakadályozására az ígérkezik a legjobb megoldásnak, ha a Török Birodalom egy új, független keresztény állammá alakul át, betöltendő ezzel a felbomlása után majdan kialakuló űrt. Csak így tartható fenn teljes egészében az európai egyensúly”.⁶⁹

A majdani keresztény birodalom magjaként a szerb fejedelemséget jelöli meg *Garašanin*, melynek „azonban terjeszkednie kell, és meg kell erősödnie”.⁷⁰ Miután a XIX. századi államfelfogás csak a nagy kiterjedésű államokat tartotta életképesnek, ezért – mint korábban utaltunk rá – a szerb belügyminiszter emlékiratában többször is megfogalmazza a szerb állam kiterjesztésének óhaját. Ugyanilyen fontosnak tartotta az állam modernizálását, megerősítését is. Figyelembe véve a szerb fejedelemség elmaradott patriarchális viszonyait, szándéka egyáltalán nem ítélné meglepőnek. A jövőbeni állam megalapításának jogát *Garašanin* a szerbeknek ítéli. Szerinte e küldetés végrehajtásában Szerbia a történeti jog

⁶⁵ SZAJCSÁN Éva: Načertanije a szerb nemzet- és külpolitika titkos dokumentuma. Documenta Historica 46. JATEPress, Szeged 2000, 11.

⁶⁶ ROMSICS Ignác: Nemzet, nemzetiség és állam Kelet- Közép- és Délkelet Európában. Napvilág Kiadó, Budapest 1998, 58.

⁶⁷ ISTORIJA SRPSKOG NARODA – Srpska književna zadruga, Beograd 1981., VII., 136.

⁶⁸ SZAJCSÁN Éva: i. m., 12.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ SZAJCSÁN Éva: i. m., 13.

folytán – gyökerei *Dušan* középkori szerb birodalmába és „a gazdag és dicső történelmi múltba” nyúlnak vissza⁷¹ –, továbbá azért is elsőbbséget élvez, mivel „a szerbek voltak a törökországi szlávok közül az elsők, akik saját eszközeikkel és erejükkel harcoltak a szabadságukért”.⁷² A szerb belügyminiszter feltételezi, hogy a fenti indokokra való tekintettel mind a többi délszláv nép, mind Európa (természetesen Oroszországot és Ausztriát kivéve) kedvezően fogja majd fogadni a „szerb császárság újjászületését”.⁷³

A következő fejezet („Az eszközökről, melyekkel a szerb célok elérhetők”) a különböző területek „felderítésének” előkészítését ismerteti. Kiemelnénk, hogy *Garašanin* nem azonos hangsúllyal sorolja fel ezeket a területeket: „Különösen fontos, hogy tájékozódjunk a boszniai, hercegovinai, montenegrói és észak-albániai helyzetről. Ugyanakkor szükség van Szlavónia, Horvátország és Dalmácia helyzetének megismerésére is, és világos, hogy ugyanez vonatkozik a Szerémség, a Bánát és a Bácska népeire is.”⁷⁴ Az említett tartományokba – elfogadva *Zach* javaslatát – ügynököket küldött, akiknek az volt a feladatuk, hogy a Tervezetben lefektetett instrukcióknak megfelelően információkat gyűjtsenek, illetve tájékozódjanak (különös tekintettel az ottani politikai élet bemutatására, a fontosabb államférfiak jellemzésére, a katonai potenciál nagyságára, és a Szerbiáról kialakult képre).

A bolgárokról szóló fejezet („Először Bulgáriához való viszonyunkat határozzuk meg”), a még török fennhatóságú Bulgáriában a szerb befolyás megalapozásának szándékán túl főleg Szerbia és Oroszország, továbbá a fejedelemség és a Porta viszonyának tisztázására tesz kísérletet. *Garašanin* ezt így indokolja: „Tulajdonképpen azért szólunk részletesen az orosz és a szerb politika természetéről, mivel Bulgária az az ország, ahol az orosz és a szerb befolyásnak leginkább és a leghamarabb találkozniuk kell.”⁷⁵ A két ország érdekei azonban nemcsak Bulgáriában ütköztek, hiszen ezzel a Tervezettel Szerbia is igényt formált a még török fennhatóságú területekre, az Oszmán Birodalom majdani örökségére. Oroszország Sándor fejedelemségét gyanakvóan szemlélő, csak saját érdekeit szem előtt tartó, kizsákmányoló és a belügyekbe előszeretettel beavatkozó politikai gyakorlata, valamint egymással ütköző érdekeik ellenére *Garašanin* – *Zachhal* és *Czartoryskival* ellentétben – nem zárja ki teljesen egy esetleges szerb–orosz együttműködés létrejöttét. Mint ahogy *Vaso Čubrilović* is írta: „Mindezek ellenére a lelke mélyén, *Czartoryskival* és *Zachhal* ellentétben, szilárdan meg volt győződve arról, hogy alapokat lehet találni a Szerbia és Oroszország közötti megegyezéshez a Balkánon.”⁷⁶ A Tervezetben a szerb–orosz kapcsolatok elhידegülését Szentpétervár politikájának tulajdonítja, az esetleges újbóli együttműködést a szerb feltételek elismeréséhez köti. A Portával szemben – kisebbik rosszként – *Czartoryski* lojalitást javasol, valamint megjegyzi, hogy „Szerbia számára különösen előnyös, hogy a Porta árnyékában saját maga képes megszervezni saját államát, és segíteni tud a szomszédos szláv népeknek. ...Ez az előny... rámutat arra, hogy mennyit ér Szerbiának a jó viszony a Portával, és a szerbek érdekében áll, hogy támogassák a Török Birodalom fennállását

⁷¹ Uo.

⁷² SZAJCSÁN Éva: i. m., 14.

⁷³ SZAJCSÁN Éva: i. m., 13–14.

⁷⁴ SZAJCSÁN Éva: i. m., 15.

⁷⁵ SZAJCSÁN Éva: i. m., 18.

⁷⁶ ČUBRILLOVIĆ, Vaso: i. m., 136.

egészen addig, amíg Szerbia teljesen függetlenné nem válik tőle. A szerb nép koránt sincs – a török kormány hatalma alatt – olyan veszélyben, mint hogyha egy erős, despota és romlott kormány befolyása alatt lévő területen eresztene gyökeret, mint amilyen Oroszorszá-
g.⁷⁷ *Garašanin* megfogadja e tanácsokat, melyek a szerb fejedelemségnek lépésről lépésre – a Török Birodalom számlájára – történő erősítésére és határainak kiterjesztésére vonatkoznak: „Szerbiának arra kell törekednie, hogy a török államépület kövei közül fokozatosan bontson ki darabokat, és ezekből a régi szerb birodalom ősi és szilárd alapjain ismét felépítsen egy új, nagy szerb államot.”⁷⁸ *Čubrilović* joggal jegyzi meg, hogy már *Miloš* politikai tradíciójának is – 1815 és 1830 között – ez volt a legfőbb és leghatékonyabb aspektusa: a fokozatosság.⁷⁹ *Garašanin* többnyire kulturális eszközökkel kívánta a bolgár nemzeti érzést felébreszteni – szerbiai iskolák megnyitása a bolgárok számára, bolgár papság képzése a szerb fejedelemségben, bolgár imakönyvek és más egyházi könyvek nyomtatása –, továbbá szerb propaganda keltésével akarta megvetni a szerb befolyás alapjait Bulgáriában.

Hogy a szerb belügyminiszter Tervezete elsősorban a török fennhatóság alatti területekre irányult, jól kiolvasható a „Szerbiának Boszniát, Hercegovinát, Montenegrót és Észak-Albániát illető politikájáról” című fejezetből. A Bosznia és Szerbia közötti kapcsolatok élénkítését mindenekelőtt további határátkelőhelyek megnyitásával kívánta ösztönözni. Bosznia vallási megosztottságára (pravoszlávok, római katolikusok, muzulmánok) a megoldást a teljes felekezeti szabadságban látta. A vallási különbözőséget rugalmasan áthidaló emlékirat azonban még nem érzékelhette ekkor, hogy a jövőben a vallási differenciák modern nemzeti különbségekké formálódhatnak. *Garašanin* ezért nem tesz említést az ott élő horvátokról, amelyet a későbbi történetírás úgy értelmez, hogy a szerb belügyminiszter a terület szerb voltát sejteti. A muzulmán lakosságot ekkor általában vallási különbözősége ellenére is, etnikai háttérét tekintve szerbnek határozták meg, ezért Bosznia-Hercegovinát szerb nemzeti földnek tartották. A Bosznia és Hercegovina irányába folytatott politikában a vallásszabadságon kívül hangsúlyt helyez – *Czartoryski* nyomdokain – az örökíthető fejedelmi hatalom kieszközölésére, mivel csak az *Obrenovićok* rendelkeztek ezzel a joggal, a *Karadordević* család nem. Ez nem csak szerbiai hatalmuk megszilárdítása miatt volt fontos; „ezen elv nélkül, mely az egységet képviseli a legmagasabb állami méltóság szintjén, nem képzelhető el tartós és állandó államszövetség Szerbia és a vele szomszédos szerb népek között”.⁸⁰ Ugyanilyen fontos volt a későbbi szorosabb szövetség szempontjából, hogy a bosnyákok ne rendelkezzenek örökíthető fejedelmi méltósággal. Végül kiemeli a nemzeti egységet mint ezen politika harmadik alapelvét. Szerinte a szerb kormány a többi szláv nép oltalmazásával és segítségével tudja ezt elősegíteni: „Szerbiának meg kell győződnie róla, hogy ő az összes törökországi szláv nép természetes védelmezője, és ha ezt a kötelezettsé-

⁷⁷ SZAJCSÁN Éva: Načertanije a szerb nemzet- és külpolitika titkos dokumentuma. (Szakdolgozat-kézirat), Szeged 2000, 90–91.

⁷⁸ SZAJCSÁN Éva: SZAJCSÁN Éva: Načertanije a szerb nemzet- és külpolitika titkos dokumentuma. Documenta Historica 46. JATEPress, Szeged 2000, 18.

⁷⁹ ČUBRILLOVIĆ, Vaso: i. m., 137.

⁸⁰ SZAJCSÁN Éva: i. m., 25.

get magára vállalja, akkor a többi szlávok fel fogják őt jogosítani, hogy a nevükben beszéljen és cselekedjen”.⁸¹

Szükségesnek tartja a szerb alkotmány és közigazgatás Boszniára való kiterjesztését, továbbá a tisztviselők szerbiai képzését. Különös figyelmet szentel az itt élő római katolikusoknak, akiket szerinte szerzeteseik segítségével (egy ferences szerzetes professzorrá kinevezése a belgrádi liceumba, aki közvetítőként tevékenykedhetne), vallásos és történelmi tárgyú könyvek nyomtatásával, valamint egy belgrádi katolikus kápolna felállításával lehetne Ausztriától elfordítani, és Szerbia számára megnyerni. Itt kezd körvonalazódni igazán, hogy a program megvalósulás esetén Szerbia és az említett területek nem egyenrangú viszonyban állnának egymással. *Garašanin* a megszületendő államban a fenti indokok alapján (történelmi jog, elsőbbség joga) Szerbia és a szerbek érdekeit privilegizálja.

Garašanin itt tér ki a szerb kereskedelem kérdésére is. Mivel a Zimonyon keresztül vezető kereskedelmi útvonal teljesen Ausztria érdekeinek rendelte alá a szerb kereskedelmet (bár a szerb külkereskedelem ekkor csaknem teljes egészében Ausztria felé irányult), a szerb belügyminiszter egy olyan új kereskedelmi útvonal megnyitását javasolta – Shkodrán át Ulcinjba vezetett volna – melyen keresztül a fejedelemség más államokkal (Angliával és Franciaországgal) is kapcsolatba léphetett volna, sőt, kijuthatott volna a tengerhez. Egy Ulcinjban székelő kereskedelmi ügynökség segítségével koordinálták volna a külkereskedelmet. Nem lényegtelen az sem, hogy a szerb kereskedelmi ügynök a majdani szövetség felé mutató politikai tevékenységet is folytathatott volna Észak-Albánia és Montenegró irányába.

Montenegrót nemcsak geostratégiai helyzeténél, de haderejénél (10 ezer hegyi harcos kiállítására képes) fogva is fontos szövetségesnek ítélte *Garašanin*, melyet az orosz támogatás visszaszorításával, akár anyagi támogatás árán is meg kell nyerni.

Garašanin egyszerűen kihagyta a *Zach* Planjában ezután következő „Szerbia viszonya Horvátországhoz” című fejezetet. Ezt a részt Bosznia kapcsán vezette be *Zach*, amely „a katolikus keresztények révén szoros kapcsolatban áll Horvátországgal, a pravoszlávok révén viszont Szerbiával. Következésképp Boszniában él egy horvát és egy szerb népesség, és ott az egymás melletti szerb és horvát befolyás harmóniája mindig fenn kell hogy maradjon.”⁸² A fejezet további részei az illír mozgalom népszerűsítésével és szerbiai támogatásának elnyerésével foglalkoznak. *Zach* információit az illír mozgalomról *Stjepan Cartól*, *Ljudevit Gaj* Belgrádban tartózkodó közeli munkatársától szerezte.⁸³

Garašanin a horvátokra vonatkozó rész elhagyásával, munkájában nem tisztázza a szerb–horvát viszonyt, kitér ennek tárgyalása elől. A szakirodalom ezt változatosnál változatosabb magyarázatokkal igyekszik indokolni. Egyes nézetek szerint az ok a szerb külpolitika ésszerű fokozatosságában, mások szerint az Ausztriától való félelemben keresendő.

Az utolsó előtti fejezet, mely a „Szerémség, Bácska és Bánát” címet viseli, Szerbiának a Habsburg fennhatóságú területeken élő szerbekkel való viszonyának rendezését, javítását

⁸¹ SZAICSÁN Éva: i. m., 21.

⁸² SZAICSÁN Éva: Načertanije a szerb nemzet- és külpolitika titkos dokumentuma. (Szakdolgozat-kézirat), Szeged 2000, 79.

⁸³ VUČKOVIĆ, V. J.: i. m., 44–45.

tanácsolja, valamint a tartományok befolyásos embereinek megismerésén túl egy szerb újság beindítását javasolja.

Végül az utolsó fejezet, mely „A csehekkel kötendő szövetségről” címet viseli, minden bizonnyal szintén *Zach* hatásának tulajdoníthatóan maradt benn a szerb Tervezetben. Ebben a szerző a nyugati szláv tartományok megismerését indítványozza.

Bár mind *Zach*, mind *Czartoryski* munkájában találhatunk belpolitikai fejezetet, saját memorandumából *Garašanin* ezt kihagyta, mivel külpolitikai tervezetet készített.

Hogy miért maradt ki a Načertanijéből a horvát-szerb viszonyt érintő fejezet, ugyanakkor miért szerepelnek nyomatékosabban a török fennhatóságú területek? Valószínűsíthetjük, hogy a reálpolitikus *Garašanin* megvalósíthatóbb célnak tartotta az oszmán potenciál gyengeségéből és megjósolható végességéből adódóan a még török kézben lévő tartományok – Montenegró, Észak-Albánia és Bosznia-Hercegovina – egyesítését. A kicsi, autonóm, de a Portától közel sem független fejedelemséget nem tartotta még alkalmasnak arra, hogy a Habsburg fennhatóságú területekre is megfogalmazza igényét. Egyet érthetünk *Milorad Ekmečić*-tyel, aki szerint *Garašanin* a szerb és a délszláv kérdés gyakorlati megvalósítását illetően „...mindig úgy vélte, hogy jobb ma egy gyakorlati politikai veréb, mint holnap egy elvi tűzok.”⁸⁴

A Načertanijében fogalmazódtak meg először Szerbia mint állam nemzeti és külpolitikai céljai. A szerb belügyminiszter a kicsi, autonóm, a Portától még közel sem független szerb fejedelemség önálló külpolitikai és nemzeti célját egy olyan, a kor európai értékeinek megfelelő állam megteremtésében látta, amely – Oroszország és Ausztria balkáni érdekeitől függetlenül – hosszú távon alkalmassá válna arra, hogy maga köré gyűjtse a szerbek által lakott területeket. *Garašaninnak* a keleti kérdéshez kapcsolódó, és a nagyhatalmi érdekek kiküszöbölésére készült tervezete a későbbi történelmi események miatt vált a nagyszerb nacionalizmus hivatkozási helyévé és a nagyszerb agresszió legfontosabb forrásává. Mint a tanulmány elején, a historiográfiai ismertetésben rámutattunk *Garašanin* Tervezete önálló életre kel, értelmezői kiemelik eredeti történelmi és szövegkörnyezetéből. A Načertanijét történelmi utókor vádlón, vagy egyetértően kizárólag a nagyszerb nacionalizmus szempontjából értékeli. Keletkezésének körülményei azonban, arra engednek következtetni, hogy az emlékirat elsődlegesen, egy születőben lévő nemzetállam formálódó külpolitikáját körvonalazza.

⁸⁴ EKMEČIĆ, Milorad: *Garašanin, Czartoryski köre és a magyarok 1848-1849-ben*. In: Szerbek és magyarok a Duna mentén II. Szerkesztette FRIED István. Akadémiai Kiadó, Budapest 1987, 56.

A „szociális munkások” szakmai képzése 1950 körül

A tanulmányunkban tárgyalt téma a szociális munkások szakképzése és a szociális munka professzionalizálódása Franciaországban 1927-1975 között kérdéskörben folytatott kutatásaink részét képezi; e cikk tulajdonképpen kutatómunkánk jelenlegi állásának bemutatása. Vizsgálódásunk során azt kutatjuk, milyen szerepet töltöttek be a szakképző iskolák (a rendkívül sokszínű, jórészt a magánszektorhoz tartozó intézményrendszeren belül) a „szociális munka” szakmává fejlődése, a szociális munkások képesítésének és a társadalomban elfoglalt helyének összefüggéseiben. Kutatásunk több ponton is kapcsolódik a társadalomtörténethez (pontosabban szólva a társadalmi tényező történetéhez) és a foglalkozástörténethez csakúgy, mint hazánk politika- és művelődéstörténetéhez.

A szociális munkához kapcsolódó foglalkozások Franciaországban éppúgy, mint a világ sok más országában, a 20. század során alakultak ki. Mindazonáltal nálunk a szociális munka nem annyira egyértelmű és konszenzusos fogalom, mint például a *social work* az angolszász országokban; éppen ellenkezőleg: a század folyamán egymás után tűnik fel (anélkül, hogy szervesen összekapcsolódna) a szociális segítő (amelynek régebben – mivel kizárólag nők töltötték be ezt a munkakört – csak a nőnemű alakját használta a francia nyelv), a gyermekgondozó (korábban „dadas”), a szociális és családügyi tanácsadó (azelőtt „háztartástan-tanár”), a szaknevelő (korábban „gyógypedagógus”), a nevelő-felügyelő, a szabadidő-szervező – s mindegyikük különállása és szakspecifikussága megőrzésére törekszik.

Jóllehet ma már – nagy vonalakban – mindezen foglalkozások a „szociális munka” tárgykörébe tartoznak, ez utóbbi egészen az 1960-as évekig csupán az ápolónőkhöz legközelebb állónak tekintett (olyannyira, hogy 1938-1968 között a két szakmához tartozók képzése során az első év oktatási anyaga azonos volt) szociális segítő tevékenységét jelölte. A szociális segítő munkakörét a 19. századi ipari forradalom egyik eredményeként jelentkező „szociális kérdés” hívta életre. Az ezzel kapcsolatos érdeklődést szociológiai felmérések kezdeményezése, illetve a családok egyre szervezettebbé váló szociális segítése jelzi. Ugyanakkor jelentős szerepet játszott kialakulásában az is, hogy a társadalom így kívánta orvosolni az első világháború következményeként hátramaradt fizikai és társadalmi bajokat, s eszköz volt a tuberkulózis ellen, valamint a nő- és gyermekvédelem érdekében folytatott harcban csakúgy, mint a munkásnők gyáripari foglalkoztatása következtében feltörő társadalmi feszültségek leküzdésében.

Az első szociális segítőket képző iskolát 1908-ban alapították Franciaországban, s 1924-ben már öt iskola folyamodott államilag elismert és garantált diploma megszerzéséért. Ezt a tervezetet azonban az elbírálására hivatott Országos Közsegélyügyi Tanács berkeiben je-

lentős székspszissel fogadták; szerintük ugyanis a jogi karon szerzett diploma fedte le leginkább a „szociális szféra” képzési követelményeit. Így az új foglalkozást választó nőket lényegében „lelki ápolónak” tekintették, mivel a szociális segítség homályos és szinte behatárolhatatlan feladatköre nem felelt meg egy igazi szakma gyakorlásának. Miután a már működő hat iskola egyesületbe tömörült, s 1928-ban Párizsban tartották a szociális segítők második nemzetközi konferenciáját (ahol egyébként két magyarországi iskola is képviselte magát), a tervezet elfogadtatása is könnyebbé vált. Az államilag elismert diplomát 1932-ben alapították meg, s képzési 1938-ban, a Népfront idején erőteljesen orvosszociális irányban módosították.

A szakmává válást a következő tényezők közös hatása indukálta:

1/ szociális téren is törvényhozó szerepet betöltő, ám ugyanakkor a magánszektorral – értelemszerűen a jóval offenzívabb jellegű oktatáspolitikától eltérő módon – együttműködő állam;¹

2/ a társadalmi ideálok és cselekvés filantropia által katalizált megújulása, melyet a döntő részben polgári kötődésű reformista nőmozgalmak – a szekularizáció vagy éppen az új katolikus szociális gondolkodás szellemében – is magukévá tettek;

3/ az emberrel és a társadalommal foglalkozó tudományok fejlődése, amely lehetővé tette a szociális tevékenység tudományos, racionális alapon való működtetését és magasabb szintű szervezettségét.

A szaknevelő foglalkozásának kialakulása a második világháború, illetve a Vichy-rendszer idejére tehető; s bár ebben az esetben a közhatalom rövid időn belül fel- és elismerte az államilag garantált diploma kibocsátásának szükségességét, a szaknevelőket képző iskoláknak mégis több, mint húsz évet kellett várniuk, míg végre 1967-ben elkezdheték az első, e nagybecsű titullussal záruló képzést. E viszonylag hangsúlyos állami érdeklődés kétségkívül abból a tényből fakad, hogy – bár jórészt nők dolgoztak itt is – e munkának volt maszkulin jellege is. Ezt a szaknevelő adta, aki férfiúi erényei és a cserkészettől átvett erkölcsi értékrendje alapján vállalta a „beilleszkedési zavarokkal küzdő” gyerekek nevelését. A valóságban viszont a szakma nem így nézett ki; ráadásul jelentős részével – különösen a fiatal lányok javító-nevelésével – apácák foglalkoztak saját rendjük keretein belül (ilyen például az Angers-ban alapított Jó Pásztor nővérek rendje). Emellett a nevelő foglalkozása sem volt pontosan behatárolva, s az érintett országos főhivatalok (az igazságügy-minisztérium, a közoktatási, illetve az egészségügyi minisztérium) egymás konkurenseiként léptek fel ezen a téren.

Itt is úgy tűnik, hogy a szaknevelői munkakör professzionalizálódása az állami beavatkozás, az eltérő módszerek és a nevelői tevékenység folyamatban lévő elméleti megalapozásának hatása alatt ment végbe. Az állami beavatkozás (illetve az állammal való együttműködés) leginkább a magánszférába tartozó (az egyesületekről szóló 1901. évi törvény alapján létrehozott), gyermek- és fiatalkorúak védelmével foglalkozó regionális egyesületek (ARSEA) létrehozásában érhető tetten. Ezekben az állam több képviselője személyes jogon tag, az egyesületek pedig bizonyos közfeladatokat is ellátnak (intézmények irányítása, megfigyelés és szelekció, képzésre szolgáló intézmények kialakítása, a magánkezdeményezések

¹ Vö. Bec, Colette: *Assistance et République : la recherche d'un nouveau contrat social sous la Troisième République*. Paris, Ed. de l'Atelier, 1994.

koordinálása, integrálása és modernizációja). Elmélet és gyakorlat megújulását jelezték egyes helyi kezdeményezések is; ezeknél ekkoriban elsősorban a cserkészlet módszereihez ragaszkodó nevelők alkalmazása figyelhető meg. Végül a pszichiáterek által alkalmazott gyermek neuro-pszichiátria tette lehetővé – még mielőtt a kifejezetten erre a célra létrehozott orvosszociális pedagógiai pszichológia kifejlesztette volna a feladat ellátásához szükséges módszereket – az új szakma tevékenységi körének behatárolását (a „beilleszkedési zavarokkal küzdő gyermekekre”).

A főszereplők három csoportja

Az előbbieken bemutatott – és tanulmányunk kizárólagos tárgyát képező – mindkét szakma esetében megragadható a „szociális munkások” tevékenységének professzionalizálódása a főszereplők három csoportján keresztül. Ezek a következők:

1/ az állam és a „szociális munkások” képzésében érintett minisztériumok, vagyis elsősorban az egészségügyi minisztérium, illetve emellett a közoktatási, az igazságügyi és az ifjúsági és sporttárca;

2/ a „terep”, vagyis a szakmai tevékenység gyakorlásának helye; ennek függvényei mind a szakmabeliek, mind a munkaadók (megjegyzendő, hogy míg általában az azonos munkakört betöltők szakmai szervezetekbe szoktak tömörülni, a semlegességet előnyben részesítő szociális munkások eredendően viszolyognak a szakszervezetbe való belépéstől);

3/ a „szociális munkásokat” képző iskolák.

Megfigyelhető, hogy e három csoport egyike sem volt igazán homogén. Állami szinten például az érintett minisztériumok eltérő politikai tradíciói csatáztak egymással hosszú ideig. A háború után az egészségügyi minisztérium, amely a magánszektorral való együttműködés gyakorlatát örökölte, igyekezett ellenőrzése alá vonni a „beilleszkedési zavarokkal küzdő gyermekek” (az elmeszakértők által nem sokkal korábban összefüggő területként meghatározott) nevelésének minden vonzatát. Az igazságügy-minisztérium kezdetben ellenállt ennek a kísérletnek és létrehozta – saját közalkalmazotti státuszban lévő szaknevelőivel – az a gondozói rendszert, melynek feladata a „beilleszkedési zavarokkal küzdő gyermekek” fiatalkorú bűnözőkből és „lelkileg veszélyeztetett helyzetben lévő” gyermekekből álló csoportjának ellátása lett volna. A oktatási minisztérium viszont a szaknevelést a tanítói tevékenység részévé kívánta tenni, oly módon, hogy a speciális oktatásról szóló (Jules Ferry oktatásügyi törvényeinek szellemében fogant) 1909-es törvény alkalmazásának ki szélesítése révén kiterjeszti fennhatóságát erre a területre is. Ezek a kísérletek azonban sikertelenek maradtak; viszont jórészt a minisztériumok közti rivalizálásnak köszönhető az, hogy ekkora késéssel alapították csak meg a szaknevelői diplomát.

Nem volt minden foglalkozási ágban kizárólagosságot élvező szakmai szervezet. A beilleszkedési zavarokkal küzdő gyermekekkel foglalkozó szaknevelők 1947-ben hozták létre világi jellegű reprezentatív országos egyesületüket (ANEJI), amely viszont hamar vetélytársra talált az egyházi kötődésű és túlnyomórészt nők alkotta Gyermeknevelők és Segítők Országos Uniójában (UNAEDE). Emellett eltérő jellegűek az egyes foglalkozási kultúrák is. A háború után például az addig jórészt a magánszektorhoz tartozó szociális segítői munkakör szélesre tárta kapuit az állam előtt és egyre inkább közigazgatási feladatkört töltött be. A társadalombiztosítási rendszer (TB) létrehozásakor a járadékok megállapításához

szükség volt a szociális segítők előzetes felméréseire; őket azonban – ahelyett, hogy közvetlenül a döntéshozókkal tárgyaltak volna – bizottságok alá rendelték. Így a szakma fokozatosan adminisztratív keretek közé szorult, ahol a tisztségviselők elszámoltathatják képviselőit. Mindez a magánszektor által a szociális tevékenység racionalizálásával szemben kifejtett kitartó és erőteljes ellenállás dacára történt.

A beilleszkedési zavarokkal küzdő gyermekekkel foglalkozó nevelők esetében éppen ezzel ellentétes perspektíva figyelhető meg. A köztisztviselőként és az *Eclaireurs de France* nevű világi cserkészmozgalom megbízottjaként Bretagne régió ARSEA-jában, az ANEJI-ben és az AIEJI-ben (a szaknevelők nemzetközi egyesülete) is nagy szerepet vállaló Henri Joubrel például így ír erről: „Egy olyan korban, amikor az ember elembertelenítése vérszkiáltásokat szakít ki a helyzetet világosan látókból, amikor az emberi civilizáció olyanféle túlszabályozás felé halad, amely megfojtja magát az életet, amikor az egyes embert már csak egy távoli irodából figyelik, felmérések, grafikonok és statisztikák révén, akarhatjuk-e, hogy ne csak egy adott öntőformában alakítsák ki valamennyi intézményünket? Akkor, amikor a különböző korú, beilleszkedési zavarokkal küzdő emberek száma éppen azért nő, mert az etatizálás, a bürokrácia és a standardizálás szinte eltiporja az egyént! Átgondolt módon kialakított iskolák feladata lenne az, hogy kamatoztassák a különböző formációk elkötelezettségét és hozzáértését, akik mindenfelé igyekeznek az embereket olyan állapotba hozni, hogy kibírják a modern világ csapásait.”

Ami a szakmai képzést illeti, az államilag elismert diploma azért is fogas kérdés, mert nálunk az iskolák jórészt magán-, illetve „félmagán” intézményként működtek; szellemiségük igen különböző volt, ráadásul igen kevés szállal kapcsolódtak csak a felsőoktatáshoz. Ebből a szempontból a helyzet éppen az egyesült államokbeli ellentéte: ott 1934 óta az államilag elismert diploma feltétele, hogy a szociális képzési forma kötelező jelleggel valamelyik főiskolához vagy egyetemhez tartozzon.

1948-ban 65 szociális segítőt képző iskola működött Franciaországban; közülük negyven egyszerre biztosította a szociális segítők kórházi és szociális munkára való kiképzését (ezek a teljesen orvosszociális orientációjú intézmények eredetileg egyébként is nővérképzők voltak). A 65 iskola fenntartó szerinti megoszlása a következő: egy állami iskola Algírban, öt megyei iskola (Amiens-ben, Cherbourg-ban, Rennes-ben, Pau-ban és Párizsban), egy önkormányzati (Nizzában); Párizsban egyet a közsegélyügyi hivatal, egyet a TB tartott fenn; tizenkettőt a kórházak és menhelyek felügyelőbizottsága, tizenkettőt a francia Vöröskereszt, harminckettőt pedig különböző magánkezdeményezések.²

1951-ben 14 iskolában képeztek szaknevelőket a beilleszkedési zavarokkal küzdő gyermekek segítésére; ebből kilenc katolikus, öt pedig egyháztól független volt.³ Az

² Ld. a Comité d'entente des écoles parisiennes de service social archívumában őrzött, *Note relative à la valeur de l'enseignement dans les écoles de service social et à la création d'Ecoles sociales nouvelles* című, 1948. január 29-i keltezésű dokumentumot.

³ Megjegyzendő, hogy ennek ellenére a strasbourgi ARSEA-iskola keretein belül (mivel ebben a régióban állam és egyház 1905-ben történt szétválását a német uralom miatt nem valósult meg, és így a vallásos kifejezési formák szorosabban kötődnek a hivatalos államhoz) a hallgatóknak kötelező jelleggel választaniuk kell a képzés során egy katolikus, protestáns, izraelita vagy egyházhöz nem köthető szemináriumi foglalkozás között.

ARSEA (regionális gyermek- és ifjúságvédelmi egyesületek)⁴ öt iskolát alapított (Montessonban, Toulouse-ban, Montpellier-ben, Lyonban és Strasbourgban); kettő katolikus egyetemhez kötődött (Párizsban és Lyonban), hét pedig az AMCE („katolikus gyermeksegítők és nevelők”) elnevezést viselő, az UNAEDE⁵ világnézeti alapon szerveződő szakmai egyesületben is tag katolikus iskolahálózathoz tartozott. Ez utóbbi iskolák az egyház és állam szétválásától óta kisebb-nagyobb mértékben átképzett tanítók munkájára támaszkodtak.

1950 körül az igen csekély számú állami (vagy „félállami”) iskola mintegy egyharmados aránya nagyjából megegyezett mindkét képzésben.

(Francia eredetiből fordította: Szász Géza)

⁴ Associations régionales de sauvegarde de l'enfance et de l'adolescence.

⁵ Union nationale des assistants et éducateurs de l'enfance.

Politikatörténet és összehasonlító történettudomány. Néhány elméleti-módszertani kérdés

E szöveg abból a célból született, hogy a québec-i és franciaországi önszervező egyesületek története alapján kifejtessünk néhány politikatörténettel és összehasonlító történettudománnyal kapcsolatos elméleti jellegű gondolatot.¹ Rögtön előre kell bocsátanunk azt, hogy e két kérdéskör számunkra nem a kiindulópontot, hanem a gondolatmenet lezárását jelentette. Úgy érezzük, ez a megoldás néhány olyan kérdésre, melyekkel a történész időnként szembetalálja magát. Az idekapcsolódó problémák bemutatásának végeredményben láttatnia kell velünk, miként segít a mi értelmezésünk szerinti politikatörténet, illetve összehasonlító történettudomány az episztemológia egyes zátonyai között lavírozni.

A 19. század elején a segélyegylet nyugati megjelenési formája egy pontosan leírható intézménytípus, a kölcsönös segélyegylet. Az ilyen típusú egyesületek tulajdonképpen olyan személybiztosító szervezetek, melyek a tagoknak – díjfizetés ellenében – jövedelmet biztosítanak fizetésük szüneteltetése esetén (betegség, öregség, halálozás, baleset, stb.). Emellett kiemelendő, hogy ezek a kölcsönös egyesületek demokratikus jellegűek voltak. A demokrácia elvét a szociális hálóval összekapcsolva a segélyegylet lehetővé teszi egyfajta jogfilozófia és a társadalmi gondoskodás együttlétezését; emiatt sokan a társadalombiztosítás előfutárának tekintik. Henri Hatzfeld szavaival: a segélyegylet lehetővé tette a kapitalizmus előtti idők tulajdon-biztonság elvéről (az *ancien régime* idején a tulajdon helyettesíti a szociális hálót) a kapitalista világ munka-biztonság rendszerére (vagyis a jövedelem védelmére) történő áttérést.²

E rövidre fogott definíció után fontos lenne megmagyarázni, miként fejlődött ki – elsősorban Franciaországban – a történetírásnak a segélyegyletek történetével foglalkozó ága. Tulajdonképpen a kissé mechanikus, a szociális gondoskodást a munkásosztály figyelmét saját érdekeiről elterelő reakciós kezdeményezésként értékelő marxista történelemfelfogással szemben alakult ki.³ A segélyegyletek és a biztosítók történetének feldolgozása igazán az ortodox marxista történetírást az 1970-es évek elején bírálni kezdő Henri Hatzfeld munkáinak nyomán kezdett kibontakozni. Bár Hatzfeld még marxista kategóriákkal dolgozott,

¹ A tanulmány az Angers-ban 2001. április 28-án rendezett *Histoire politique, culturelle et sociale de l'Anjou et dans l'Ouest* című tudományos tanácskozáson elhangzott előadás szerkesztett változata. A szerző itt ragadja meg az alkalmat, hogy köszönetet mondjon Jacques-Guy Petit-nek, Geoffrey Ratouis-nak és Vicky L'Hérault-nak.

² Hatzfeld, Henri: *Du paupérisme à la sécurité sociale, 1850-1940*. Paris, A. Colin, 1971.

³ A témával foglalkozó munkák rövid bibliográfiái áttekintését adja Dreyfus, Michel: *Liberté, égalité, mutualité. Mutualisme et syndicalisme, 1852-1967*. Paris, Éd. de l'Atelier, 2001, 11-16. o.

más értelmiségiek visszatértek a reformizmushoz. Így tett François Ewald is alapvető jelentőségű tanulmányában.⁴ Az ortodox marxizmus hanyatlásával párhuzamosan egyes történészek a fennálló rendszer kritikájának újabb formáit alkalmazva kezdték keresni egy emberibb, szociális jellegű gazdaság lehetséges alapjait. Ezzel a segélyegyletek létezését újból legitimálták, s André Gueslinnek az 1980-as évek végén kiadott *L'invention de l'économie sociale (A szociális gazdaság feltalálása)* című könyvében már központi helyet foglalnak el.⁵ A történet fő fonalát ekkor a segélyegyletek által a gazdasági-társadalmi hivatást betöltő közintézményként történő elismerésért folytatott harc adta.

AZ ELEMZÉS VESZÉLYEI AZ INTÉZMÉNY SZEMSZÖGÉBŐL

Egy adott társadalmi mozgalom intézménnyé fejlődésének elemzése olyan fontos elméleti kérdéseket vet fel, melyeket szükségesnek éreztünk ezúttal is kiemelni. Nagy ugyanis a kísértés, hogy a történelmet „progresszista” módon nézzük, vagyis hogy a történet fő vonalát az intézmény fokozatos modernizációjának leírása adja. Az ily módon megírt történet nagy teret szentelne a reformereknek, akik koruk problémáinak megértése révén képesek voltak a társadalmat a szükséges megoldások irányába mozgatni. Ha így tennénk, egyes fontos kérdések válasz nélkül maradnának. Mi itt egy kicsit bővebben szólnánk az 1890-es évek végén végrehajtott reformmal kapcsolatos kérdésekről.

1898-99-ben fogadták el Québec-ben, illetve Franciaországban a segélyegyletek működését szabályozó chartákat. A kortárs francia reformerek nem minden ok nélkül nevezték ezt „jelentős köztársasági vívmánynak”, 1898-at megelőzően ugyanis – a Második Császárság örökségeként – a segélyegyletek működését jelentős mértékben befolyásolta a hatalom elnökeik kinevezése, a tiszteletbeli tagok központi szerepe és a helyhatóságok által gyakorolt felügyelet révén. Az 1898-as charta megszüntette az állami ellenőrzést és elismerte az egyletek társulási jogát és önállóságát. Ezért cserébe a köztársasági állam garanciákat kapott arra nézve, hogy az egyletek betartanak bizonyos, a kereskedelmi biztosítók működése által sugallt pénzügyi-kockázatszámítási szabályokat.

Québec-ben ettől némileg eltérő módon fejlődtek a segélyegyletek, itt ugyanis már 1850 óta szabadon működhettek. Mindamellet az 1890-es évek végén a québec-i állam is módosította a törvényi kereteket, és még a franciáknál is messzebbre ment a kockázatszámítási szabályok alkalmazásának terén.

A korabeli francia és québeci reformerek számára a segélyegyletek immár nagykorúvá váltak, s már csak a nekik járó felelősséggel kellett őket felruházni. Így – éppen a gyermekből felnőtté válás analógiáját felhasználva – a reformerek az 1898-99-es chartákat „természetes”, illetve „normális” jelenségnek tartották, hiszen ezek azt jelentették, hogy a segély-

⁴ Ewald, François: *L'Etat providence*. Paris, Grasset, 1986. Ewald kölcsönös segélyegyletekre vonatkozó téziseinek kritikáját lásd Gibaud, Bernard: *Mutualité, Assurances (1850-1914). Les enjeux*. Paris, Economica, 1998.

⁵ Gueslin, André: *L'invention de l'économie sociale. Le XIXe siècle français*. Paris, Economica, 1939.

egylet hagyományos jótékonyági intézményből immár a társadalmi gondoskodás modern eszköze lett. Ennek következtében a reformátorok ellenfeleit is szűklátókörű, minden változástól viszolygó és az intézmény „természetes” fejlődésével szembenálló alakként ábrázolták.

ÖSSZEHASONLÍTÓ POLITIKAI PERSPEKTÍVA

Ez viszont azt is jelenti, hogy – mivel a reformerek számos dokumentumot hagytak ránk – az organikus fejlődés elméletét alátámasztani kívánó történész nem ütközne nehézségekbe, amennyiben – érvelését alátámasztandó – forrásokat kívánna idézni. Ennek ellenére szeretnénk kihangsúlyozni azt a tényt, hogy az 1898-as charta korántsem volt magától értetődő jelenség, s a normális fejlődés elmélete nem szolgáltat elégséges magyarázatot történelmi jelentőségének megértéséhez. Mi például nem hisszük, hogy eme „jelentős köz-társasági vívmány” elutasítása pusztán maradi, konzervatív szellemiségű emberek magatartása lett volna (akikről a történelemnek egyébként is be kellett volna bizonyítania, hogy „nem volt igazuk”). Fontos lenne értelmezni az elutasítás belső logikáját, és – főleg Québec-ben – nem szabadna elbukása tényével mindjárt értékítéletet is alkotni róla.

Álláspontunk szerint 1898-99-cel kezdődően a segélyegyleti mozgalom megszabadult az évszázados közösségi tradíciókban gyökerező (értékeik révén a közösségen belüli szolidaritáshoz, a kölcsönös segítségnyújtáshoz, a kollektív felelősséghez, vagyis a segélyegyleteket évszázadok óta jellemző elvekhez kötődő) béklyóitól, s így végleg betagozódhatott abba az új világba, ahol a társadalmat a piac szabályozza. (Lásd az 1898-99-es törvények által kötelezővé tett elveket, a szerződés, a piac, a tudományos alapon történő irányítás, a pénzügyi egyensúly és az egyéni felelősség értékrendszerét.) Ezzel az 1890-es évek reformjai két eltérő intézményi logikát állítottak szembe egymással. Egyikőjük a közösség, másikuk pedig – a közgazdaságtudomány és a biztosítási kockázatszámítás elveit egyaránt átvéve – a tudományosság logikájára támaszkodik. Ez az ellentmondás különösen Québec-ben éles, ám részben Franciaországra is érvényes.

Úgy véljük, igen fontos problémával állunk szemben. A kölcsönös segítségnyújtás évszázadokon átívelő társadalmi jelenség volt, és csak később lett belőle a klasszikus politikai gazdaságtan értelmében vett gazdasági jelenség. 1898-99-ben viszont az állam Québec-ben és Franciaországban is elsősorban gazdasági tevékenységgé alakította át az önsegélyezést, és a kockázatszámítás pénzügyi szabályaival tökéletes összhangban arra kötelezte, hogy teljes mértékben válassza szét a szociális és a gazdasági jellegű tevékenységet. 1898-99-cel kezdődően egyre kevésbé jellemző a tagok közötti viszonyrendszere a kölcsönös szociális kötelezettség, illetve a szolidaritás, és egyre inkább erősödik – a kereskedelmi szerződés mintájára – az egyén gazdasági szerepvállalása. Az 1890-es évek reformjainak kettősségét ezen körülmények figyelembevételével szabad csak értékelni; az intézmény modernizálására koncentráló történetírás csak nehezen tudná visszaadni ezt a kettősséget.

Ahhoz, hogy ennek ellentmondásait megértsük, azt kell posztulálnunk, hogy a piacgazdaság alapelvei nem „természettől adottak”, minként azt a korabeli reformerek (és a mai közgazdászok) írásai szeretnék beállítani, hanem egy olyan társadalmi alkotás, melynek

tárgyasulása csak valamilyen normarendszeren (mégpedig a 19. században az emberi tevékenység minden apró részletén eluralkodó normarendszeren) belül ragadható meg.⁶ Igaz, árnyaltabban kellene fogalmaznunk, most mégis azt mondjuk, hogy 1898 előtt az önszegélyezés a piacgazdaság rendszerén „kívül” létezett (így például össze is keverték a jótékonykodással). 1898-ban viszont az önszegélyezés chartája és a kockázatszámítás révén éppen a kölcsönös segélyegyletekre alkalmazott piaci logika válik egyeduralkodóvá (innen a biztosításra való állandó hivatkozás). Ez pedig nagy jelentőséggel bír a szolidaritás fejlődése szempontjából a nyugati társadalmakban.

Az összegzés szintjén végül elérkeztünk a politikatörténethez és az összehasonlító történetíráshoz. Rövid eszmefuttatásunk szerény célja az volna, hogy megmutassuk: a történelem a különféle felfogások konfliktuálódása közepette épül. Miként azt láthattuk, az 1898-99-es charták elfogadása tulajdonképpen egy hosszabb gondolkodási folyamat betetőzése volt, melynek során szembekerült egymással a segélyegyletek és a piacgazdaság közti kapcsolatok kérdéskörében eltérő véleményen lévő két csoport. Arról van szó immár, hogy megtudjuk, miként gyűrte maga alá a társadalmi szolidaritás liberális-kommersz felfogása az erősen a preliberális és prekapitalista tradíciókban gyökerező kölcsönös segélyegyletek intézményét.

A történészre az a veszély leselkedik, hogy úgy véli, a győztes felfogás mindig a „legtermészetesebb”, a legigazságosabb vagy éppen a „legigazibb”. A mi felfogásunk szerinti politikatörténet zárójelbe teszi az igazság problematikáját és inkább azt szeretné megérteni, miként győzheti le az egyik nézet szinte teljesen a másikat (vagyis nincs olyan kikötés, hogy mindig az igazság győzedelmeskedik). A megértés viszont a magukat objektívnek és igaznak beállító megnyilvánulások mögött rejlő hatalmi érdekekre való rákérdezésen keresztül történik. Ebből a szempontból óriási jelentőséggel bír az önszegélyezés története számára egy olyan tanulmány, amely a közgazdaságtudomány és a kockázatszámítás fejlődését szolgáló ideológiai posztulátumokat vizsgálja.

Ez a kissé Foucault-t idéző látásmód is vezethet azonban időnként zsákutcába. Durvábban fogalmazva, az örökös uralom története is lehet, melyen belül a társadalom ellenőrzése egyre kifinomultabb és egyre hatékonyabb módszerekkel zajlik. Ezzel a 19. század demokráciái tovább tökéletesítették a társadalom ellenőrzését úgy, hogy az egyébként is ellenőrzött lakosság normaelsajátító folyamatát (melyben az önszegélyező mozgalomnak is részt kellett volna vennie) vették igénybe. A társadalmi kontroll esetén, túlságosan is mechanikus és manicheista látásmódjának elkerülése végett igyekeznünk kell megérteni, milyen lehetőségek kínáltak a különböző korok társadalmi aktorai számára.

Más szavakkal: arról van szó, hogy a hatalmi viszonyok által gerjesztett determinizmusokon túlmenően mennyire behatároltak a lehetőségek, mekkora az egyes korok társadalmi

⁶ Polanyi, Karl: *La grande transformation. Aux origines politiques et économiques de notre temps.* Paris, Gallimard, 1983 (1944).

szereplőinek mozgástere. Végül azt is el kell fogadnunk, hogy a dolgok mindig történhetnek másképpen is, s nem a végzetszerűség irányítja az egyes társadalmak történetét. A különböző társadalmakat és korokat együtt vizsgáló összehasonlító történelmi kutatás lehetővé teszi, hogy megértsük (és főként: elképzeljük), a dolgok történhetnek másképpen is. Ugyanakkor arra is lehetőséget teremt, hogy megbizonyosodjunk arról, hogy – a hatalom egyenlőtlen megoszlásából fakadó óriási kényszerítő erők ellenére – a konfliktusok végső kimenetele mindig bizonytalan.

(Francia eredetiből fordította: Szász Géza)

A Marshall-terv hatása az olasz gazdaságra

1. AZ OLASZ GAZDASÁG ÁLTALÁNOS ÉS VÁZLATOS JELLEMZÉSE A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚT KÖVETŐ IDŐSZAKIG

Az 1950-es évek végén, 1960-as évek elején kibontakozó olasz fellendülést gazdasági csodaként emlegetik mind a mai napig. A következőkben arról lesz szó, hogy a Marshall-terv mennyiben járult hozzá ehhez a kiugró eredményhez. Kivitelezésében mennyire alkalmazkodtak az olasz ipari hagyományokhoz és gazdasági tendenciákhoz, milyen gazdaság-politikai irányvonalat követtek, és valójában a Marshall-segély milyen mértékű konkrét anyagi támaszt jelentett.¹

Olaszország már Itália egyesítése óta súlyos és sajátos gazdasági problémákkal küszködött. 1860-ban az egy főre eső bruttó nemzeti termék az európai átlag alá süllyedt, és alig haladta meg az angol színvonal felét. Ehhez társult, hogy az ország népsűrűsége a negyedik legmagasabb volt Európában, ráadásul még a XIX. század közepén is 75–80%-os volt az analfabetizmus, elsősorban a déli részeket sújtva. A nyomor elől menekülve 1861–1910 között a lakosság 20%-a vándorolt ki. A kivándorlás eltérő mértékben ugyan, de korszakunk folyamán mindvégig fontos szerepet játszik, és az olasz láthatatlan nemzeti jövedelem egyik fontos tételét adják az emigránsok pénzküldeményei.² Emellett óriási gondot jelentett az északi és déli területek közötti fejlődésbeli különbség, melynek eredete még a középkorra nyúlik vissza. Dél-Olaszországban a mezőgazdaság volt a fő jövedelemforrás, de még ez a szektor is rendkívül elmaradott volt a korabeli európai átlaghoz viszonyítva. 1910-ben nagy területen két- vagy háromnyomásos művelésben gazdálkodtak, faekével szántottak és sarlóval arattak.³ Ebből kifolyólag az olasz költségvetésre nagy terhet rótt egészen az 1950-es évek elejéig, hogy az ország kenyérgabonából jelentős importra szorult. Az észak-olasz területek nemcsak mezőgazdaságilag voltak fejlettebbek, de az ipar 80%-a is a Pó és vidéke köré települt, a Genova–Torinó–Milánó háromszögbe. A legfontosabb ipari ágazatok a vas-

¹ Dolgozatomat korabeli angol és olasz nyelvű forrásokra, jelentésekre és kimutatásokra alapoztam. Az iratok korlátozott hozzáférhetősége miatt csak a terv első két évét vizsgálom, de semmi nem indokolja, hogy a felvázolt tendenciák megváltozásától kellene tartani a terv utolsó két évében. Ezért a következtetések az egész korszakra vonatkoznak.

² Vö. Berend T. Iván–Ránki György: Európa gazdaságtörténete a XIX. századba

³ Az adatok az olasz parlament indítványára 1908–1910-ben készült felmérésből származnak.

és fémipar, vegyipar, gépipar és textilipar (pamut, selyem, gyapjú). Már a századfordulón fejlődésnek indultak olyan újdonságnak számító szektorok, mint az autógyártás, ill. a villamosági gépgyártás. Az ipar gyors növekedését hátráltatta, hogy Olaszország a fontos energiahordozók tekintetében importra szorult. Az első világháború után a fasiszta gazdaságpolitika és a nagy gazdasági világválság következtében az állami tulajdon és részvétel számottevően nőtt az iparban, ami a későbbiekben szintén problémákat okozott. Az ideológiának alárendelt népesedéspolitikája pedig súlyosbította az egyébként is túlnépesedett ország foglalkoztatási nehézségeit.

A második világháborúban Olaszország is tetemes kárt szenvedett. Elpusztult az összes háború előtti lakóhelyiségek megközelítőleg 10%-a. A közúthálózat siralmas állapotban volt, 8000 hidat bombáztak le vagy robbantottak fel. A vasúti felszerelésnek kb. 40%-a vált használhatatlanná. Az elektromos vezetékek 80%-a tönkrement. Az ipari veszteségeket enyhítette, hogy a fejlett északi területek viszonylag kevés kárt szenvedtek, mivel a Salói Köztársaság idején a németek, később pedig az olasz partizánok védték a fontos üzemeket, ipartelepeket. A mezőgazdaság teljes vesztesége megközelítette az 5,5 milliárd USA dollárt (550 milliárd líra)⁴, elpusztult az állatállomány és a mezőgazdasági gépek jó része. Összesen a háborús károk értéke elérte „az olasz háború előtti nemzeti jövedelem majdnem kétszeresét”.⁵ A helyzetet tovább rontotta az, hogy megszakadtak a hagyományos kereskedelmi kapcsolatok, például a volt gyarmatokra irányuló export teljesen megszűnt, míg a kelet-európai kereskedelmi forgalom a háború előtti szintnek mintegy a felére csökkent 1947-re.

A korabeli olasz közgazdászok többféle megoldást kínáltak a nehéz helyzetre. 1945 decemberében a kereszténydemokrata Alcide de Gasperi megalapította első kormányát, amelyben a pénzügyi tárcát a kitűnő hírnévnek örvendő Epicarmo Corbino kapta. Corbino a „laissez faire” híve volt. Liberális elképzeléseivel nem állt egyedül az olasz politikai életben, hiszen a fasizmus idején háttérbe szorított, a túlzott állami szerepvállalást és protekcionizmust helytelenítő nézetet valló közgazdászoknak csak a háború után nyílt lehetőségük a gazdaságpolitika befolyásolására. Ezen kívül a következő érvek is a „laissez faire” mellett szóltak: az olaszok individualizmusa, az idegen uralom miatt kialakult ellenszenv az állami szervekkel szemben, a fasizmus alatt megtapasztalt túlközpontosított gazdaság torzulásainak (alacsony hatékonyság, korrupció, stb.) kiküszöbölése.

A liberális gazdaságpolitika azonban viszonylag rendezett jogi hátteret, a háttérben meghúzódó, de jól működő állami apparátust igényel, mert egyébként könnyen káoszba torkollhat a szabadság. Ezek a feltételek nem voltak kellő mértékben adottak, virágzott a feketekereskedelem, rossz volt a közbiztonság, ráadásul az állami túlköltekezés, a túl liberális hitelpolitika eredményeként 1947 tavaszára szinte ellenőrizhetetlenné vált a meglódult infláció. Ezzel együtt a Confindustria, az olasz Gyáriparosok Országos Szövetsége támogatta Corbino politikáját.

A hivatalos gazdaságpolitikával ellentétes nézetet képviselt az Olasz Kommunista Párt (OKP) és az ún. dirigisták. Ez a csoport a fokozottabb állami szerepvállalást, a hosszú távú és középtávú tervezést szorgalmazta. 1947-ig az OKP részt vett a kormányban, ezért a viták

⁴ 1 USA dollár = 100 líra érték, In: Bruno Foa: Monetary Reconstruction in Italy, King's Crown Press, New York, 1949.

⁵ Bruno Foa id. mű, 17. o.

konkrét következményekkel jártak, és nemcsak elvi síkon jelentettek problémát. A kialakult helyzet nyomán a gazdaságpolitika a pillanatnyi erőviszonyoktól függött, nem volt kiszámítható, hosszú távú tervezés, a felmerülő gondokra napi kompromisszumokkal reagáltak. Ezzel együtt az OKP részvétele a kormányban szükséges és hasznos volt, mivel nagy befolyással volt a földműves és a munkás szakszervezetekre.

A megoldást a két irányvonal (dirigizmus, liberalizmus) ötvözte jelentette. Ezt szorgalmazták a Marshall-terv beindítást megelőző felmérések, tanulmányok szerzői is.⁶ Mielőtt azonban bármiféle hosszú távú gazdaságfejlesztési terv megvalósulhatott volna, rendezni kellett az ország meglehetősen zilált pénzügyi helyzetét. Az állam 9,06 milliárd dollár államadósságot és siralmas költségvetési állapotot örökölt a háborúból. Az 1944–45-ös pénzügyi évben a bevételek a kiadások 15%-át, 1945–46-ban 37%-át, 1946–47-ben 52%-át fedezték. A hatalmas deficitnek oka egyrészt a visszaesett termelés, másrészt a rossz adózási fegyver. Ráadásul a kiadásokat növelte a háborús rokkantaknak, árváknak és a munkanélkülieknek folyósított szociális juttatások összege is. Szintén az államra nehezedtek az újjáépítés költségei.

Az egyébként is kusza olasz pénzügyi helyzetet tovább bonyolította a kettős, majd többszörös valutaárfolyam bevezetése, ill. kialakulása is. 1945-ben a szövetségesek 1 dollár = 100 lírában állapították meg az olasz nemzeti valuta árfolyamát. Ez azonban rövid időn belül irreálissá vált az áruhiány és a már tárgyalt egyéb tényezők által gerjesztett infláció miatt. Óriási különbségek alakultak ki a hazai és a világpiaci árak között. A magas költségek miatt az 1 dollár = 100 líra árfolyam mellett veszteséggé vált az export, ezért kettős árfolyamot vezettek be. A hivatalos árfolyamot (1 \$ = 100 líra) használták a turizmusban, az emigránsok átutalásainál, és ezen az árfolyamon átszámolva térítette meg az USA az olasz államnak az amerikai megszállással járó költségeket. A kereskedelmi árfolyamot (1 \$ = 225 líra) az exportáló cégek használták. A hivatalos és a kereskedelmi árfolyam közti különbséget (125 líra) a Külkereskedelmi Intézeti térítette meg az exportálóknak.⁷ Emellett az exportárfolyamok az aktuális kereslet-kínálati erőviszonyok alapján is változtak. Szintén más és más árfolyam szerint számoltak a Clearing-zóna egyes területein a különböző kereskedelmi és pénzügyi megállapodások alapján. A viszonyok tisztázásához közelíteni kellett egymáshoz a hivatalos és a piaci árfolyamokat. Ennek két módja lehetséges. Az egyik, hogy leértékelik a lírát, ez serkentőleg hatott volna az exportra, de fokozta volna az inflációt is. A másik, hogy növelik az importot a hazai árak letörése érdekében. Prof. Giovanni Demaria, korabeli neves közgazdász szerint a kereskedelem liberalizálása jelenthet megoldást, mert csak így tudják megállapítani a líra igazi értékét. Dr. Maulio Masi gazdasági szakértő viszont óvott ettől a lépéstől, mondván, hogy az arany és a külföldi valuta hiánya miatt a szabad kereskedelem kiszámíthatatlan következményekkel járna. Végül az „50%-os szabad átváltási” törvénnyel rendezték a helyzetet. Ez azt jelentette, hogy a külkereskedelemmel foglalkozó cégek a vásárolt vagy eladott áruk értékének a felét a hivatalos, felét az aktuális világpiaci árfolyamon számolhatták el.

⁶ Vö.: Bruno Foa: id. mű, II „Country Study” sull’Italia, in: Documenti sul Piano Marshall nel primo anno di attuazione, Milánó, 1949.

⁷ Foreign Exchange Institute, In: Bruno Foa: id. mű. Sajnos az intézet nevét olaszul nem találtam meg.

A helytelen gazdaságpolitika, az állami deficit és az áruhiány okozta infláció 1946 végére már veszélyes mértéket öltött. 1946 decemberében 1 dollár 528 lírát, 1947 májusában pedig 909 lírát ért. Eközben 1946. december 31. és 1947. március vége között a kölcsönök és hitelek összege 78,5 milliárd lírával (0,78 milliárd USA dollár), azaz 18%-kal nőtt, míg a betétek 82,8 milliárddal (0,828 milliárd \$), azaz 11,8%-kal emelkedtek. Tehát az országban túlköltekezés folyt. Ebben a helyzetben határozott intézkedésekre volt szükség. Ezek megtétele Luigi Einaudinak, az Olasz Nemzeti Bank vezérigazgatójának a nevéhez fűződik.

Az infláció csökkentésének egyik módja, hogy kivonjuk a forgalomból a pénzmennyiség egy részét. 1947. augusztus 22-én a következő kormányrendeletek születtek:

a) Minden bankot kötelezték, hogy helyezze letétbe összes betéeteinek 15%-át, az Olasz Nemzeti Bankban. Ez a rendelet 1947. szeptember 30-án lépett életbe.

b) 1947. október 1-jei hatállyal a letétbe helyezendő összeget az összes betétek 25%-ára emelték.

Az intézkedések eredményeként 1947 utolsó negyedévében megfordult a folyamat, a bankbetétek 7,2%-kal, a kölcsönök és hitelek viszont csak 4,8%-kal emelkedtek. A deflációs folyamatnak kellemetlen hatásai is voltak. Sikertült ugyan az árakat stabilizálni, és ezáltal a gazdaságot kiszámíthatóbbá tenni, lehetőséget nyújtva a hosszú távú tervezésre, de ezzel együtt a szigorú hitelpolitika nehéz helyzetbe hozta a vállalatokat. Sokan dollár- és aranytartalékaik felhasználására kényszerültek. A termelés számottevően csökkent, a külföldi befektetők egy része kivonta tőkéjét az országból.

Összefoglalva, a hitelszigorítás a gazdaság stabilitása szempontjából elkerülhetetlen volt és negatív hatásait (ipari visszaesés) az ország másfél-két éven belül kiheverte.

II. A MARSHALL-TERV ELSŐ KÉT ÉVE OLASZORSZÁGBAN (1948. ÁPRILIS 1-JÉTŐL 1950. JÚNIUS 30-IG)

Olaszország az igényelt összegeket a Paul Hoffman vezette Gazdasági Együttműködés Igazgatóságán (Economic Cooperation Administration) keresztül kaphatta meg. Ez a testület hangolta össze az európai országok és az USA érdekeit, ezért minden résztvevő államnak egyeztetnie kellett az igazgatósággal, mielőtt az átutalt összegeket bármire is felhasználhatta volna. Ezzel párhuzamosan létrejött a felhasználó országokat tömörítő Európai Gazdasági Együttműködés szervezete. A pénz egy része segély formájában érkezett, de minden beruháznál csak a költségek felét lehetett belőle fedezni, a másik felét a felhasználó országnak kellett biztosítania. A pénz egy kisebb részét hitel formájában kapták, egy másik részét pedig ún. „conditional aid”-ként, ami azt jelentette, hogy a fogadó ország csak akkor kapja meg a kért összeget, ha kötelezi magát, hogy más résztvevő államoknak olyan árut ad el, amilyenre szükségük van, és elfogadja nemzeti valutájukat fizetőeszközként. A Marshall-terv részét képezték az ún. „counterpart” alapok. Ezek lényege, hogy az USA által finanszírozott import nem közvetlenül a fogyasztókhoz került, hanem a támogatott kormányok, jelen esetben az olasz kormány adta el a hazai piacon, és az így szerzett bevételt fordíthatták fejlesztésre. Tulajdonképpen nem pénzt kaptak, hanem eladható árut. Olaszor-

szágban a hasznosítás első két évében (1948–1950) a Marshall-segélyből 1057,9 millió USA dollárt költöttek el.

Az olasz mezőgazdaság elmaradt szerkezetét a második világháború végéig megőrizte. Ez egyrészt az aránytalan birtokszerkezetben nyilvánult meg: a megművelhető föld 37%-a 5 millió kisparaszt kezén volt félhektáros parcellákban, a 37% 520 nagybirtokos kezén volt, több mint 1000 hektáros birtoktestekben. A maradék 26%-ot pedig 100 hektár feletti birtokok tették ki. A nagy népsűrűség miatt a földosztás állandóan napirenden volt korszakunkban. Bár gazdaságilag a földosztás visszalépést jelentett, a politikusok nem merték figyelmen kívül hagyni ezt az igényt a nagy társadalmi nyomás miatt. Végül 1950-ben lépett életbe a „la legge della Regione Siciliana” törvény, amely egész Szicíliában elrendelte a földosztást, enyhítve a feszültséget a legkritikusabb körzetekben. Hosszútávon a reform nem volt sikeres, mert bár némileg csökkentette a munkanélküliséget, a modernebb gazdálkodási technológiák elterjedését nem segítette elő, mivel a földreformot nem kapcsolták össze oktatási programmal, illetve a kisbirtok nem felel meg a modern gépesített technológiák számára. Ennek következtében az 1960-as évekre a mezőgazdaság fejlődése elmaradt az iparétól.

Ez eddig felvázolt hiányosságok mellett az olasz mezőgazdaság alacsony színvonalát jelzi, hogy 1945 után az olasz keresőképes lakosság megközelítőleg 42%-a⁸ élt a földből. (Ugyanez az arány Anglia és Wales területén 6,2%.) Tovább rontotta a helyzetet az, hogy fejletlen tenyésztési és művelési eljárásokat alkalmaztak, így Olaszország még 1938-ban sem volt önellátó alapélelmiszerekből. A háború utáni években tovább csökkent a termelés.

1. TÁBLÁZAT⁹: A fő terményekkel bevetett terület aránya, ill. a fő terményekből előállított mennyiség (1947–1948)
(1936–1939 = 100)

Termény	Mennyiség		Terület	
	1947	1948	1947	1948
Kenyérgabona	75	89	91	94
Kukorica	74	88	89	90
Egyéb gabonafélék	80	97	117	116
Burgonya	103	114	104	99
Cukorrépa	67	89	82	84
Oliva	122	48	–	–

1950-re sikerült elérni a háború előtti termelési szintet a legfontosabb terményekből: gabona, szárazhüvelyesek, ill. az állatállomány és tejtermékek. A népesség-, illetve a fogyasztásnövekedés következménye, hogy ennek ellenére is jelentős importra volt szükség kenyérgabonából. 1949/50-ben 21%-át, 1950/51-ben 24%-át fedezi a behozatal a teljes

⁸ Mivel eltérő adatokat találtam (47,7% in: Thomas, Ivor M.P.: The problem of Italy. An economic survey; 36% in: Storia d'Italia, Torino Einaudi 1976), a két értéket összeadtam és átlagot vontam belőlük

⁹ Lásd a táblázatjegyzéket!

fogyasztásnak. Ezzel szemben a lecsökkent fogyasztás tette lehetővé, hogy a viszonylag alacsony termelési szint ellenére gyümölcsökből, zöldségekből és burgonyából még exportra is jutott. Bár mindent összevéve az élelmiszerimport csökkent, jelezve a mezőgazdaság erősödését, viszont a termelékenységi nem javult 1938-hoz képest, mivel a termésmennyiségeket közel azonos nagyságú területek megművelésével érték el.

2. TÁBLÁZAT: Terményenként megművelt terület
(1000 hektárban)

Megművelt terület	Háború előtt	1947	1948	1949
A. Kenyér gabona	5194	4756	4905	5002
Takarmány gabona	2075	2018	2042	2034
Rizs	146	132	142	134
Összes gabonafajta	7415	6906	7089	7170
B. Burgonya	421	418	406	390
Cukorrépa	126	110	113	121
Olajos magvak	8	42	36	35
Dohány	33	59	58	59
Gyapot	23	18	15	17

Olaszországban a háború előtt az összes műtrágyatípusból 299 metric tonnát¹⁰ értékesítettek a hazai piacon. Ugyanez az arány 1950/51-ben 175 és 505 metric tonna volt. Az előállítás csökkenése az ipar gyengeségét a fogyasztás növekedése a mezőgazdaság modernizálódását jelzi. A biztató tendenciára utal az is, hogy a gazdaságokban használt traktorok száma 938 és 1950 között 78%-kal emelkedett.

A Marshall-terv keretében tudatosan fejlesztették a mezőgazdaságot. Az ún. líraalapból (a „counterpart fund” olaszországi megfelelője) jelentős összeget fordítottak erre a célra. 1950. június 3-ig összesen 55,167 millió lírát, azaz 88,3 millió USA dollárt költöttek a mezőgazdaságra a következő eloszlásban:

3. TÁBLÁZAT: A líraalapból a mezőgazdaságra fordított összegek 1950. június 1-jei állás szerint (milliárd líra)

Projekt	Összeg	teljes % -a
Mocsárlecsapolás és öntözés	33,49	61,3
Talajjavítási hozzájárulás	11,50	21,0
Hozzájárulások a 31. számú törvény alapján	4,50	8,2
Mezőgazdasági kutatások	1,40	2,4
Állat és felszerelés vásárlása	0,78	1,4
Általános kiadások	0,90	1,6
Állatállomány	0,80	1,5

¹⁰ 1 metric tonna = 1000 kg

Mezőgazdasági termékek feldolgozása	1,00	1,8
Növényvédelem	1,30	2,4

Az összeg 82,3%-át mocsárlecsapolásra, öntözésre és talajjavítási munkálatokra szánták. Ez nemcsak a modernizálási törekvésekkel hozható kapcsolatba, hanem a földosztással is.

Összefoglalásként megjegyezhetjük, hogy az olasz mezőgazdaság teljesítménye jelentősen növekedett 1947 és 1950 között, de még mindig az optimális színvonal alatt maradt. Az ipari termelés 1948 végére megközelítette, de nem érte el a háború előtti színvonalat. A következő táblázat az ágazonkénti termelési szintet mutatja:

4. TÁBLÁZAT: Ipari termelési szint ágazonként (1938 = 100)

Iparág	1947 havi átlag	1948 7 hónap átlaga	1948 január	1948 szeptember
Bányászat	86	88	80	94
Fémipar	71	85	66	98
Faipar	67	55	50	55
Textilipar	83	77	76	88
Papíripar	68	69	58	76
Vegyipar	85	94	78	106
Elektromos energia	1036	148	135	163

A legnagyobb fejlődés az elektromosenergia-termelésben mutatkozik, ami annak köszönhető, hogy a vegyipar, a fémipar, vasipar rengeteg energiát igényel, és a háború után Európában általános kőszénhiány van, Olaszország pedig szegény kőszénben és kőolajban. 1947-hez viszonyítva a legnagyobb növekedés a fémiparban és a vegyiparban tapasztalható, de még mindig nem sikerült elérni a háború előtti szintet. A gépipar és a faipar is alig több, mint a felét produkálja az 1938-as mennyiségnek. A gépiparban problémát jelent a háborús termékszerkezet átállítása a békére. A textiliparban háttérbe szorult a természetes szálak (len, kender) iránti kereslet, ezért a műszálas anyagok (műselyem) gyártására kellett átállni. Az építőipar kapacitása messze nem volt kihasználva, főként, ha figyelembe vesszük, hogy a lakóhelyiségek 10%-a megrongálódott vagy elpusztult. Az 1947-ben teljes kapacitással működő téglá- és cserépgyárak 1948-ra 50%-ra mérsékeltek termelésüket a fűtő-, ill. üzemanyaghiány miatt. Összefoglalva, a legsúlyosabb problémát az jelentette, hogy elsősorban azok az ágazatok (vegyipar, elektromos energiaipar) fejlődtek, amelyek kevés munkaerőt foglalkoztattak, míg a munkaigényes szektorok (építőipar, gépipar, szerszámgépgyártás) újjáépítése lassabban haladt, ezért a munkanélküliséget nem csökkentették kellő mértékben.

Az alacsony termelési szint okai:

- a) szűk belső piac
 - a textilipari cikkek fogyasztása a háború előtti mennyiség 60–75%-ra esett vissza
 - a cipők iránti kereslet az 1938-as szint 75% (1947), ill. 65% (1948)
 - a tisztálkodási szerek (szappan) iránti kereslet 60%-ára csökkent
 - 1948-ban 50%-kal kevesebb autót adtak el, mint a háború előtt.
 - b) nyersanyaghiány – az 1300–1350 millió dollár (1948/1949) értékű import még mindig nagyon kevés az ipar teljes potenciális kapacitásához képest, annak ellenére, hogy az 1938-as értéket meghaladja
 - c) szűkülő exportpiacok
 - az olaszok túl drágán termelnek (1946-ban az olaszok 2 millió vég selymet importáltak, míg 1947-ben az olcsó japán selyem megjelenésével mindössze 500 ezret).
 - egyes országok (Anglia, Svájc, Németország) importkorlátozást vezettek be.
- Egyéb megoldandó problémák az ipar területén:
- a) Alacsony termelékenység, ráadásul a CGIL¹¹ és a Confindustria 1945 decemberében megállapodást kötött, amelyben rögzítették a minimális órabért és a mozgó bérskálát. Ez jelentősen növelte a költségeket, akkor is, ha a megállapodást nem mindig tartották be.
 - b) Túlságosan exportfüggő a szűk belső piac miatt.
 - c) A két világháború közötti gazdaságpolitika következményeként sok olyan ágazat maradt fenn, amely nem bírja a világpiaci versenyt. Az így kialakult gazdaságtalan iparszerkezetet a következő szektorok fejlesztésével lehetne javítani:
 - elektromosenergia-termelés (energiagondok megoldása) – importpótló ágazatok
 - textiliparban a szintetikus anyagok gyártása
 - a gépipari termékszerkezet átalakítása a kereslethez igazítva
 - vegyipar
 - olajfinomítás.

A Marshall-terv beindítása előtt meglévő problémák 1949-ben is komoly gondot okoztak. A termelékenység alacsony, a költségek magasak voltak és az ipar teljesítménye jóval a kapacitása alatt maradt. A nehézségek hátterében a tőkehiány, a kiterjedt beruházási programok elmaradása és a túl szigorú hitelrendszer állt. Ezzel együtt az ipari termelés az 1938-as mennyiség 104%-át érte el, igaz, ha a gépipart kivesszük a számításból, ez az érték a háború előtti szint alá süllyed. A következőkben azt vizsgálom, hogy 1950. június 30-ig milyen erőfeszítéseket tettek az ERP keretében az ipar fejlesztéséért.

¹¹ CGIL = Confederazione Generale Italiano del Lavoro (Olasz Általános Munkásszövetség)
Confindustria = az olasz gyárosok szövetsége

5. TÁBLÁZAT: Az ERP keretében Olaszországba érkezett áruajták százalékos megoszlása

Áruk és szolgáltatások	1948. 06.30.	1948. 09.30.	1948. 12.31.	1949. 03.31.	1949. 06.30.	1949. 09.30.	1949. 12.31.	1950. 03.31.	1950. 06.30.
Kenyérgabona	8,6	19,3	28,7	26,6	25,7	21,4	19,8	18,5	18,0
Egyéb élelmiszer és műtrágya	0,9	2,4	2,8	3,8	3,8	3,2	2,8	2,6	2,4
Gyapot	19,1	17,7	9,3	11,4	13,5	17,9	19,1	20,3	19,3
Kőszén	21,3	14,8	9,3	10,2	11,0	9,4	8,3	7,5	6,8
Kőolajtermékek	16,0	11,4	8,2	7,4	6,9	7,8	8,0	7,4	7,7
Ipari és egyéb termékek	9,2	9,6	11,7	11,9	9,7	9,8	9,5	9,0	9,6
Gépek és felszerelések	–	4,6	16,8	15,5	14,9	17,0	19,3	22,6	25,0
Technikai szolgáltatások	24,9	20,2	13,2	13,2	14,4	13,3	12,9	11,7	10,6
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

1948 decembere és 1950 júniusa között a gabonaszállítványok aránya csökkent, míg a gyapot és a gépek, felszerelések aránya nőtt. 1948 szeptembere és 1950 júniusa között a gépek és felszerelések aránya megötszöröződött (4,6–25,0), ebből arra következtethetünk, hogy az ERP¹² irányítói valóban arra törekedtek, hogy beindítsák és erősítsék az olasz ipart. Ahhoz viszonyítva, hogy az ország milyen szegény kőszénben és kőolajban, a teljes szállítvány kis százalékát teszi ki ez a két fűtőanyag. A kőszénnél ez azzal magyarázható, hogy csökkent az energiaellátásban betöltött szerepe, mert az összes import mintegy 90%-át az USA-ból (az ERP keretein belül) szállították. A kőolaj fontosabbá vált, de a szükséges mennyiség 70%-át Szaúd-Arábiából importálták. Ezentúl a vízi energia egyre nagyobb hányadát adta az energiaszükségletnek.

6. TÁBLÁZAT: Teljes energiaszükséglet energiatípusonként (százalékos arány)

	1938	1947	1950 előzetes becslés	1951 előzetes becslés
Szilárd fűtőanyagok	51,2	38,6	37,6	38,2
Vízi energia	33,8	45,7	45,5	44,5
Kőolaj	15,0	15,7	16,9	17,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

¹² European Recovery Program = Európai Újjáépítési Terv, népszerű nevén Marshall-terv

7. TÁBLÁZAT: Az ERP keretében érkezett áruk 1948–49 és 1949–50 években (százalékos arány)

	1948	1948–49	1949–50	Összesen
Gabona	1,6	86,6	11,8	100,0
Kőszén	4,4	75,5	20,1	100,0
Kőolajtermékek	7,0	57,3	35,7	100,0
Gyapot	–	36,8	63,2	100,0
Gépek	–	9,4	90,6	100,0
Egyéb áruk	–	50,9	49,1	100,0

A vízi energia javára történő eltolódás miatt a kőszénbehozatal kevesebb, mint egyharmadára, a kőolajtermékek importja pedig közel felére esett vissza. A textilipar fejlődésére utal a megduplázódott gyapotszállítmány és általában az ipar növekedésére a megtízszereződött gépimport. A Marshall-terv két éve alatt összesen 38,7 millió dollárt költöttek ipari felszerelésekre, ebből 35 milliót a második évben használtak fel a következő elosztásban:

millió \$

– elektromos felszerelések	2,8
– építőipari és bányafelszerelések	3,6
– útépitéshez használt gépek	0,2
– szerszámgépek és fémmegmunkáláshoz szükséges felszerelések	10,2
– mezőgazdasági gépek	0,9
– irodai gépek és egyéb ipari gépek	20,0
– gépjárművek, repülőgépek és alkatrészeik	0,5
– tudományos felszerelések	0,7

Ezek az adatok arra vonatkoznak, hogy milyen értékben hoztak be gépeket az ERP áruszállítási programján belül. Ezentúl a líraalapból 97,2 milliárd lírát (155,5 millió dollárt) költöttek különböző ipari szektorok támogatására.

8. TÁBLÁZAT: Az 1950. június 30-án engedélyezett kifizetések a líraalapból (csak az iparra vonatkozólag)

Szektorok	Millió líra
Fanfani-házépítés	15.000
Vas- és fémipar	14.200
Ipari és tudományos felszerelések	38.000
Egyéb építőipari programok	10.000
Kis- és közép vállalatok támogatása (ipari)	10.000
Dél-Olaszország iparának támogatása	10.000
Összesen:	97.200

Az INA-casa terv Fanfani munkaügyi miniszter nevéhez fűződik, és az újjáépítés mellett az építőipar fellendítését, ill. a munkanélküliség mérséklését szolgálta. A terv lényege, hogy a lakásépítéseket a költségek 35%-ában állami alapból finanszírozták. A program hét évre szólt és 1949. február 28-án született meg a beindításáról szóló törvény.

9. TÁBLÁZAT: *Ipari termelés, 1950. május (1938 = 100)*

Ipari ágazatok	
Teljes ipar	124
Bányászat összesen	133
Fosszilis tüzelők	131
Fém tartalmú ásványkincsek	87
Földgáz	2.394
Egyéb ásványok	74
Márvány	97
Gyáripar összesen	114
Textilipar	109
Faipar	64
Papíripar	98
Gumigyártás	136
Vegyipar	122
Földgáz- és kőszénfeldolgozás	189
Nem fém tartalmú ásványkincsek feldolgozása	143
Fémipar	113
Gáz- és elektromos energia összesen	173
Elektromos energia	174
Gázenergia	161

Az adatokból világosan látszik, hogy 1949-hez viszonyítva 1950-re jelentősen nőtt a termelés a legtöbb ágazatban. Az 1938-hoz viszonyított 104%-ról 124%-ra emelkedett az ipar teljes egészét tekintve, míg az olajfinomítás, az elektromosenergia-termelés, a gumigyártás, a bányászat és a nem fém tartalmú ércek feldolgozása ehhez képest is gyakrabban nőtt. A faipar és egyes bányászati szektorok azonban még mindig jóval alatta maradtak a háború előtti szintnek. Külön meg kell említenünk a gázkitermelést, amely kiugróan magas értéket képvisel. A hallatlan fejlődés hátterében az áll, hogy az 1940-es évek végén, az 1950-es évek elején a Pó völgyében hatalmas földgázkészleteket fedeztek fel. Ez sokat javított Olaszország importfüggőségén az energiahordozók terén. 1953-ban az ENI (az olasz államosított energetikai vállalatok csoportjának rövidítése) kizárólagos bányászati jogot kapott a Pó völgyében.

10. TÁBLÁZAT: 1950. április 30-ig az ECA¹³ által elfogadott ipari projektek (millió dollárban)

Ország	Elfogadott projektek száma	Teljes költség Érték %		ECA költsége Érték	
Franciaország	29	576.283	32,5	122.173	27,5
Egyesült Királyság	6	415.783	23,4	50.435	11,3
Olaszország	25	325.943	18,4	130.266	29,3
Törökország	9	146.842	8,3	36.071	8,1
Görögország	11	89.560	5,1	24.100	5,4
Hollandia	2	67.900	3,8	26.872	6,0
Ausztria	7	52.778	3,0	26.028	5,9
Belgium	4	50.523	2,9	15.190	3,4
Norvégia	1	29.000	1,6	5.014	1,1
Portugália	1	9.580	0,5	4.070	0,9
Dánia	1	9.529	0,5	5.070	1,1
Összesen	96	1.773.766	100,0	445.289	100,0

A Marshall-tervben résztvevő országok közül Olaszország a második helyen áll az elfogadott projektek számában, és harmadik helyen a beruházások értékét tekintve. Ez mindenképpen előkelő helynek számít, hiszen csak Nagy-Britannia és Franciaország előzi meg, ahol sokkal mélyebb gyökerei vannak az iparnak. A beruházások száma és értéke ígéretes tendenciának mutatkozik az iparfejlesztés szempontjából, bár a túlnépesedett Olaszországban ennél többre lenne szükség a foglalkoztatási gondok megoldásához.

Az iparon és mezőgazdaságon kívül még három fontos terület volt, amely rendezésre várt: az államháztartás, a munkanélküliség, ill. az északi és déli régiók közti fejlettségbeli különbségek felszámolása.

Lássuk, hogyan alakult a kereskedelmi mérleg a program beindítását követő két évben! 1949 első félévében az export importhoz viszonyított aránya 68,9%, míg 1950 első félévében 74,7%. A két félévet összehasonlítva az export-import arány mintegy 5,8%-kal javult, de a behozatal még mindig 25,3%-kal több, mint a kivitel. A hiányt azonban teljesen lefedte a Marshall-segély, tehát a mérleget sikerült egyensúlyba hozni és az állam pénzügyi helyzetét stabilizálni. Összességében nőtt a bevétel, erre utal az is, hogy 1949 májusa és 1950 májusa között a bankbetéteknek a hitelfelvételekhez viszonyított aránya 25%-kal nőtt. Ezentúl a reálbérek 1949 júniusához viszonyítva 1950 júniusára 6 és 13% között emelkedtek. Összegezve tehát, az olasz gazdaság még mindig gyenge és erősen importfüggő, de javuló tendenciát mutat, és az Európai Újjáépítési Terv segítségével sikerült az államháztartást és a belföldi piacot növelni, ami elengedhetetlen feltétele volt a további fejlődésnek.

1949-re a munkanélküliek száma némileg csökkent az előző évhez viszonyítva (1948-ban 1,74 millió fő), de még mindig megközelíti az 1,7 millió főt, ami nagyjából a háború előtti adat kétszerese, és majdnem eléri a keresőképes lakosság 10%-át. 1949 májusához

¹³ Economic Cooperation Administration = Gazdasági Együttműködési Igazgatóság

képest 1950 májusára további 8%-kal csökkent a munkanélküliség. Ez az eredmény a következő intézkedéseknek köszönhető:

11. TÁBLÁZAT: 1950. június 30-ig az ECA által engedélyezett kifizetések a líraalapból

Szektor	Millió líra	Millió dollár
Közmunkák (1948–49)	18.890	30,2
Közmunkák (1949–50)	46.163	73,9
Fanfani-házépítések	15 .000	24,0
Fanfani-átképzések	10.000	16,0

Az 1949–50-es pénzügyi évben a líraalapból közmunkákra fordított összeg majdnem két és félszer akkora, mint az előző évi. Ez és a már említett INA-casa terv a keynesiánus gazdaságpolitika térhódítását jelzi. A strukturális munkanélküliségen átképzésekkel lehet enyhíteni, ezért sajnálatos, hogy viszonylag kis összeget fordítottak erre a célra.

A Fanfani-terv átképzési részének keretében 1950 május 31-ig 6006 kurzust indítottak összesen 242.295 tanulói létszámmal. A program 13 milliárd lírába került, és ebből 10 milliárdot állt a líraalap. A munkanélküliek számára viszonyítva nagy szükség lett volna további tanfolyamok indítására, természetesen annak szem előtt tartása mellett, hogy az adott szektor fel tudja-e szívni az átképzett munkaerőt.

Az országból 1947-ben 54 ezren, 1949-ben pedig 150 ezren emigráltak. Az 1950. március 10-én létrehozott Cassa del Mezzogiorno (Dél-Olaszország Fejlesztéséért Létrehozott Pénzalap) kettős célt szolgált. Egyrészt segítette a munkanélküliség enyhítésén, másrészt a Dél- és Észak-Olaszország között meglévő fejlettségbeli különbségek mérséklésén. Először csak a mezőgazdaság és a kapcsolódó iparágak területére terjedt ki a hatása, így például ebből (is) fedezték a mocsárlecsapolásokat, istállók, utak építését, élelmiszeripar kiépítését a helyi termékek feldolgozására. 1952-ben a Cassa del Mezzogiorno tevékenységi körét kiszélesítették az iparra, és attól kezdve magánkezdeményezések hitelezését is vállalta. Sajnos az Észak- és Dél-Olaszország közti fejlettségbeli különbségeket nem sikerült látványos módon csökkenteni. A Cassa del Mezzogiorno keretében sokat tettek a cél elérése érdekében, de ez a probléma még a mai napig is rányomja bélyegét az olasz gazdaságra és politikára.

A gazdasági szerkezet elmaradottságából adódóan a mezőgazdasági népesség még a második világháború után is túl magas volt. 1948-ban a keresőképes lakosság 47,5%-a élt a mezőgazdaságból, 19,7%-a a gyáriparból, 10%-a a kereskedelemből és 6%-a a kormánynak dolgozott, míg a maradék 16,8% megosztott a szállítás, a fegyveres erők és egyéb szolgáltatói szektorok között. A tárgyalt korszak rövidsége miatt a fejlődési tendenciák ellenére nem észlelhető jelentős változás a foglalkoztatottság szektoronkénti megoszlásában.

Az olasz gazdaság története folyamán a textilipart, a gépipart, a vegyipart, az élelmiszeripart és az elektromosenergia-termelést fejlesztették elsősorban. Alapvetően nem tértek el ettől az irányvontól a Marshall-terv kivitelezése során sem, azonban néhol változtattak rajta. A textilipar gerincét a pamut- és a selyemgyártás képezte tradicionálisan, ill. ezeknek a feldolgozása. 1947-ben viszont betört a világpiacra az olcsó japán selyem, és a pamutforgasztás is visszaszorult a műszálal anyagok javára. Az olasz textilipar sikeresen állt át a

műselyem és az egyéb műszalak gyártására. Ezt a tendenciát erősítette, hogy a Pó völgyében talált hatalmas földgáz- és kőolajkészletek olcsó nyersanyagként szolgáltak, szükségtelemné téve az importot. A gépiparban a termékszerkezet átalakítását kellett megoldani, hogy rugalmasan tudjon alkalmazkodni a világpiaci kereslethez. Többek között az Olivetti és a Fiat cég előretörése a bizonyíték arra, hogy sikerült az átalakítás. Az élelmiszeripar fejlesztésének is eredménye, hogy Olaszország exportszerkezetében a nyersanyagexport helyett a késztermékek kivitele került előtérbe, természetesen ez a tendencia a többi szektorra is vonatkozik és az olasz gazdaság versenyképességének jelentős javulását jelzi. A gazdaságtörténeti tendenciák vonalába jól illeszkedik, hogy nagy hangsúlyt fektettek a vegyipar támogatására és az elektromosenergia-termelés növelésére. Az első két év vizsgálatából úgy tűnik, hogy semmi nem indokolja azt a feltevést, hogy az előző fejezetben kimutatott tendenciák, és gazdaságpolitikai irányvonalak a későbbiekben megváltoztak volna. Így kijelenthetem, hogy az iparfejlesztés terén a Marshall-terv megvalósításakor rugalmasan bár, de alkalmazkodtak az olasz hagyományokhoz.

A mezőgazdaság alacsony produktivitása mindig is nagy terhet jelentett az olasz állam számára, mivel nem tudta ellátni saját népességét alapvető élelmiszerekből, és behozatalra szorult. Az ERP keretében jelentős erőfeszítéseket tettek azért, hogy a mezőgazdaságot modernizálják. A földosztás azonban a szigorúan vett gazdasági érdekek ellen hatott, hiszen a fejlett mezőgazdasági technikák a földkoncentrációnak kedveznek. Ezért az 1960-as évekre a mezőgazdaság fejlődése lelassult, és elmaradt az ipari növekedéstől. Mindezzel együtt a földosztás szükséges volt, mert segített a munkanélküliség mérséklésében, a társadalmi feszültségek megoldásában.

1956-ra kibontakozik a gazdasági fellendülés, amit az olasz gazdasági csodának neveznek. Olaszország ipari termelésének növekedését 1956-57 között csak Franciaország és Japán előzi meg, míg az Európai Gazdasági Együttműködés Szervezetének orszáagai, tehát amelyek részesültek a Marshall-segélyből, átlagosan egy-két százalékkal nagyobb növekedést produkáltak.

12. TÁBLÁZAT: Az ipari termelés növekedése
(az első félévhez viszonyított százalékos változás)

Ország	1956		1957	
	I. félév	III. félév	I. félév	III. félév
Összesen, OEEC országok				
átlaga	2	3	2	2
Belgium	3	2	-	4
Dánia	-2	7	3	-3
Franciaország	6	5	3	5
NSZK	3	3	4	1
Olaszország	3	5	5	2
Hollandia	3	1	3	-4
Norvégia	1	4	1	1
Svédország	2	3	2	1
Egyesült Királyság	-1	-	2	-
Japán	...	13	10	1

Összességében a fellendülés általánosnak mondható, Olaszország teljesítménye a többi országhoz képest valóban kiemelkedő, „csoda” inkább az, hogy az olaszoknak sikerült egy alig közepesen fejlett gazdaságból a világ egyik legfejlettebb ipari országát felépíteniük. Az 1960-as évekre emelkedett az életszínvonal is, ami a klasszikus fordista, fogyasztói társadalom kialakulásához vezetett. Ez némileg enyhített az olasz gazdaság exportfüggőségén. Sajnos azonban nem sikerült megnyugtatóan rendezni a munkanélküliség akut problémáját. Még a fellendülés éveiben (1956-1958) is igen magas a munkanélküliség aránya: 1956-ban 9,9%, 1957-ben 9%, 1958-ban 9%. Európában csak Dánia előzi meg, míg a többi országban 0,8 és 4,2% között mozog ez az érték. Jelentős eredménynek mondható viszont, hogy a külkereskedelmi mérleg egyensúlyba került: 1956-ban -0,8, 1957-ben 0,4, 1958-ban 1,4 az export és az import különbözete. Ez egyrészt az olasz szektorok javuló versenyképességének köszönhető, másrészt annak, hogy a vízierőművek és a feltárt földgázkészletek csökkentték az olasz gazdaság importfüggőségét.

A Marshall-terv tehát nem egyedüli oka az ún. olasz gazdasági csodának, de jó alapot adott hozzá azzal, hogy biztosította az újjáépítéshez szükséges tőkét és felszereléseket, összehangolta és tökéletesítette az európai munkamegosztást, továbbá az európai integráció alapjainak lerakásával kiterjedt piacot biztosított az export számára, és nem utolsósorban a segélyekkel egyensúlyba hozta az olasz kereskedelmi mérleget.

Táblázatok

- 1 Il „Country study” sull’Italia, in: Documenti sul Piano Marshall nel primo anno di attuazione
Milánó, 1949, p. 187.
- 2 Italy. Country data book
Párizs, 1950, V - 7. táblázat
- 3 Relazione sul secondo anno dell’ERP in Italia
Róma, 1950, p. 87.
- 4 Il „Country study” sull’Italia, in: Documenti sull Piano
Marshall nel primo anno di attuazione
in: id. mű, p. 181.
- 5 Relazione sul secondo anno dell’ERP in Italia
Róma, 1950, p. 44.
- 6 Italy. Country data book VI - 2a táblázat
- 7 Relazione sul secondo anno dell’ERP in Italia
Róma, 1950, p. 59. 8 Id. mű, p. 86.
- 9 Id. mű, p. 99. 10 Id. mű, p. 72.
- 11 Italy. Country data book I. táblázat Párizs, 1950.
- 12 Relazione sul secondo anno dell’ERP in Italia
Róma, 1950, p. 86.

Bibliográfia

Források

1. Documenti sul Piano Marshall nel primo anno di attuazione 03.04.1948-31.03.1949.
Istituto editoriale Italiano, Milano
2. Economic Cooperation agreement between the United States and Italy
Department of State, Washington 1948.
3. Italy. Country Data Book. Szerk.: ECA 1950.03. 4. Major Economic Changes in 1948.
United Nations Department of Economic and Social Affairs New York, 1949.
5. Relazione sul secondo anno dell’ERP in Italia (01.07.1949.-30.06.1950.) CIR-ERP
Roma, Agosto 1950.
6. World Economic Report 1950-1951.
United Nations Department of Economic and Social Affairs New York, 1952
7. World Economic Survey 1958.
United Nations Department of Economic and Social Affairs New York, 1959.
- Visszaemlékezések* 1. Charles P. Kindleberger: Marshall Plan days Boston, 1987.

Feldolgozások

1. Berenc T. Iván-Ránki György: Európa gazdasága a XIX. században.
Gondolat Kiadó, Budapest, 1987.
2. Cameron, Rondo: A világgazdaság rövid története a kőkorszaktól napjainkig
Maecenas Kiadó, Budapest, 1994.
3. Gastronovo, Valerio: La storia economica in AA.VV. Storia d'Italia 4/1: Dall'Unità a oggi
Einaudi, KTorino 1975.
4. Foa, Bruno: Monetary reconstruction in Italy
King's Crown Press, New York 1949.
5. Hearder, Harry: Olaszország rövid története Maecenas Kiadó, Budapest, 1992.
6. Láng Imre: A gazdaság- és társadalompolitika
alapkérdései az Egyesült Államokban, 1945-46 Világtörténet, 1988 tavasza/1. szám
7. Láng Imre: Adalékok a nyugati integráció geneziséhez Világtörténet 1988 tavasza/1. szám
8. Láng Imre: Az Egyesült Államok története 1945 után A Truman-korszak
Budapest, Universitas, 1995
9. Láng Imre: Nemzetközi gazdasági és pénzügyi szervezetek
kialakulása és tevékenysége a II. világháborút követő években
Budapest, Akadémiai Kiadó, 1970
10. Liszovszkij: Olaszország az amerikai monopóliumok
rabláncán
Szikra Nyomda, Budapest, 1950.
11. Longo, Gino-Longo, Luigi: Az olasz gazdasági csoda Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1964.
12. Mammarella, Giuseppe: L'Italia contemporanea Società editrice il Mulino, 1990.
13. Az olasz kapitalizmus tendenciái. Szerk.: Ádám György Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1964.
14. Pollard, Robert A.: Economic security and the origins of the Cold War 1945-1950.
Columbia University Press, New York, 1985.
15. Ritzky Katalin: A fasiszta Olaszország önellátási
törekvései ipari és mezőgazdasági téren Held János Könyvnyomdája, Budapest, 1943.
16. Salvati, Michele: Economica e politica in Italia dal
dopoguerra a oggi
Garzanti Editore s.p.a., Italia, 1984.
17. Thomas, Ivor M.P.: The problem of Italy
An economic survey
George Routledge and Sons LTD, London, 1946.
18. Varga István: A fasiszmus gazdaság-
politikája
Légrády Testvérek, Budapest, 1934.
19. Zausmer, Otto: Marshall Plan - Goals and gains
Boston, 1949.

Tartalom

Robert ESCAILLER	
A marokkói népességvándorlási rendszer	5
Arlette CHEMAIN	
Törések és átalakulások: kérdések a frankofon irodalmak jövőjéről	
Az Észak-Dél tengely.....	27
Francis POMPONI	
Összehasonlító elemzés Korzikáról és Szardíniáról a konzulátus idején.....	37
Francesco GUIDA	
A nemzet eszméje és a nemzetiség kérdése Giuseppe Mazzini gondolkodásában	45
Jacques-Guy PETIT	
A felvilágosodás árnyékában.	
John Howard és az európai börtönviszonyok 1780 körül	57
SZAJCSÁN Éva	
Načertanije	73
Sylvain CID	
A „szociális munkások” szakmai képzése 1950 körül	91
Martin PETITCLERC	
Politikatörténet és összehasonlító történettudomány.	
Néhány elméleti-módszertani kérdés	97
KANYÓ Anna	
A Marshall-terv hatása az olasz gazdaságra	103